

La Svizra dal temp da la Guerra fraida

■ La nozjun «Guerra fraida» designe-scha il conflict tranter ost e vest – vul dir tranter l'Uniun sovietica ed ils Stadis Unids e lur allies respectivs – il qual ha gi lieu tranter la fin da la Segunda Guerra mundiala (1945) ed il declin dal bloc da l'ost ils onns 1985–1991. Durant quests decennis han las duas superpuzzanzas tigra in stadi da confruntaziun latenta; en parts dal Terz Mund è quel er prorut en furma da guerras convenzionalas. La fin da l'urden mundial bipolar a l'entschatta dals onns 1990 ha a medem temp muntà la perdita d'ina concepcion da smanatscha ch'aveva servì dad omaduas varts da la tenda da fier a stgaffir identitat. La confruntaziun tranter dus sistems economics, socials ed ideologics opposts ha er influenzà numeros champs da la politica interna e da la politica exteriora da la Svizra.

Guerra fraida

Politica ed economia da l'exterior
Il cumentament dal conflict tranter ost e vest ha lempir facilità a la Svizra da sa schliar da l'isolaziun, en la quala ella era ida a finir vers la fin da la Segunda Guerra

mundiala. Me-demamain ha quest clima da confruntaziun pussibilità a la Svizra da consolidar a lunga vista la neutralità armada sco maxima da la politica exteriora; quella han ins per l'ina cumplèttia cun il princip da la solidarität, per l'autra però er stilisà per intents ideologics.

Tant ils Stadis Unids sco er l'Uniun sovietica han valità il 1945 la neutralität svizra a moda negativa; omaduas superpuzzanzas èn però er sa stentadas da s'arranschar cun la Svizra. Quai è s'exprimì il 1946 en furma da la Cunvegna da Washington sco er en las relaziuns diplomaticas ch'èn pu-spè vegnidas reprendidas formalmain tranter l'Uniun sovietica e la Svizra. Fin l'entschatta dals onns 1970 era il Cussegli federal persas che las puuzzanzas grondas domineschian la politica mundiala e che las puussavladads da prender influenza da vart da la Svizra sco stadi pitschen sajan pitschnas. La politica da neutralität e las obligaziuns che resultavan da quella duevan vegnir definidas uschè pauc sco pussavvel, per betg dar chaschun a las superpuzzanzas da deponer critica u far valair pre-tensiuns. Ultra da quai ha il Cussegli federal desistì da pretender dals Stadis Unids e da l'Uniun sovietica da renconuscher uffizialmain la neutralität svizra.

Ideologicamain, economicamain, geograficamain ed ord vista da la politica statala tutgava la Svizra cleramain tar il vest. Aregard il dretg internaziunal è il Cussegli federal percenter s'engaschà per l'universalität da las relaziuns diplomaticas. En quest senn ha la Svizra già tgirà dapi il 1950 – pia ditg avant ils Stadis Unids – contacts cun la Republica Populara da la China. En il cas dals stadis dividids (Germania, Corea, Vietnam) ha la Svizra – per agen interess e pervi da las relaziuns economicas e socialas già existentes – renconuscherì la parts d'orientaziun occidentalala plirs onns avant quels d'orientaziun communistica.

Il niz da la neutralität svizra han ins cumprovà a la communidat internaziunala da stadi l'onn 1953 cun sa participar en la Corea a la cumissiun da surveglianza neutrala (en rom da l'armistizi) ed en la cumissiun da repatriazion neutrala per praschuniers da guerra; la Svizra valeva en quest connex sco «stadi neutral occidental». La Conferenza da Genevra dal 1954 ed il contract internaziunal austriac dal 1955, il qual ha reñià a la funczion da model da la neutralität svizra, han gidà supplementarmain a valurisar quella. En la fasa d'escalaziun da la Guerra fraida ha la Svizra alura surpiglià il 1961 la representaziun dals interess dals Stadis Unids a Cuba.

Cuntrari als auters stadiis neutrals sco la Svezia e l'Austria è la Svizra sa tegnida fin ils onns 1970 vi dal princip da la retegnentscha en dumondas da la politica ex-

Exempel per ils «buns servetschs» da la Svizra: Conferenza d'Indochina il 1954 a Geneva.

armas atomaras, formulada dal Cussegli federal l'onn 1958, ha l'Uniun sovietica considerà sco betg cumpatibla cun la neutralität svizra (cf. sutvart).

Las mesiras per la protecziun dal stadi duevan gidar a cumbatter l'infiltraziun ideologica dal pajais, ma han savens er servi a disciplinar cas da dissidenza sociala. Il Cussegli federal ha restrenschì il 1948 la libertad da s'exprimer da personas da l'exterior per evitar ch'i hajan lieu sin terren svizra attagtas publicas da represchentants da l'exterior sin lur adversaris ideologics. Quest conclus ch'è er vegni extendì il 1966 sin demonstraziuns cunter la Guerra dal Vietnam, è stà en vigor fin il 1998. La Procura publica federala ha confiscà material da propaganda da l'exterior ed ha admoni repetidamain en cas d'attagtas publicistica d'ambassadas da l'Europa da l'Ost cunter stadii dal vest. L'onn 1950 è la protecziun dal stadi anc vegnida rinforzada tras ina revisiun parziala dal dretg penal. En il decurs dals proxims onns han gi lieu process cunter commembers da la Partida da la lavour e cunter personalitads svizras che simpatisavan cui il comunismem. L'onn 1950 ha il Cussegli federal er relascià direttivas cunter «funcziunaris betg degns da confidenza». Organisaziuns da surveglianza (para)statalas ch'agivan senza basa legala, èn stadas activas durant l'entira perioda da la Guerra fraida. Suerter l'affera da fisches è la protecziun dal stadi vegnida reorganizada ils onns 1990.

L'anticommunismem ha cuntanschi sia culminaziun l'onn 1956 suenter che l'insurrecciu dal pievel en l'Ungaria era vegnida abattida sanguinusamain. Grondas parts da la populaziun, da la pressa e dal parlament han condemnà l'invasiun da truppas sovieticas ed han demussà ina gronda prontadad da retschäfer fugitivs or da la sfera d'influenza communistica. Uschia han chattà accoglentscha en Svizra suenter il 1956 radund 12 000 Ungarais, suenter il 1959 1200 Tibetans, suenter il 1968 12 000 Tschechs e Slovacs e tranter il 1975 ed il 1983 radund 8200 Sidvietnamais. L'instrumentari da reagir sin violaziuns dals dretgs umans e sin la suppressiun politica sistemática davos la tenda da fier han fumà appels a boicotar bains da l'Europa da l'Ost, l'absenza demonstrativa tar occurrentas grondas sportivas (sco ils gieus olimpics da Melbourne l'onn 1956) sco er la restricziun dal stgomì cultural e sportiv cun l'ost.

Dal puntg da vista da la politica da segrezzza ha la Confederaziun suandà la fina-mira da garantir la neutralität armada cun modernisar ed extender l'armament da las forzas militares aviaticas e da las truppas da chars armads. Vi da quai n'è sa midà nagut fin la fin da la Guerra fraida, schebain che la strategia da defensio generala ch'è sa fatga valair l'onn 1973 preveseva da cumpletar la defensio militara tras medis civils sco la politica exteriora, la protecziun civila, il provedimenti economic, la protecziun dal stadi ed il servetsch d'infurmaziun. Ils onns 1990 è sa fatga valair ina chapientscha pli vasta da las mesiras da segrezzza, la quala ha er cumpiglià instruments da la politica da segrezzza internaziunal. La cumpira e vendita da bains d'armament è sa spiegà quasi exclusivamain sur ils stadii dal vest, quai ch'è – gist en rom da las furniziuns massivas en ils Stadis Unids a l'entschatta dals onns 1950 – sa mussà sco problematic. L'opziun d'in armament cun

Gia avant e durant la Segunda Guerra mundiala èn fisichers nuclears sco Paul Scherrer s'occupads cun l'utilisaziun militara e civila da l'energia atomara. Il settembre e novembre 1945 èn la Cumissiun per la defensio naziunala resp. ina conferenza convocada dal Departament federal da militar s'occupadas l'emprima giada da la dumonda d'in armament atomar. Sin iniziatiiva dal Departament federal da militar ha il Cussegli federal installà il 1946 ina cumissiun da studi per energia atomara, la quala aveva er d'examinar la puussavladad d'armas atomaras svizras. Ils onns 1953 fin 1955 ha la Confederaziun sa procurà en

in'acziun secreta sur la Belgia e la Gronda Britannia 10 tonnas uran, da qui 5 tonnas sco resvra da guerra militara. L'armament atomar da las puuzzanzas grondas e plans correspondents da stadiis neutrals sco la Svezia han manà a partir dal 1954 en circuls d'uffiziers ad ina debatta davart l'armament atomar da la Svizra. L'onn 1957 ha la Societad svizra d'uffiziers pretendì armas atomaras per l'armada.

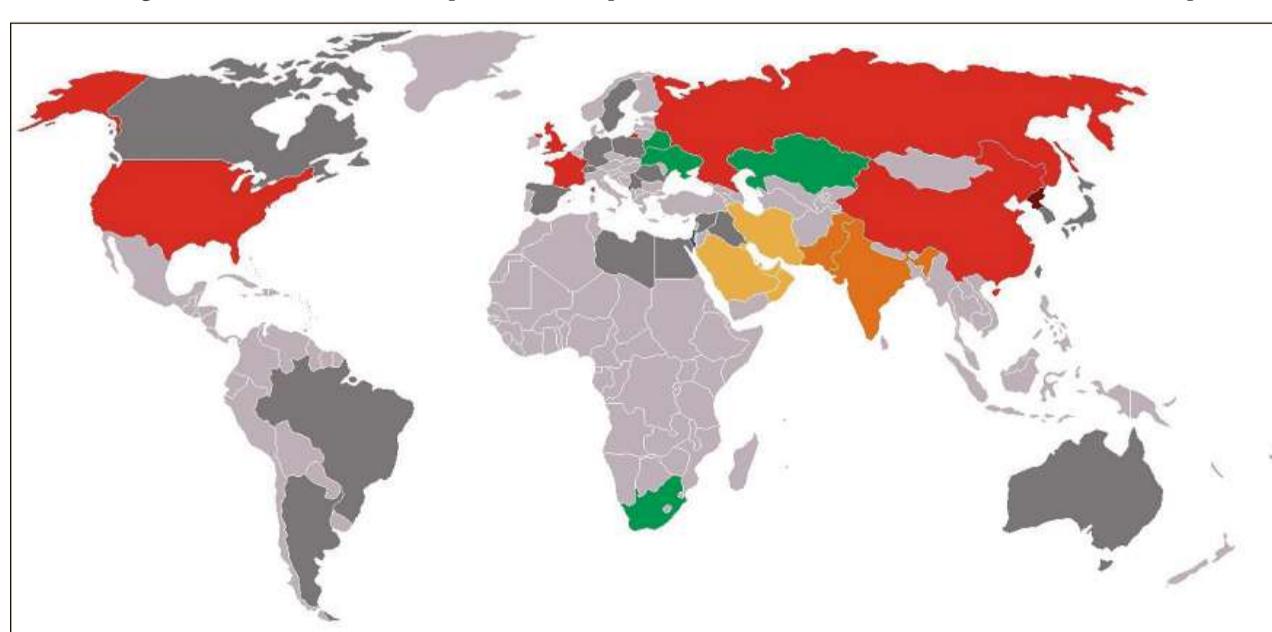
L'onn 1958, sur l'impression da la smartscha sovietica, ha il Cussegli federal approvà l'armament atomar da la Svizra ed ha incumbensà il Departament federal da militar cun ulterioras examinaziuns. Immediat è sa furmada en la publicidat resista. L'onn 1959 han pacifists e religius-socials inoltrà in'iniziativa dal pievel per in scumond d'armas atomaras. La Partida socialdemocratica da la Svizra ch'era spartida en la dumonda da las armas atomaras – il president da partida Walter Bringolf era persuenter – ha inoltrà ina seconda iniziativa ch'ha pretendì in dretg da cundecisiun dal pievel tar armas atomaras. Suerter ina debatta publica fitg animada han il pievel ed ils chantuns refusà il 1962 e 1963 omaduas iniziatiwas en relaziun 2:1. Rinforzà tras quest resultat ha il Departament federal da militar installà ina gruppa da lavour per evaluar la cumpira u l'agen svilup d'armas atomaras tacticas.

Suerter il 1963 è l'ambient per in'armaziun atomara sa midà a moda fundamentala. Lez onn ha la Svizra segnà la cunvegna parziala per il scumond da tests atomars; las contractivas per ina bloccada cumplessiva d'armas atomaras han prendì in decurs empermettent. A partir da la mesada dals onns 1960 ha il Cussegli federal dà en la politica da segrezzza dapli impurtanza ad in scumond da derasar armas atomaras ed a l'armaziun convenzionala da l'armada che a l'acquist d'atgnas armas atomaras. Ultra da quai èn sa fatgas udir vuschs ch'han mess en dumonda l'efficacia militara d'armas atomaras tacticas.

Suerter che la discussiun militara era vegnida manada fin la mesada dals onns 1960 surtut sin il champ tactic e tecnic, han publicists sco Gustav Däniker manà uss quella sin il champ politic ed operativ. L'onn 1969 ha la Svizra segnà il contract da bloccada da la furnizion atomara (il qual è però – pervi da la resistenza en il Cussegli dals chantuns – vegni approvà pir il 1976). Il Cussegli federal ha però tegni averta l'opziun nucleara per cas ch'il contract da bloccada avess da far naufragi. La savida tecnica areguard in'eventuala armaziun nucleara aveva da garantir la Cumissiun da lavour per dumondas atomaras, installada dal Stab general l'onn 1969. Entant che l'armaziun atomara cumpara en il rapport davart la defensio naziunala militara dal 1966 anc sco opziun, n'è questa tematica betg pli preschentia en il rapport dal Cussegli federal davart la politica da segrezzza da la Svizra dal 1973. La Cumissiun da lavour per dumondas atomaras ha cumenzà a s'occupar da la dumonda da las armas atomaras sut aspects «passivs» (effect d'armas atomaras, puussavladads da sa proteger e.a.). Ils onns 1980 èn vegnidias liquidadas las ultimas restanzas dals plans d'armas atomaras svizras. L'onn 1981 ha il Cussegli federal abolì il princip da secretezza areguard las reservas d'uran; quellas han ins mess a disposiziun per l'utilisaziun civila. Ed il 1988 è la Cumissiun da lavour per dumondas atomaras vegnida schliada. L'onn 1995 ha la Svizra approvà la prolungaziun illimitada dal contract da bloccada da la furnizion atomara, il qual preseva da scumandar tests atomars e d'installar in sistem da controlla effizient, ed il 1996 la cunvegna areguard in scumond cumplessiv da tests atomars.

La preschentaziun:
Dossier «La Svizra dal temp da la Guerra fraida».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4548
www.chatta.ch

Stadiis nuclears (rotschen ed oransch; mellen: supponids, verd: anterius). Ils stadiis grischs han possedi antruras armas atomaras u sviluppà programs respectivs (t.a. la Svizra).

CHARTA PD

La vopna dal Grischun:

Ses svilup istoric da las Trais Lias enfin oz

Il maletg actual da la vopna grischuna è vegnì fixà dal Cussegl pit-schen (oz: Regenza) cun il conclus dal 8 da november 1932 ed approvà dal Cussegl federal il faver 1933. Fin alura sa constituva la vopna grischuna uffiziala dapi la fundaziun dal Chantun l'onn 1803 dals scuts da vopna da las singulas Trais Lias: la Lia Sura u Lia Grischa, la Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras. Ellas figuravan ubain sulettas ubain ensemen cun ils portensaines Son Gieri (Lia Grischa) ed um selvadi (Lia da las Diesch Dretgiras).

Da la Currezia medievala a la fundaziun da las traus Lias

Lia da la Chadé

Istorgia: En il temp medieval tardiv s'estendevan ils territoris episcopals centrals a moda concentrada a las vias da transit nord-sid, surtut lung las rutas dal Set e dal Güglia: En il 14avel tschientaner aveva l'uvestg da Cuira la suveranitat terri-

toriala e la giurisdicziun auta en ils Quatter Vitgs sco era en la citad da Cuira, en il Surses, l'Engiadina Bassa e la Val Müstair; en Bergiaglia, en il Schons ed en Valragn possedeva el vegls dretgs feudals, ed en Surselva, Engiadina Bassa ed en il Vnuost disponiva el da bains sparpagliads e da la giurisdicziun bassa.

A partir dal 1363 è sa peggiorada la re-laziun tranter l'uvestg e ses subdits. Ils ducas austriacs avevan acquistà il contado dal Tirol (cun la Val Müstair e l'Engiadina Bassa) e tschertgavan da s'acquistar er ils territoris da l'uvestg da Cuira. L'uvestg sez era da quel temp savens absent ed aveva cedi l'administraziun seculara e las entradas da quella cunter ina taxa annuala als ducas d'Austria.

Per far frunt a quest svilup inquietant èn sa reunids delegads dal chapitel cathedral, da las valladas grischunas e da la citad da Cuira il 1365 a Zernez ed il 1367 a Cuira. Els represchentavan traus stans: il clerus da la curt episcopal, diversas dretgiras ed ils burgais da la citad da Cuira. Quest assamblea, ch'imitava l'exempel dals stans dal Sontg Imperi roman e sa radunava en absenza da l'uvestg, aveva statù, cunter la volontad da quel, dretgs da cundecisiun en l'administraziun episcopal e dretgs da controlla en dumondas finanzialas, scumandond a medem temp a l'uvestg da vender, senza lur consentiment, facultads da la Chadé.

Vopna: Il capricorn è l'ensaina da la Lia da la Chadé. In'emprima represchentaziun en la catedrala da Cuira deriva da l'onn 1252. Sco animal da vopna cumpara il capricorn l'emprima giada sin in document dal 1291 e sin ils sigils dals uvestgs Johannes I Pfefferhard enturn l'onn 1325 ed Ulrich V Ribi enturn l'onn 1331 (capricorn nair rampignant sin

La vopna uffiziala sco ch'ella sa preschenta dati il 1932.

fund argentà). Pli tard è questa vopna oriundamaain episcopal vegnida surigliada da la Lia da la Chadé ch'è vegnida fundada l'onn 1367. Medemamain dapi

il 14avel tschientaner vegn ella duvrada da la citad da Cuira. Sco portensaina cumpara il 1529 Nossadunna, patruna da la catedrala e dal chapitel cathedral, ch'è dentant vegnida eliminada cun la refurmaziun.

Lia Grischa (Lia Sura)

Istorgia: La Lia Grischa – numinada oriundamaain Lia Sura – è sa constituida l'uniun da 21 cumins da las vals dal Rain Anterior e Posterior, dal Mesau e Calanca. Trais chaus feudals da la Val dal Rain Anterior, numnadamaain Johannes von Ilanz, avat da Mustér ed iniziante principal, il barun Ulrich II de Razén ed il barun Albert de Sax-Mesau èn s'unids il 1395 cun deputads dals cumins a Glion en ina lia perpetna, a la quala èn s'associads er il cont Johann de Werdenberg-Sargans cun ils Libers da sur il guaud da Flem. Il motiv per quest'allianza è stà ina seria da charplinas tranter ils signurs de Belmont, Werdenberg e Razén e l'uvestg da Cuira, ma er entaifer la noblezza bassa. Il mastergn, il commerzi ed il traffic avevan qua tras subi gronds donns. Cun la lia stipulada a Glion vulev'ins restabilir la segirezza sin las vias, possibiliter il commerzi ed il traffic liber e garantir il dretg da l'um cumin davant dretgira. L'onn 1424 è la Lia Sura vegnida reaffirmada, approfunda ed amplifgada a Trun sut l'ischi legendar, e sa numna dapi lura Lia Grischa. Il num de-

riva probablamain dals vestgids producids dal ponn grisch per l'um cumin, pli tard è el alura vegnì attribuà a tut ils Grischuns ed al chantun Grischun.

Vopna: L'emblema original da la Lia Grischa era probablamain ina crusch d'aur e d'argent cun bratscha fin a l'ur sin fund cotschen – ina copia da la crusch imperiala che punctuava l'appartegnienschaa a l'Imperi respectiv la loialitat dals emprims manaders da la Lia Grischa visavi quel. Già enturn il 1500 vegnivan duvradas duas furmas da vopnas: ina da quelas represchentava ina crusch alva e grischaa sin fund cotschen, l'autra in scut sfendì en grisch ed argent. Omaduas èn vegnidas duvradas fin en il 19avel tschientaner. Il grisch da la Lia Grischa è vegnì remplazzà il 1564 per motifs eraldics cun nair (sala dal cussegl a Tavau). En il 17avel tschientaner ha il cotschen imperial fatg plazza ad in grisch u nair argentà. Il portensaina è s. Gieri.

Lia da la Diesch Dretgiras

Istorgia: La Lia da la Diesch Dretgiras è vegnida fundada il 1436 a Tavau sco la pli giuvna da las traus Lias reticas, suenter ch'il davos represchentant dals conts de Toggenburg, Friedrich VII, era mort senza ertavels masculins e senza disposiziun testamentara. Sco successur legal dals de Vaz eran daventads ils de Toggenburg signurs territorials dal Partenz (inclus la dretgira dal convent da canonis ad Aschera), da la part sura da la Val d'Alvra (Belfort), da Curvalda, dal Scanvetg e dal Sigruradi. Per tema d'in avegnir intschert, d'ina separaziun dals territoris signurils u lur cessiun als Austriacs, èn ils subdits s'unids a Tavau en ina lia, approvada da la vaiva da Friedrich VII, Elisabeth von Mutsch.

Vopna: L'emprima vopna datescha dal 1518 e mussa ina crusch alva cun bratscha fin a l'ur, remplazzada il 1643 d'ina crusch quadrada en ina tavla quadratica. Il 1518 cumpara l'um selvadi per l'emprima giada sco portensaina ed il 1533 sco sulet emblem (figura eraldica) sin la channa d'in chanun. Savens sa chatta l'um selvadi en la part sanestra da la vopna, la crusch quadrada a dretga. Quai per pudair distinguere meglier la vopna da la Lia da la Diesch Dretgiras da quella da la Lia Grischa. Er la colur mida: la vopna dal 1548 mussa la crusch d'argent en blau, quella dal 1564 – exponida en la sala dal cussegl a Tavau – la crusch blaua en aur, e quella dal 1605 (Museum retic

a Cuira) ina crusch dad aur en blau. Pli tard han ins repartì il blau e l'aur en colurs invertidas per la crusch ed il fund.

Repubica da las Trais Lias

Istorgia: En il decurs dal 15avel tschientaner han las traus Lias cumenzà a proseguir ina politica exteriusa cuminaiva ed ad organizar dietas federalas. La Lia Grischa è daventada la forza principala en las activitads exteriusa da l'entit Grischun (campagnas militaras en Vuclina 1486/87, contract da mercenariat cun la Franscha 1496, allianza cun la Confederaziun 1497, campagnas milanaisas 1512). L'onn 1524 èn la Trais Lias la finala sa das cun la Brev da federaziun ina constituzion cuminaiva. L'organisaziun interna ha mantegni ina structura fermamain federalistica che permetteva ad ellas da sa preschentiar en ina furma pli unida en du mondadas da guerra e da pasch sco er sin il champ da la politica exteriusa e da l'ad-ministraziun da las Terras subditas.

Ils cumins fumavan pitschnas republicas autonomas. La Dieta da las Trais Lias sco autorità suprema sa componeva da 62 fin 66 delegads recrutads dals bundant 50 cumins. Quests ultims pu-devan acceptar u refusar las propostas u alura proponer modificaziuns. Ina veritabla pussanza centrala mancava e cun quai era ina legislaziun unitara ed ina ferma constituzion. Sco sort d'executiva funczionavan, tenor basegn, ils chaus da las traus Lias.

En la successiun da las Trais Lias sa chattava la Lia da la Chadé en la seconda posiziun (suenter la Lia Grischa). Ina li-ta tranter la Lia Grischa e la Lia da la Chadé per la precedenza è la finala vegnida reglada il 1550 cun in cumpromiss: en missiuns a l'exterior ed en campagnas militaras aveva la Lia Grischa ina posiziun da preferenza; en dumondadas da sigillazion eran las duas lias da princip egualas, en la pratica aveva dentant la Lia da la Chadé cun ses bundspresident in avantatg, perquai che Cuira era pli savens il lieu da reunion dals deputads esters.

Vopna: La Republica da las Trais Lias (1524–1798/99) na possedeva nagin' atgna vopna. Per il solit vegniva sigillà cun las vopnas da tut las traus Lias. Il 1548 ha il medagliier Jakob Stampfer da Turitg reunì las traus vopnas per in medagliun ch'è vegnì regalà a la princessa franzosa Claude. Per motifs federalistic na vegniva questa vopna bain reussida però betg duvrada sco vopna cuminaiva da las Trais Lias. La questioni da la successiun da las vopnas appligada per sigillar ha provocà inqual disputas ed è vegnida decidida definitivamain il 1550: sco emprima Lia sigillava la Lia Grischa, alura la Lia da la Chadé e sco terza la Lia da la Diesch Dretgiras.

La vopna dal chantun Grischun

Istorgia: La tema da las famiglias regentes da perder la pussanza ha fat fallar en il 18avel tschientaner las tentatiwas d'ina renovaziun da la politica interna ch'avevan en mira da detretschar las structuras extremamain federativas da la Republica da las Trais Lias. Il mantegnimenti endinà da las structuras statals paralistantas ha impedì da prender cleramain posiziun ubain per ils princips da la Revoluzion franzosa ubain per quels da l'Austria monarchista. Lià en la cuntraversa politica interna, è il Grischun daventà ils onns 1798–1800 in champ da guerra occùpò mintgamai duas giadas da truppas austriacas e franzosas. Il contract davart l'integrazion dal Grischun en la Repubblica helvetica, signà il 1799, e l'execuzion successiva da quel a partir da la mesadad dal 1800 han marcà la fin da la Veglia Republica. La mediaziun dal 1803 – che furma il document da fundaziun dal chantun Grischun odiern – ha dentant surpiglià las structuras impurtantas (cumins e lias) dal sistem vegl-republican.

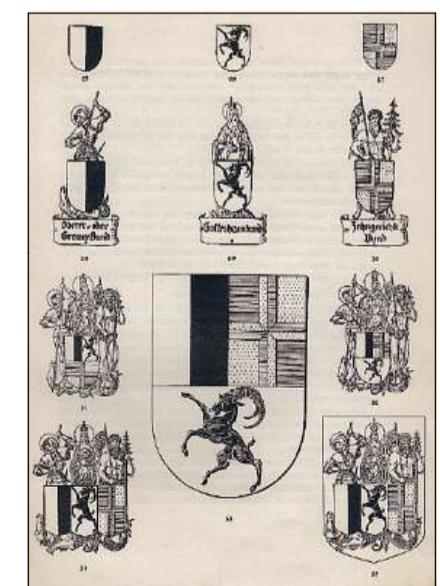
Quellas duevan pir vegnir adattadas en il decurs dal 19avel tschientaner en rom da pliras revisiuns da la constituzion.

Vopna: Ils sigils dal Cussegl grond e da la Regenza (Cussegl pitschen), appligads suenter il 1803, n'èn betg identics cun l'emblema dal chantun Grischun. Pir la Constituzion chantunala dal 1854 ha stigaffi las premissas legalas per realisar ina vopna chantunala. Fin alura duvrav'ins las ensainas da tut las traus Lias, tranter auter ina vopna cun s. Gieri e l'um selvadi sco portensaina cuntegnent las vopnas da la Lia Grischa e da la Lia da las Diesch Dretgiras ed il capricorn da la Lia da la Chadé sco part centrala en l'ensaina ovala. Questa vopna cumpara anc enturn la mesadad dal 19avel tschientaner en traus variantas sin munaidas chantunala. Il 1911 ha il Cussegl grond refusà ina vopna eraldicament correcta ed ha mantegni la diversitat.

La vopna chantunala actuala unescha las vopnas da las anteriusa Trais Lias. Si sum a sanestra sa chatta la vopna da la Lia Grischa u Lia Sura, sisum a dretga la vopna da la Lia da las Diesch Dretgiras e suverta la vopna da la Lia da la Chadé. Ils 24 da matg 1932 ha il Cussegl grond approvà la vopna actualmain valaiva che desista dals portensaines e reuniescha las traus vopnas en in scut. Descripziun da la vopna chantunala: «Dividida, part sura sfendida: 1. spazi sfendì en nair ed argent; 2. spazi quadrà en blau ed en aur, cun ina crusch quadrada en colurs invertidas; 3. spazi en argent cun in capricorn nair rampignant.» Ina descripziun detaigliada da la vopna dal chantun Grischun e da ses svilup istoric, scritta da Rudolf Jenny, è cuntegnida en il «Wappenbuch des Kantons Graubünden» ch'è vegnì edi da la Chanzlia chantunala l'onn 1982.

Las determinaziuns davart la vopna dal chantun Grischun stabiliadas en il tranterguerras han mantegni fin oz l'ur valur. Uschia hai er num en la legislatiun vertenta (Ordinaziun chantunala davart la protezioni da las vopnas): «1) La vopna dal chantun Grischun vegn definida tras il conclus da la Regenza davart la determinaziun da la nova vopna grischuna dals 8 da november 1932.»

Areguard la protezioni da la vopna chantunala enconuscha il Chantun ina pratica main severa che la Confederaziun: «2) La vopna dal chantun Grischun e segnis che pudessan vegnir scumbigliads cun tala dastgān vegnir utilisads d'altres personas sur il dretg federal ora, nun che l'utilisaziun mainia en errur u contrateftschia a l'urden public, a la moralà u al dretg vertent.»

Publicaziun dal 1936 davart il svilup da la vopna dal Grischun.

La preschentaziun:
Dossier «La vopna dal Grischun».
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=782
www.chatta.ch

Carta postala cun la vopna chantunala en sia furma veglia.

(PD)

Dal cabinet Amerbach a la Fondation Beyeler

Svilup istoric da la cultura da museums a Basilea

■ En strusch in'autra citad europeica èn sa sviluppadas uschè baud ed a moda uschè cumplessiva chombras d'art ed ina tradizion da mecenat d'art sco che quai è stà il cas a Basilea. Chattà preschenta il svilup impressuonant da la cultura da museums da la citad a basa dal text da Florens Deuchler, cuntegnì en il tom «Il manaschi d'art» (retscha «Ars Helvetica», tom II, 1987).

Chombras «mirvegliusas»

Sper ils tresors da baselgia, il possess da las corporaziuns ed il butin da champagnas e guerras èn naschidas vers la fin dal temp medieval chombras d'art e da mirveglies ch'èn sa sviluppadas a lieus da rinnada. Blers museums dal 19avel tschientaner èn naschids or da questas – per nossa maniera da vesair – concentrazions caoticas d'objects da las provegientschas las pli differentas.

En el temp da la renaschientsha avevan tant umanists, sciensiads sco er persunas privatas bainstantas il basegn da sia circumdar cun objects da la natura sco er

cun products umans elavurards artistica-main, cun ovras d'art, cu-riusitads, sta-tuas anticas e vegls purtrets,

cun maletgs ed instruments scientifics. Ils criteris eran quella giada auters che oz: bler dapli valevan ils aspects misterius, las furmas miraculusas d'in object, il cumplitàg e l'original, la raritat sco er la fascinaziun estetica da l'«object d'art» sco product dal «homo artifex» che sa du-magnar la materia e la furmar. Cun tut la casualitat ed il dischurden apparent sa cumparavan ils inventaris en «artifica-lia», «naturalia» ed «antiquitates».

In dals pli vegls cabinets da naturalias era en possess dal scienczià, perscrutader e medi turitais Conrad Gessner (1516–1565), Felix Platter (1536–1614), professer da la medischina e medi da la citad, aveva installà a Basilea l'onn 1580 in cabinet d'art e da naturalias. Sper dents da squagl fossils, craps da la vaschia e dals gnirunchels, conchiglias, munaidas ed ina collezioni d'antiquitads duai Platter perfin avair possedi ina part da la curuna da spinas da Cristus.

Johannes, Bonifacius e Basilius Amerbach

Tranter las veritablas chombras d'art era la pli remartgabla quella che Johannes, Bonifacius (1495 fin 1562) e ses figl Basilius Amerbach (1533 fin 1591) han fundà, manà vinavant ed amplifitgà.

Johannes, derivant dad Amerbach al Main, era sa domicilià a Basilea l'onn 1482, nua ch'el dirigiva ina stamparia ch'è prest vegnida renumada. El era en contact cun artists e sciensiads; Urs Graf lavourava per el, Dürer al ha probablamain visità. Bonifacius, ses figl pli giuven, professer da dretg ed en bun'amicizia cun Hans Holbein e cun Erasmus da Rotterdam, ha manà vinavant la collezioni dal bab; pli tard l'ha el lura extendì ad in cabinet e descrit en inventaris. Ils bains artistics rimnads dals giurists basilais vegnan ad esser il fundament per la galaria da maletgs ed il cabinet da gravuras da la collezioni d'art publica da sia citad.

Basilius Amerbach ha relaschà cun sia mort ina da las pli custavlas collezioni d'Europa: maletgs e dissegns da maun (che vegnan collectads d'enconuschiders sco ovras d'art autonomas dapi l'entschatta dal 15avel tschientaner). Tranten sa chattavan ovras da Hans ed Ambrosius Holbein, da Niklaus Manuel Deutsch, Hans Leu, Urs Graf sco er ina tavla dad Albrecht Altdorfer. Lonn 1661, cur ch'i smanatschava ina vendita a l'ester suenter dispitas d'ierta, è la collezioni dad Amerbach passada en il possess da l'universitat e da la citad.

Plastica dad Auguste Rodin en la curt interna dal Museum d'art a Basilea.

Ins pudeva visitar publicamain tut l'inventari – dapi il 1681 mintga gievga suuntermezdi, pli tard durant dus mezs dis l'emma. Qua tras po Basilea sco communitad burgaisa pretender d'avair gi l'emprim museum accessibel al public, e quai betg mo en Sviza, mabain en tut l'Europa.

Basilea possedeva er auters cabinets d'art grazia al scienczià Theodor Zwingier (1532–1588) ed al giurist Remigius Faesch (1595–1667) che na collectava betg mo, mabain commentava er l'art da ses temp sur titel «Humanae Industriae Monumenta». Ses museum privat è vegni enconuschent sur ils cunfins dal pajais or ed inqualas descripziuns da viadi al menziunan cun grond'aprezzazion. Il biograf d'artists Joachim von Sandrart (1606–1688) ha scrit suenter ina visita: «Seine Behausung ist inwendig mehr ein Palast als ein bürgerliches Haus, auch sonst aufs allervernünftigste mit kunstreichen Gemälden und Bildhauerei, einer vornehmenen Bibliothek und mit allerhand Raritäten unge-

mein und zierlich versehen, als hätte Minerva daselbst ihre Wohnung genommen.» Faesch sez datescha sias brevs «ex musaeo».

Il davos possessur dal cabinet d'art, Johann Rudolf Faesch (1758–1817), ha acquistà l'onn 1808 sin l'auczio da la collezioni basilaisa dal conto da Baden-Durlach ina da las tavlas dal «Heilsspielgelarter» da Konrad Witz. Il 1823 è ses possess passà a l'universitat, è vegni mess ensemble cun la collezioni dad Amerbach e fa er part da l'inventari da basa dals museums da Basilea d'ozendi.

Il Museum d'art da Basilea

Ventgaquatter onns pli tard, il 1847, è mort il pictur Samuel Birmann ch'ha relaschà al Museum d'art da Basilea sia vasta collezioni d'art ed ha ultra da qua disponi en ses testament ch'ina part dals tschairs da ses chapital duaja servir per l'acquist d'ovras d'art «patrioticas». Il Cussegl grond ha da sia vart concedi credits d'acquisiziun annuals pir a partir dal 1901.

Basilea e Picasso

En ils onns 1960 è l'interess dals vischins vi da «dur» collezioni d'art sa manifestada eclatantamain ed en maniera spectaculare per l'entir mund. La fundaziun da la famiglia Rudolf Staechelin aveva mess a disposiziun al museum en furma d'in «depositum» maletgs impurtants, trantner auter la gronda part da la collezioni d'impressionists e postimpressionists.

La stad 1967 è la famiglia Staechelin stada sfurzada da vender ina part da las ovras, ed ella ha offert al Museum d'art dus maletgs da Picasso (che faschevan già part dal «depositum»): «Les deux frères» dal 1905 ed «Arlequin assis» dal 1923. Perquai ch'il museum n'era betg en cas da purtar sez ils custs da 8,4 million francs, ha il Cussegl grond concedi 6 millions. Cun ina «festa d'almosna» da la quala insa recorda anc oz, han ils da Basilea cumenzà a rimnar daners per Picasso: firmas e privats han rabitschà ensemble la summa restanta. Nunspetgadament èn lura ils spargius vegnids activs, prendend il referendum. Il comité da referendum titulava il Cussegl grond sco «Basler Geldverschleuderungsverein» e na veseve nagin motiv da duvrar daners publics «für zwei Helgen», uschè ditg ch'i mancavan anc abitaziuns favuraivils e plazs libers en ils asils da vegls. Ils 17 da decembre 1967 han ils votants damai per l'empresa giada en l'istoria da la democrazia già da decider, sch'els vulevan permetter la cumpria da maletgs cun daners da taglia. In'unda d'entusiassem ha lura manà a la clera maioritad da 32 118 gea cunter 27 190 na.

Picasso, già in um vegl e sesent a Mougin, ha udì la nova ed ha gi in tal plaschair da questa manifestaziun da simpatia d'in'entira citad ch'el l'ha rega-

là il 20 da december 1967 spontanain quatter maletgs da differentas epocas creativas: «Homme, femme et enfant» (1906), in sboz per «Les demoiselles d'Avignon» (1907), «Vénus et l'amour» (1967) e «Le couple» (1967). Maja Sacher ha agiunt da ses agen possessanc in tschintgavel: il purtret cubistic «Le poète», malegià a Paris la primavaira 1912, cun la dedicaziun: «In Dankbarkeit und Freude. Der grossartige Einsatz unserer Bevölkerung, insbesondere der Jugend, für den Erwerb der beiden Picasso-Bilder hat den Ruf Basels als Kulturstadt neu gefestigt.»

Mecenat da Basilea

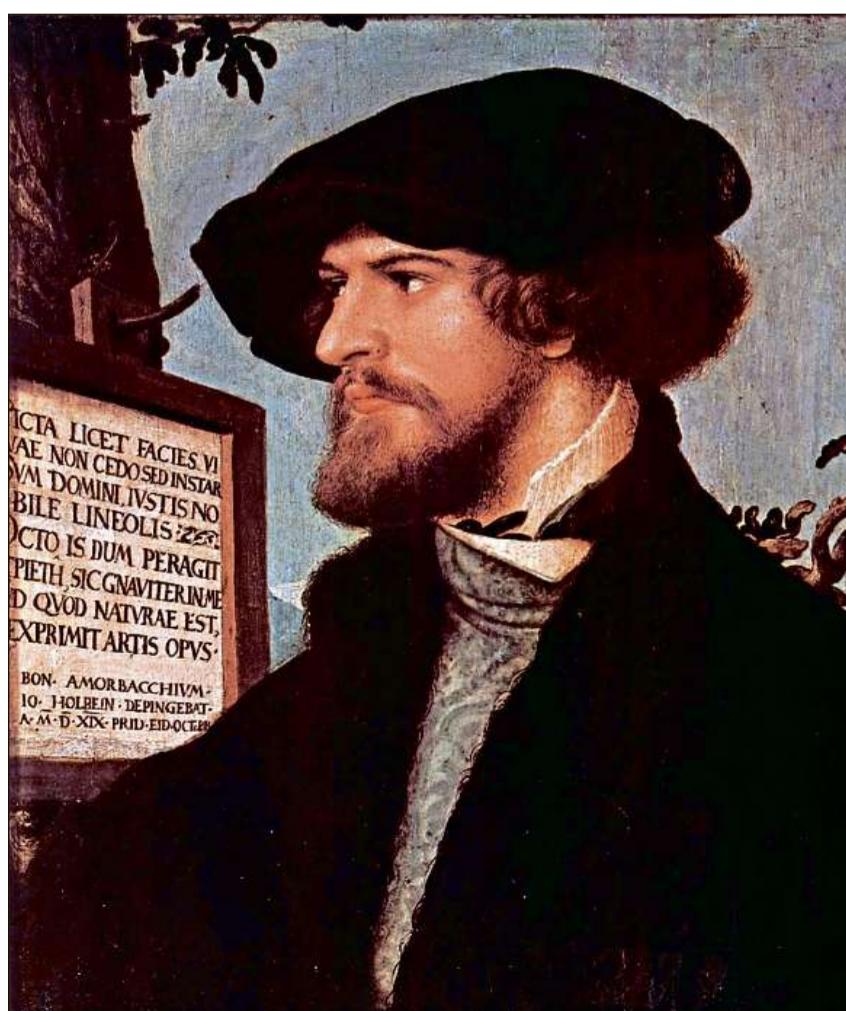
La fundaziun Christoph Merian – glorifitgada er da glieud da Basilea sco «grossartigstes Beispiel für Gönnertum» – exista dapi l'onn 1886. En fund pensava Christoph Merian en emprima lingia ad incumbens socialas cur ch'el ha surdà si' enorma facultad e tut ses possess funsil a la citad da Basilea. En sabia prevision ha el però laschà avert in vast champ per ulteriuress activitads a favor da sia «chara citad paterna». En pli ha el disponì tras testament che sia ierta duaja vegin administrada independentamain da la cassa statala. Sut l'egida da la vischanza burgaisa vegn ella tgirada d'in'atgna administraziun ed ella impunda oz er summas considerablas per la tgira da monuments, la sanazion da la citad veglia, ediziuns da cudeschs e differentas autres funcziuns culturalas sco surtut la promozion dals museums.

Quest ultima è stada buna da cuntanscher prestaziuns remartgablas er grazia ad outras funtaunas: trantner auter las collezioni da Peter Ludwig e Robert Käppeli en il museum per l'antica funda da René Clavel cun ina donaziun d'in milion francs, ubain il museum d'art contemporan, in'ovra communabla da la fundaziun Emanuel Hoffmann, da la fundaziun Christoph Merian, dal depositum da la collezioni Biuumo di Panza e da la promozion tras Maja Sacher.

Cun quai che funtaunas finanzialas da baselgia e noblezza èn stalivadas daditg, èsi l'incumbensa da l'economia privata – sco furma da mecenat dad oz – da sostegnair substanzialmain la lavour culturala. Quai sa manifestescha oravant tut là, nua ch'i sa tracta da promover l'art figurativ, damai là, nua che firmas cumpran maletgs per embellir lur biros. Ina survista concentrada da quest'activitad han ins survegnì il 1986 tras l'exposiziun «Basler Kunst im 20. Jahrhundert – in Aus-schnitten» or dal possess d'interpresas da Basilea ch'è vegnida iniziada da la fundaziun Christoph Merian.

La promozion da l'art figurativ è là mo ina sparta sper musica, film, teater, isanzas popularas, sport e tgira da las tradiziuns. L'enconuschenta devisa basilaisa para d'esser anc adina actuala: «Dals raps na discurr'ins betg – raps èn insatge ch'ins ha», e: ch'ins dat.

L'ardur da collectar dals Basilais è sa conservada enfin oz sco tradizion durabla sin ils champs ils pli differentes ed è sa manifestada en varsaquantas donaziuns da renum mundial (Paul Sacher, Beyeler e.a.). Ellas èn parts integralas da questa singulara famiglia da museums al schanugl dal Rain che fa part da las pli bellas insumma e ch'è capabla da colliar a maniera impressuonanta betg mo creazioni localas (tuttina cun numbs sco Hans Holbein), ma er ovras occidentalas ed intercontinentalas.

Purtret da Bonifacius Amerbach (Hans Holbein il Giuven, 1519).

FOTOS PD

La preschentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas: Chantun Basilea-Citad».

Dapli infurmaziuns:

Dapli infurmaziuns: chatta.ch/?hiid=4046

L'istorgia dal Cussegl federal

Elecziuns – regiuns – dunnas – partidas – collegis

■ L'onn 1848, cun acceptar la Constituziun federala, è la Svizra daventada in stadi federal modern. Ils chantuns avevan uss ina regenza federala ed in parlament federal sur sai. L'emprima Assemblea federala è sa radunada il novembre 1848, ha tschernì l'emprim Cussegl federal ed ha fixà Berna sco sedia dal Parlament federal.

Elecziuns dal Cussegl federal dapi l'onn 1848

Passa tschient cussegliers federalas e cussegliers federales ha elegi l'Assemblea federala plenara dapi l'onn 1848. In sguard en l'istorgia mussa ch'igl ha dà bleras lungas duradas d'uffizi e be paucas reelecziuns che n'en betg reussidas.

Durada d'uffizi e demissiun

Ils cussegliers federales restan en media var 10 onns en uffizi. La durada d'uffizi la pli lunga hai dà il 19avel tschientaner. Carl Schenk è stà 32 onns cusseglier federal. Er fitg ditg è per exempli Giuseppe Motta stà en il Cussegl federal. Durant il temp da las duas guerras mundiales è el stà 28 onns en uffizi. Da l'ultim temp pon vegnir menziunads ils 15 onns d'uffizi da Furgler, Delamuraz, Villiger e Leuenber-

ger. Ina limitaziun da la durada d'uffizi u in votum da disfidanza na datti betg. La commembra u il commember

dal Cussegl federal en uffizi determinescha pia sez il mument da sia demissiun. Mintgatant succeda quella però sin squitsch da la partida u dal parlament. Nunreleciuns da cussegliers federales en uffizi datti fitg darar. Dapi l'onn 1848 è quai capità quarter giadas (Ulrich Ochsenbein 1854, Jean-Jacques Challet-Venel 1872, Ruth Metzler 2003, Christoph Blocher 2007).

Cussegliers federales che n'hau betg acceptà l'elecziun

Mintgatant èn persunas bain vegnidas elegidas en il Cussegl federal, ma n'hau betg acceptà questa elecziun. L'exempli il pli giuven è stà Francis Matthey ch'ha refusà sia elecziun a favor da la seguda donna en il Cussegl federal (Ruth Dreifuss).

Regiuns en il Cussegl federal dapi l'onn 1848

Almain ina persuna da la Svizra franzosa e dal Tessin u dues persunas da la Svizra franzosa èn praticamain adina stadas commembra dal Cussegl federal. La cultura da consens da la Svizra corrispunda a la persasiun che decisius è mo du-raivlas, sch'ellas na vegnan betg mo purtadas da la maioritat, mabain er acceptadas da las minoritads. Perquai derivan ils set commembra dal Cussegl federal da differents chantuns, da differentas regiuns linguisticas e da differentas partidas.

Cusseglier federal Ignazio Cassis accumpagnà d'in salter federal.

(FOTO: PD)

Fotografia uffiziala dal Cussegl federal incl. chancelier federal (2019), concepida e fotografada d'emprendists da mediomatica.

(FOTO: WWW.PARLAMENT.CH)

Chantuns – ina represchentanza equilibrada

Maximalmain ina cusseglier federala u in cusseglier federal per chantun! Quai ha prescrit la Constituziun federala il cumenzament dal stadi federal. Ina dominanza dals chantuns gronds dueva vegnir impedita uschia. Tgi ch'appartegneva a tge chantun era regla ditg sin basa dal chantun d'origin, pli tard sin basa dal chantun da domicil u dal chantun da l'antieriura activitat guvernativa. Dapi l'onn 1999 è la regla formulada en ina moda pli averta in la Constituziun: I «sto vegnir procurà che las regiuns dal pajais e las regiuns linguisticas vegnian represchentadas adequatamain».

Ils chantuns gronds Turitg, Berna e Vad èn quasi adina stads represchentads en la regenza. I dat però er chantuns che n'hau anc mai gi ina cusseglier federala u in cusseglier federal: Schaffusa, Uri, Sviz, Sutsilvania e Giura. L'onn 2010 ha la colliazion regionala dal Cussegl federal survegnì ina nova furma d'expressiun: Dapi quel onn fa il Cussegl federal per onn ina u duas da sias sesidas en in chantun, pia «extra muros».

Regiuns linguisticas – regla 5:2

Ina represchentanza equilibrada da las regiuns linguisticas en il Cussegl federal è stata già dal cumenzament dal stadi federal enna da grond'impurtanza. Sche-

bain che quai n'e betg prescrit per lescha, sesevan già en l'emprim Cussegl federal dus represchentants da la Svizra «latina». Da la relaziun 5 a 2 è vegnì devià mo darar e mo temporarmain. Dapi l'onn 1999 regla la disposiziun constituziunala ultra da la represchentanza regionala er la represchentanza da las regiuns linguisticas.

Las regiuns linguisticas ston esser represchentadas adequatamain. La Svizra franzosa ha già trasora in cusseglier federal dapi l'onn 1848. La Svizra taliana n'e percuter betg stada represchentada permanentamain en il Cussegl federal. Ses ultims represchentants: Flavio Cotti (1987–1999) ed Ignazio Cassis (dapi il 2017).

Dunnas en il Cussegl federal

Ils 22 da settember 2010, cur che Simonetta Sommaruga è vegnida elegida en il Cussegl federal, è quel stà dominà per l'emprima giada da las dunnas cun 4 cussegliers federalas e 3 cussegliers federales. Questa situaziun ha durà fin la demissiun da Micheline Calmy-Rey l'onn 2011. Ultra da quai era Corina Casanova (elegida l'onn 2007) da quel temp scheffa da la Chanzlia federala. In simbol suenter in lung temp da spetga!

L'onn 1984: L'emprima donna

Las dunnas svizras han stui spetgar fin l'elecziun dad Elisabeth Kopp l'onn 1984, fin ch'ellas èn stadas represchentadas al timun da la Svizra. Suenter avair survegnì il dretg da votar e d'elegger l'onn 1971 han ellas stui avair pazienza anc 13 onns, fin ch'ina dad ellàs è vegnida acceptada en la regenza federala.

La successiun

Actualmain (2019) fan traiss dunnas part dal Cussegl federal: Viola Amherd e Karin Keller-Sutter (elegidas l'onn 2018) sco er Simonetta Sommaruga (elegida l'onn 2010). Ultra da las politicas menziunadas qua survar han anc Ruth Dreifuss (1993–2002, l'emprima presidenta da la Confederaziun l'onn 1999), Ruth Metzler-Arnold (1999–2003), Eveline Widmer-Schlumpf (2008–2015) e Doris Leuthard (2006–2018) occupà in sez en il Cussegl federal. Pia hai dà fin uss nov cussegliers federalas.

Partidas en il Cussegl federal dapi l'onn 1848

Ils liberaldemocrats èn stads cleramain iis victurs da las emprimas elecziuns dal parlament. Quai è er sa mussà tar il resultat da l'emprima elecziun dal Cussegl federal l'onn 1848. La Svizra è sa sviluppada pir cun l'ir dal temp ad ina democrazia da concordanza ch'integrescha las differentas forzas da las partidas politicas en la regenza.

Lunga dominanza dals liberaldemocrats La Svizra n'ha betg adina gi ina regenza da pliras partidas sco ozendi. Suenter la

Rolla dubla dapi l'onn 1848

La chargia da questa rolla dubla (com-member da la regenza e chef dal departament) ha en il decurs dal temp adina puspè manà a discussiuns. Dapi il cumenzament dal stadi federal èn las incumbansas da la regenza creschidas fermamain. La chargia dals chefs dals departaments è daventada pli gronda. Pretensiuns d'adattar il sistem u d'augmentar il dumbar da cussegliers federales èn perquai adina puspè vegnidias articuladas. Fin uss èn vegnidias realisads in rinforz da la Chanzlia federala, in augment da l'autonomia dals Servetschs dal parlament e l'introducziun da secretaris da stadi.

Set departaments – pli baud ed uss

Il dumbar da cussegliers federales sco er da departaments è restà il medem fin uss. En il decurs dal temp èn sa midads la chargia ed ils champs d'incumbensa dals departaments. Uschia è s'augmentada per exempli l'importanza dal Departament federal da l'intern (DFI) cun la creaziun da las asicuranzas socialas e quella dal Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun (DATEC) cun il svilup dals meids da transport e da comunicaziun moderns e da las dumondas d'energia. Ils numbs dals departaments èn in bun indicatur per las midads. Uschia aveva il DATEC actual (Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun) per exempli num l'emprim Departament federal da posta, alura Departament federal da posta e da viafier e pli tard Departament federal da traffic e d'energia.

Repartiziun dals departaments

Las cussegliers federalas ed ils cussegliers federales vegnan elegids en il collegi e betg en in departament. Mintgamar suenter las elecziuns sa cunvegna il gremi davart l'assegnaziun dals departaments.

Cumposiziun, fotografias e pleds dal Cussegl federal

Ultra da las infurmaziuns menziunadas e da l'istorgia dal presidi da la Confederaziun (cf. LQ dals 27 d'october 2017) por-scha il portal uffizial dal Cussegl federal (www.admin.ch/gov/rm) anc las suandantas bancas da datas cun text, maletg e video che servan medemamain ad approfundar l'istorgia da la regenza svizra:

Cumposiziun dal collegi dapi l'onn 1848: Tge cussegliers federales han regnà ensembe? Tge commember dal Cussegl federal ha manà tge departament? Tge cussegliers federales han manà la Svizra tras l'Emprima u tras la Segunda Guerra mundiala? Tgi ha manà la Svizra en la ONU, tge cussegliers federales èn stads responsabels per las revisiuns da la Constituziun e.u.v?

Purtrets dals cussegliers federales dapi l'onn 1848: Bundant 100 cussegliers e cussegliers federales han guvernà la Svizra fin il di dad oz. Sfegliai tras la gallaria e contemplai las gravuras e las fotografias da colur e las fotografias en alv e nair.

Pleds da la festa da Bumaun e da la festa naziunala: Il prim da schaner ed il prim d'avust sa drizza il president u la presidente da la Confederaziun a la populaziun. L'archiv cuntegna las registraziuns ed ils films dapi l'onn 1978.

Las fotografias dal Cussegl federal dapi l'onn 1993: Mintg'onn cumpara ina nova fotografia da la regenza cun set ils commembra e commembra dal Cussegl federal ed il chancelier. La presidente u il presidente da la Confederaziun ha l'uffizi da l'«art director».

La preschentaziun:
Dossier «Istorgia dal Cussegl federal».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1622
www.chatta.ch

Portal da medias audiovisualas dal Grischun

Rimnar, cataloghisar ed intermediar documents da film e da tun

■ La conservaziun e la tgira dal patrimoni e da la memoria culturala dal chantun Grischun na sa restrenscha betg mo a las archivalias general-main enconuscentas sco cudeschs e scrittiras, mabain cumpiglia er documents da film e da tun. Quests purtaders da datas èn perclitads pli e pli fitig en consequenza dal fatg ch'els sa laschan conservar mo limitadament e perquai ch'igl è pli e pli difficult da chattar apparats da reproducziun che funczioneschan.

Per quest intent ha l'Uffizi da cultura dal Grischun, partizun Biblioteca chantunala, mess ad ir il 2013 mesiras immediatas cun las suandantas finamiras: registrar ils purtaders da films e da tun d'ina relevanza istorica, segirar ils documents tut tenor il grad da perclitazion, cataloghisar quels e render accessiblas las infurmazioni respectivas en in catalog online (av-medienportal.gr.ch).

Las materialias audiovisualas collezioniadas furman perditas e regurdien-

tschas impur-tantas da l'i-storgia e da la cultura gri-schuna. Il portal na sa drizza betg mo ad ina vasta publicidad, mabain po er vegnir appligtà en ils secturs scola, farmaziun, scienza, perscrutaziun ed animaziun da museums.

Ils inventaris collectads e las infurmazioni supplementaras derivan tant da museums, d'archivs culturals e d'instituzions chantunala sco er da bancas da datas online e da persunas privatas. In dals films ils pli vegls deriva da Richard Flütsch. Il film mussa il quartier Lürlibad da Cuira durant ils onns 1920. Digitalisads ed integrads en la banca da datas han pudi vegnir en la fasa iniziala (2013–2016) tut en tut 6500 titels, da quels 1900 films, 2400 videos e 2200 documents da tun.

Numerus films, videos e contribuzions da tun stattan en relaziun in cun l'auter e pon vegnir attribuïds a maun da lur context u da lur cuntegn ad ina collezioni. Las traïs rubricas principa-las tenor las qualas questas collezioni èn gruppadas entaifer il Portal da medias audiovisualas èn «Relaschs da per-sunas singulas», «Projects ed institu-zions» ed «Etnografias». Ulteriuras pus-saivladdads da filtrar ils cuntegns èn: onn da producziun, lieu da filmar, format da las medias, tun, colur, lingua, prove-gnientscha, gener, copia digitala. I suonda per mintgina da las traïs rubri-cas ina survista represchentativa d'in-tiginas collezioni:

Relaschs u vastas collezioni da e davart persunas

Armando Abeni (1933–2006) che deri-vava da l'Italia dal Nord ha vivì dapi l'onn 1959 en il Partenz, nua ch'el ha conservà cun la camera sin celluloid – sper si'attivitàd sco camiunist – a par-tir dals onns 1970 nundumbraivlas oc-currenzas, festas e scenas da la natira da sia patria elegida. Il filmader ha elavurà il material posteriuramain, ha introdu-çì passadis adequats e cumpara er sez en intgins documents. Ses relasch filmic extraordinari cumpiglia var 15 kilome-ters films da super 8 e 40 cassetts da VHS-C ed è vegnì cataloghisà temati-camain da l'intermediatura da cultura dal Partenz Marietta Kobald.

Carl Brandt (1893–1972) ha passen-ta si'uffanza a Lindau ed a Francfurt ed è sa scolà sco fotograf en la fatschenta da ses bab. Suenter in accident l'onn 1916 è el arrivà per ina dimora da cura ad Arosa. La cuntrada muntagnarda svizra al ha plaschì uschè bain ch'el è restà là ed ha lavurà tar divers fotografis sco emploïa staginari. L'onn 1920 ha

Blers films vegls dal Grischun documenteschan il svilup dals lieus turistics (Arosa 1913).

el avert in'atgna fatschenta ad Arosa, pli tard filialas a Ragaz Bogn ed a Sotourn.

Carl Brandt è sa spezialisà en il sec-tur da la fotografia da cuntrada, da tu-rissem e da purtret. El ha fatg fotogra-fias per hotels, films davart occurrentzas da sport e cartas postalas. En ses films ha Carl Brandt documentà Arosa dals onns 1930. Ils films dattan in'invista en la vita leva da l'auta sociedad internaziu-nala avant il cumentzament da la Segunda Guerra mundiala.

Andreas Flütsch (1923–2015) ha vi-vì sco mastergnaunt, interprendider, ho-telier ed ustier a St. Antönen. Cun sia camera Eumig da super-8 «Vennette 3» ha el filmà durante ils onns 1970 e 1980 principalmain en ed enturn ses lieu da domicil, dentant er a l'exterior.

Konrad Flütsch-Gansner viva a St. Antönen ed è infurmà – sco istoricher local – davart ses vitg sco nagin auter. Ultra da sias activitads professiunalas sco manader dal Volg e sco pur èl s'en-gaschà dapi blers onns sco president communal, sco landamma e sco depu-tà. Sia savida è vegnida integrada en dif-ferentes publicaziuns, uschia en il cu-desch «Flurnamen der Gemeinde St. Antönen» ch'è cumpari l'onn 2012. Cun ina camera da film e da video ha Konrad Flütsch-Gansner stgaffi ina gronda documentaziun filmica da sia patria ch'el mussa adina puspè er publi-camain.

La collezioni da Martin Möckli (1899–1995) cumpiglia ils films en ils

quals el ha documentà, sco giast da va-canças da blers onns, il vitg da Tschier-tschen dals onns 1930 e 1940. Möckli ha filmà principalmain en il format da 9,5 mm. Ils avantatgs da quest format ha el er defendì sco manader dal «Schweizerisches Kino-Amateur-Bund 9,5 mm». Ultra da ses dus titels ils pli enconuscents «Wildheuet im Bünd-nerland» e «Romantik und Alltag in einem Bündner Bergdorf» ha el er fatg films davart l'Exposiziun nazional dal

1939, davart l'armada svizra en il ser-vetsch activ e davart la battaglia dal graun durante la Segunda Guerra mun-diala.

Tista Murk (1915–1992) ha scrit – sco scriptur e filolog grischun – en tut las linguis naziunalas, principalmain dentant en sia lingua materna vallader. Murk è stà tranter auter bibliotecari chantunala Cuira e manader dals pro-grams da Radio e televisiun da la Sviza-ria rumantscha. La collezioni Tista Murk cumpiglia registrazions sonoras (intervistas, reportaschas, referats e re-gistratzions da musica) dal relasch che sa chatta en la Biblioteca chantunala dal Grischun.

Remigio Nussio (1919–2000) è na-schi il 29 da fanadur 1919 a Brusio. Cun 6 onns ha Nussio frequentà uras da clavazin ed ha empredì autodidac-ticamain a sunar l'orgla. Sia scolazion musicala ha el giudì al conservatori da Berna. Cun ses chor «Stella Alpina» e sco chantadur ha el sviluppà ina viva ac-

tivitat da concerts. La collezioni cum-piglia plattas da grammofon commer-zialas ed unicats da ses relasch che sa chatta en l'Archiv dal stadi dal Gri-schun.

La collezioni Rudolf Olgati (1910–1995) unescha materialias davart l'ar-chitect grischun. Il film dad Ursula Rie-derer «Rudolf Olgati, architect» da l'onn 1988 vegn cumplèttà cun inter-vistas che la filmadra ha fatg cun l'archi-tect en vista al film.

Johannes Roffler (1904–1999) da Lu-zein è stà l'architect d'insaquant edifi-zis en il Partenz, sco per exempl la cha-sa da scola da St. Antönen, l'edifizi dal consum a Fideris. Blers films dastgassan derivar da sia dunna oriunda da Cuira, Gerda Roffler-Alder (1910–2009). Il pèr era ferm collià cun la natira e viagia-va gugent, quai sa reflectescha er en lur collezioni da films.

Il biochemicaler da Basilea e directur da la Sandoz Arthur Stoll (1887–1971) è er stà in grond collezioniader d'art svizzer. Stoll era en contact cun bleras personalitads impurtantias da la Sviza e da l'exterior. Durant ses temp liber è el er sa deditgà a la fotografia ed al film. Da sia chasa da vacanzas a Lai era el sa-vens sin viadi tras il Grischun, nua ch'ina part da ses films d'amatur, fin us-sa nunenconuscents, è vegnida fatga.

Projects ed instituzions

Cuntrada da films dal Grischun dal Sid: Questa collezioni resumesta tut las medias AV ch'è menziunadas en la pu-blicaziun «Filmlandschaft Engadin, Bergell, Puschlav, Münsterthal» (2003) sco er en il «Nachtrag 2003–2010» (2010) da Jürg Frischknecht, Thomas Kramer e Werner Swiss Schweizer.

Grischun vacanzas: La collezioni un-escha principalmain films da reclama turisticas da l'inventari da Grischun va-canças (anteriuramain Uniu da traffic dal Grischun) che sa chattan sco de-posit permanent en la Biblioteca chantunala dal Grischun.

Gieus olimpics: Questa collezioni cun-tegna contribuzions davart ils Gieus olimpics d'enviern ch'è vegnids organ-isads gia duas giadas en il chantun Grischun. Dals 11 fin ils 19 da favrer 1928 ha San Murezzan ospità ils II. Gieus olimpics d'enviern. I sa tractava dals emprims Gieus olimpics d'enviern independents, perquai ch'els Gieus olimpics d'enviern da l'onn 1924 eran anc vegnids celebrads sco part dals Gieus olimpics da stad ed eran vegnids declerads pir posteriuramain sco Gieus olimpics d'enviern. 20 onns pli tard è San Murezzan puspè stà il lieu da l'oc-

currenza da sport: Ils V. Gieus olimpics d'enviern èn vegnids averts – suenter ina pauza da 12 onns pervi da la guerra – ils 30 da schaner 1948 ed han durà fin ils 8 da favrer.

Viafier retica: En questa collezioni èn resumads titels da e davart la Viafier retica sco er davart trajects parzialis da quella, sco per exempl la viafier dal Bernina e da l'Alvra u il Glacier-Express. La rait da la viafier a binari stretg ch'è vegnida fundada l'onn 1889 è veg-nida engronida permanentamain e cumpiglia oz 384 km. Las lingias da la Viafier retica mainan tras las autas muntognas e fascineschan cun la cun-trada e sias ovras architectonicas sco ils tunnels e las punts. L'onn 2008 è veg-nida integrada la lingia da l'Alvra e dal Bernina en il Patrimoni mundial da la Unesco.

Parc nazional svizzer: En questa collezioni èn reunids ils titels ch'èn vegnids producids dal Parc nazional svizzer ed ils titels davart il Parc nazional. Il Parc nazional è vegnì fundà il 1. d'avust 1914 e cumpiglia oz 170,3 km² sin ils territoris da las vischancas da Zernez, S-chanf, Scuol, Val Müstair e Lavín. L'iniziativa da fundar in Parc nazional ha già la Societad svizra da las scienzas naturalas a Basilea. Per finanziar il tschains d'in emprim territori protegi è vegnida fundada già l'onn 1906 la Lia svizra per la protecziun da la natira.

Preservaziun da la savida d'Avras: La collezioni unescha materialias davart l'ar-chitect grischun. Il film dad Ursula Rie-derer «Rudolf Olgati, architect» da l'onn 1988 vegn cumplèttà cun inter-vistas che la filmadra ha fatg cun l'archi-tect en vista al film.

Johannes Roffler (1904–1999) da Lu-zein è stà l'architect d'insaquant edifi-zis en il Partenz, sco per exempl la cha-sa da scola da St. Antönen, l'edifizi dal consum a Fideris. Blers films dastgassan derivar da sia dunna oriunda da Cuira, Gerda Roffler-Alder (1910–2009). Il pèr era ferm collià cun la natira e viagia-va gugent, quai sa reflectescha er en lur collezioni da films.

Il biochemicaler da Basilea e directur da la Sandoz Arthur Stoll (1887–1971) è er stà in grond collezioniader d'art svizzer. Stoll era en contact cun bleras personalitads impurtantias da la Sviza e da l'exterior. Durant ses temp liber è el er sa deditgà a la fotografia ed al film. Da sia chasa da vacanzas a Lai era el sa-vens sin viadi tras il Grischun, nua ch'ina part da ses films d'amatur, fin us-sa nunenconuscents, è vegnida fatga.

Etnograficas

En la collezioni Grischun talian en film ed en tun vegnan resumadas contribu-zions che s'occupan da la caracteristica linguistica u culturala dal Grischun talian u che dattan ina survista istorica da las valladas grischunas da lingua taliana. Dal Grischun talian fan part la Bre-gaglia, la Val Calanca, il Mesauc, il Puschlav sco er Beiva. Il talian furma la cuminanza linguistica la pli pitschna dal chantun Grischun triling.

En la collezioni Rumantschas e Ru-mantschs en film ed en tun vegnan resumadas contribuzions che s'occupan da la caracteristica linguistica u culturala da la Rumantschia u che dattan ina survista istorica da l'istorgia dals Ru-mantschs. Il rumantsch dal Grischun vegn sudividì en tsching idioms cun mintgamaïn in'atgna lingua da scrittura. Daspera exista – cun il rumantsch grischun ch'è vegnì creà l'onn 1982 – ina lingua da scrittura unifitgada.

En la collezioni Gualsras e Gualsers en film ed en tun vegnan resumadas contribuzions che s'occupan da las caracte-risticas linguisticas u culturalas u che dattan ina survista da l'istorgia dals Gualsers. Tar quels sa tracti dals descend-ents da colonisaturs ch'han bandunà vers la fin dal temp automedieval il Val-lais Sura ed han fundà novs abitidis en vasts territoris da l'artg alpin. Sco caracte-ristica culturala dals Gualsers po ve-gnir considerà lur dialect ch'è per gron-da part sa mantegni.

La preschentaziun:

Dossier «Portal da medias audiovisu-alas dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=584
www.chatta.ch

Pagina d'entrada dal portal da medias audiovisualas.

Dals onns da fundaziun al moviment democratic

Il svilup da la constituziun chantunala en il 19avel tschientaner

■ La stad 1802, suenter la retratga da las truppas d'occupaziun franzosas, ha cumenzà en il Grischun ed en l'entira Svizra la davosa fasa da l'èra helvetica. Apaina che Napoleon ha gi diminuia pressiun sin la Helvezia ha l'opposiziun surpiglià il timun il settembre/october 1802. Las partidas e gruppiuns antihelveticas han cumenzà a restaurar las relaziuns e regenzenas d'avant ils onns 1797/98. Quai n'è Bonaparte betg stà pront d'acceptar. Il novembr 1802 ha el ordinà a mintga chantun da trametter dus delegads a Paris per sa conferir cun el davart la reorganizaziun da la Republica helvetica e da ses chantuns. Il Grischun ha delegà il federalist conservativ Florian Planta e l'unitarist-centralist moderà Jakob Ulrich von Sprecher. Ils dus delegads èn turnads cun la nova constituziun, l'Acte de Médiation dals 19 da favr 1803.

A partir dal cumenzament da mars han ils organs helveticis fatg plazza a las novas regenzenas ed admistratiuns.

Ils 20 d'avrigl 1803 è il Cussegl grond, ch'ha remplazzà l'anteriura Dieta da las Trais Lias, sa reunì per l'emprima giada a Cuira. Quest act vala sco data da fundaziun dal chantun Grischun.

L'Acta da mediaziun dal 1803

Ils artitgels 1, 2, 5 ed 8 da la Constituziun dal 1803 restaureschan las structuras giudizialas ed administratiwas d'avant il 1798: las Trais Lias, las dretgiras autas ed ils cumins. Dretgiras d'appellaziun vegnan prevedidas, dentant betg prescrittas. L'artitgel 3 restituescha ils anteriurs dretgs da burgais e l'artitgel 4 declera che mintga Grischun da 16 ensi fechtia part da la milissa chantunala.

L'artitgel 6 definescha il nov modus da legislaziun sco er las funcziuns e cumpetenças dal Cussegl grond. L'artitgel 7 ceda als traiss chaus-lia l'executiva e declera ch'els vegnian tschernids sco antruras tenor Lia, dentant libramain e senza resguard da privilegi. L'artitgel 9 scumonda allianzas che pericleteschan l'unità dal Chantun e che vegnan realisadas da cumins e Lias senza il consentiment da chaus-lia e dal Cussegl grond. L'artitgel 11 garantescha las duas confessiuns, l'artitgel 12 il liber commerzi e l'artitgel 13 il dretg da cumpnar ora il rest dals tschairs fedals e da las dieschmas.

Il pass decisiv davant da la Veglia Republica e dal chantun Rezia ha furmà la regenza centrala a Cuira: quella cumpigliava l'executiva (Cussegl pitschen cun in represchentant per Lia) e la legislativa (Cussegl grond). Ils traiss chaus-lia han survegni in pais pli ferm ch'antruras, numnadament quel d'ina regenza e betg mo d'in gremi puramain administrativ. Il Cussegl grond cumpigliava 63 commembers elegids, sco pli baud, dals 48 cumins. Fin il 1851 stuevan quels votar tenor l'instrucziun da lur cumins. Ils cumins èn bain puspè s'acquistads il referendum e cun quel il davos pled en dumondas da lescha. Els han percuter stu ceder al Cussegl grond il dretg da propor talas midadas (dretg d'iniziativa).

La Constituziun chantunala dal 1814

La Constituziun chantunala dal 1814 corrisponda en tut ils aspects centrals a quella da la mediaziun, la qual ins ha amplifitgà ed adattà a las novas relaziuns. Innovaziuns: La centralisaziun è vegnida rinforzada cun ceder al Cussegl grond tranter auter il dretg d'elegier la Regenza e la Dretgira d'appellaziun e cun garantir il princip da paritat confessiunala en uffizis e cumissiuns chantunala (dus refurmads, in catolic).

L'artitgel 34 pretendeva in quorum da dus terzs dals cumins per revisions con-

Il moviment democratic è surtut vegni purtà da la publicistica e dals exponents giuvens da la partida liberala (maletg Andrea Bezzola).

stituziunalas. Quel avev'ins integrà sco reacciun sin il culp da stadi dal 1814, vadir sin las tentativas dals reaciunaris d'abolir tut las midadas dals ultims decessi e da restaurar la Veglia Republica sco ch'ella aveva existi fin il 1798. Intendi oriundamain sco frain cunter tendenzas restaurativas, ha l'artitgel però er impedit las sis emprovas da revision en il spiert dal moviment da regeneraziun swizzera (da tempa liberal-modernistic) interprendidas tranter il 1834 ed il 1850.

Tuttina ha il Cussegl grond pudi sviluppar durant quest temp sin divers champs in'activitat surpriendenta e realisar diversas innovaziuns, e quai per part schizunt cunter veglia dals cumins: Avev'gia l'Acta da mediaziun dal 1803, a basa da l'artitgel 10, possibilità al Cussegl grond d'attribuir a sasez vastas cumpetenças executivas, è questa restricziun dal dretg da sancziun dals cumins anc creschida il 1814. Tenor l'artitgel 8 furmava il Cussegl grond numnadament l'autoritat superiura en dumondas da l'administraziun dal chantun; talas pudeva el reglar en furma d'ordinaziuns parlamentaras, pia senza stuair suttametter quellas dals cumins (referendum).

Reforma da las dretgiras

In dals craps da stgarpsch per ina nova Constituziun chantunala eran las 100 dretgiras civilas e las 60 criminalas ch'avevan mintgina atgnas variantas da dretg. Las tentativas dal chantun Grischun dal 1814/20 da far urden cun quest virivari giuridic n'en betg reussidas. Dapli ch'ina dretgira d'appellaziun civila e criminala per ester n'han ils vischins e cumins betg concedi al Chantun.

L'onn 1848 ha la Confederaziun survegni ina nova constituziun che furma la basa da la Svizra odierna. Quella constituziun pretendeva da tut ils chantuns d'adattar lur dretg e lur constituziun a las normas federalas. Las disposiziuns da la Constituziun federala eran impegnativas per tut ils chantuns. Il 1850 han però ils cumins grischuns refusà duas giadas ina nova constituziun chantunala.

Per betg periclitari l'entira ovra da revision, ha il Cussegl grond suttamess al suveran l'emprim la reforma da las dretgiras. Il 1851 ha il suveran acceptà quella reforma sco er il dretg penal unifitgà, alura l'urden processual ed il 1854 integratamente la nova Constituziun chantunala cun 58:8 plis. Il Cudesch da dretg civil dal 1861 ha encurunà l'ovra refur-

matoria. Davos quella stat Peter Conradin von Planta ch'ha inizià e dirigi decenni a la lunga refurmadas sin tut ils champs.

La Constituziun dal 1854 – il fundament dal Chantun modern

Il resultat principal dal 1851/54 è stata la naschientsha dal chantun Grischun modern en accord cun la Constituziun federala. La nova Constituziun chantunala dal 1854 ha manà a las suandantas innovaziuns e revisions:

1. Il sistem da decider tenor la maiorità dals cumins (ils total 66 plis) è vegnì midà en favor dal votum individual dals burgais maioren.

2. Il Chantun è vegnì dividì en 14 districts da dretgira civila ed en 39 cumins cun ina dretgira criminala. La trinitad da las Trais Lias, fundadas il 1367, il 1424 ed il 1436, è vegnida dismessa en favor da l'unità dal chantun Grischun renovà. Ensemes cun las Lias èn er las dretgiras autas – las veglias unitads administrativas – svanidas. Quai è stà la fin dal federalism extrem, ma betg il cumenzament d'in chantun memia pussant cuina ferma regenza. Il nov urden territorial e giuridic è sa mantegnì 150 onns, malgrà las grondas flavezze.

3. Dals anterius vischinidis, aclauns e cumins èn naschidas betg main che 223 vischnancas politicas cun autonomia administrativa. Suenter quest excess da fragmentaziun communal da il 19avel tschientaner sa chattan las vischnancas pitschnas ozendi en in process da cooperaziun e fusiuni.

4. Il dretg da vuschar communal han obtegni be ils burgais da la vischnanca respectiva. Als Grischuns e Svizzers domiciliads han ins dà be il dretg da vuschar sin plau chantunal e federal. Il 1874 ha il pievel swizzera acceptà la revision da la Constituziun federala. Tras quai èn ils chantuns stads sfurzads da relachas ina nova lescha da domicil. Questa lescha ha dà a mintga burgais swizzera domicilià ils dretgs da vuschar er en fatgs da vischnanca politica e da far diever dals bains da quella: guauds, alps ed autre pli. Als burgais han ins resalvà il dretg da recepir esters en il dretg da burgais e cedi l'administraziun e decisioen en connex cun il diever (be) dals bains da la vischnanca burgaisa. La separaziun tranter vischnanca politica e burgaisa n'exista dentant betg dapertut.

5. Ins ha stu desister da relaschar ina lescha d'organisaziun da las vischnancas

e da definir exactamain la repartiziun da las cumpetenças tranter vischnancas e Chantun. Medemamain n'en las pussanzas (legislativa, executiva, giudicativa) betg vegnidas separadas il 1854. Fin il 1894 èn plirs cussegliers guvernativs en uffizi stads il medem mument presidents dal Cussegl grond. Quai n'è dapi lura betg pli stà permess.

6. La Regenza chantunala sa cumpniva er suenter il 1854 da traiss cussegliers elegids per in onn. Quels na vegnivadant betg pli tschernids mo dals deputads da lur Lia, mabain da l'entir Cussegl grond. Els administravan cuminalvamain il Chantun e s'occupavan surtut da recurs. Il sistem guvernativ odiern cun ses tschintg cussegliers guvernativs e departaments exista pir dapi il 1894. Restà è il sistem collegial, q.v.d. la moda da decider cuminalvamain.

7. Il Cussegl grond è già dapi il 1803 l'organ legislativ. El dumbrava l'emprim 66 commembers ed aveva dapi paisa ch'cls anterius «cussegls e cumins». Sias cumissiuns da sanitat, da scola, vias e.a. eran realmaint ils organs executivs ed avevan fin il 1894 l'influenza decisiva sin l'administraziun. Alura èn ellas vegnidas schiliadas u integradas en ils departaments sco gremis da cussegliazion e da controlla executiva.

Il moviment democratic

En ils chantuns Turitg, Berna, Lucerna, Soloturn, Argovia e Turgovia han ins mess ad ir vers la mesadat dals onns 1860 movimenti da refurma democratica. La finala è er sa furmà en il Grischun in tal moviment, purtà surtut da vart da la generaziun giuvna dals liberals. La finima era d'introducir il referendum per tuttas materialas legislativas, il referendum da finanzas, l'instrument da l'iniziativa e la lètg civila. Quest svilup ha er necessità il Cussegl grond e la Regenza dal Grischun da manar la discussiun davart in eventual'extensiun dals dretgs dal pievel en la constituziun.

Ils 30 da zercladur 1869 ha il parlament suttamess als votants ina revision da la constituziun che preveseva l'introducziun dal referendum obligatoric per midadas constituziunalas, da lescha e da contracts internaziunals sco er il referendum da finanzas obligatoric. Ma il temp per refurmadas democraticas n'era betg anc madir, il project da votaziun è vegni sbittà cleramain. Il medem vala per ina seunda empresa da reveder la constituziun

ziun cun novs instruments democratics en il senn da l'emprima – er quella è vegnida terrada l'onn 1874.

La Constituziun chantunala dal 1880

Dal temp da la culminaziun dal moviment democratic en il Grischun han radund 9000 burgais inoltrà il 1878 ina petiziun per introducir il referendum da finanzas. Cun acceptar il 1880 la nova constituziun chantunala è entrà en vigur tant l'iniziativa dal pievel sco er il referendum da finanzas; en pli vegnam ils dus cusegliers dals chantuns elegids dapi alura dal pievel e betg pli dal Cussegl grond. Omadas fumas d'iniziativa, tant quella da constituziun sco er quella da lescha, pretendevan almain 5000 suttascrizioni valaivas. La Regenza percuter è restada in'autoritat collegiala da traiss commembers, sulettamain la dura da d'uffizi è vegnida prolungada sin dus onns.

Cun la Constituziun dal 1880 han ins er dismiss la cumpetenza dal Cussegl grond da relaschar ordinaziuns parlamentaras. Quest instrument che cumpara dapi il 1814 explicitamain en la Constituziun (cf. survart) era daventà pli e pli important en il decurs dals onns ed aveva manà ad adina dapli decrets autonoms dal parlament sin secturs sco las finanzas, la selvicultura, la scola, la sanitad ed ils fatgs dals povers. Uschia era il deficit tant democratic sco er areguard il stadi da dretg daventà pli e pli grond – quai ch'ha segir fumà per blers in motiv d'acceptar la nova constituziun che preveseva da suttametter tut ils decrets impurtants als votants.

La Constituziun chantunala dal 1892

Or dals circuls dal moviment dal pievel democratic – e faschond diever dals dretgs acquistads il 1880 – han stgars 5500 burgais inoltrà l'onn 1891 in'iniziativa per sbassar il dumber da suttascrizioni per l'iniziativa da lescha da 5000 sin 3000. A medem temp han ins pretendi che la Regenza (Cussegl pitschen) vegnia elegida dal pievel e betg sco fin qua dal Cussegl grond, d'abolir ils substituts guvernativs, d'augmentar il dumber dals cusegliers guvernativs da traiss sin tschintg e da prolungar lor temp d'uffizi sin traiss onns. La Constituziun revedida ch'il Cussegl grond ha suttamess il zercladur 1891 als votants preveseva d'augmentar il dumber dals commembers da la regenza e d'introducir il sistem departamental; persuenter han ins, per motifs finanzials, proponì da desister da qua davant da la Cumissiun dal Cussegl grond.

Tar ina participaziun a la votaziun da bunamain 50 procènt è la revision da la Constituziun en il senn democratic vegnida acceptada d'ina gronda majoritad dals votants. Quest success è – sco già ils onns 1880 – danovamain stà d'attribuir per ina bona part a la «garda giuvna» da la partida liberala che vegniva presidiada da quel temp da Felix Calonder, il cuseglier federal da pli tard.

Suenter las adattrazius dal 1892 n'hai sur lung temp betg pli dà midadas fundamentalas areguard la cumparsa da la Constituziun chantunala. Quai tant pli che la revision dal 1892 aveva manà a l'introducziun da l'instrumentari da la revision parziala per la Constituziun chantunala. Ins è pia sia cuntentà bendant in tschientaner d'adattar, amplifitgar e variar l'existant. Pir il 2003 dueva il pievel puspè avair chaschun da votar davart ina constituziun chantunala revevida totalmain.

La preschentaziun:
Dossier «Constituziun chantunala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?iid=784
www.chatta.ch

Istorgia da las assicuranzas socialas svizras

■ Las assicuranzas socialas cuvrant la perdita d'entradas e per part ils custs da guariziun surtut en connex cun ils quatter sustants ristgs: accident, malsogna, vegliadetgna e disoccupaziun. Maina in da quels a la mort dal nutridor, pon survivents (vaivas, orfens) pretender prestazius. Da la denominaziun oriunda «assicuranza da lavourants» resorta che las assicuranzas socialas han pir cumpiglià cun il temp l'entira populaziun. La gronda part dals sistems eran pli baud dal tuttafatg ed èn oz per part anc adina orientads ad in'activitad da gudogn cunituanta; els disch'avantageschan persunas cun activitat da gudogn temporara u cun interrupziuns stagiunalas, surtut dunnas. Da princip sa basan assicuranzas socialas sin il spargnar obligatoriic en furma da premias che persunas cun activitat da gudogn e tut tenor er ils patruns da lavour han da prestar e che vegnan pajadas a las persunas cun dretg d'ina contribuziun en furma da prestazius. Cuntrari al sistem da provediment tradizional resp. a las instituziuns d'assistenza dependan quellas be per ina pitschna part (prestazius supplementarais) dals basegns dals pertutgads; a basa da las contribuziuns pajadas disponan ils assicurads d'ina pretaisa legitima da retschai-ven prestazius.

Oriundamain vegnivan persunas basengnus proovedidas en rom da l'economia da famiglia e da raits socialas da vischins e dal vitg. A nivel instituzional eran sa sviluppads il provediment da vart da las basegns (charidad) ed in sustegn rudimentar da las vischinn-

cas; da vart liberala pratigav'ins plisòt ina tenuta da laisser-faire resp. appellava a l'atgna responsabladad dals pertutgads. En vista a la povradat creschenta èn alura sa differenziatas vers la fin dal 19avel tschientaner las opiniuns areguard l'assistenza als povers. Accident, malsogna, vegliadetgna e disoccupaziun han chattà adina dapli renconuschienschaftsco fenomens socials, per ils quals l'entira societat saja responsabla. Da metter ad ir mesiras adequatas pareva tant pli urgent en vista al fatg che la situaziun insupportabla perclitava la pasch sociala e fascheva avanzar adina dapli las ideas socialisticas. Intimà tras il svilup correspondent en Germania ha il cusseglier naziunal Wilhelm Klein dà l'onn 1885 cun ina moziun il stausch inizial per l'artigel 34bis en la Constituziun federala, il qual ha surdà l'onn 1890 a la Confederaziun per l'emprima giada la competenza e l'incumbensa da metter ad ir in'assicuranza sociala. Cuntrari a la situaziun en l'Imperi tudestg, nua che las forzas conservativas avevan inizià emprims pass legislativs, èn quai stads en Svizra a l'entschatta circuls radicaldemocratici enturn Ludwig Forrer. Ses project da lescha ambiuzi dal 1900 per in'assicuranza da malsaus e d'accident è vegnì sbittà tras il referendum. Restada è sulettamain l'assicuranza da militar ch'è entrada en vigor il 1902 sco emprima assicuranza sociala svizra. Il 1914 resp. 1918 èn suardadas – a modo bundant pli modesta che previs en il sboz dal 1900 – l'assicuranza da malsaus e l'assicuranza d'accidents. Per exequir las novas incumbensas han ins stigafii il 1913 l'Uffizi federal per assicuranzas socialas.

Il malraus social ch'ha tuttgà la Svizra a la fin da l'Emprima Guerra mundiala (Chauma generala dal novembre 1918) ha intimà per in tschert temp il stadi da pratigar ina politica sociala pli activa. Da quai è resultada il 1925 l'obligaziun constituziunala da la Confederaziun da metter ad ir in'assicuranza per vegls e survivents e la competenza federala areguard l'assicuranza d'invalids. En cumparegliazion cun il svilup en auters pajais ha la Svizra però pers ils proxims onns adina dapli terren. Pir l'onn 1940 è

Dapi il 1948 porscha l'assicuranza per vegls e survivents prestazius finanzialas statalas per la saira da la vita.

FOTOS PD

suànd sco proxim pass da cumplettaziun la cumpensaziun da paja per schuldads (da la qual dueva resortir il 1952 la cumpensaziun dal gudogn per persunas che prestan servetsch). En quest connex han ins introduci il sistem fundamental da procents da paja e da cassas da cumpensaziun che dueva esser decisiv per il svilup futur da las ovras socialas. Er l'assicuranza per vegls e survivents (AVS) ch'è vegnida approvada dal pievel il 1946 dueva sa basar sin quest sistem.

La conjunctur'auta ch'è suandada ha porschì bunas premissas per extender las assicuranzas socialas. Or da la cumpetenza da la Confederaziun areguard supplementi da famiglia e l'obligaziun d'endrizzar in'assicuranza da maternitat, statuidas il 1945, èn l'emprim be resultads il 1952 supplements da famiglia per l'agricultura. Pir il 2003 è l'assicuranza da maternitat vegnida reglada en furma da lescha. Da gronda pertuda dueva esser l'assicuranza d'invaliditat (AI) ch'è vegnida introducida l'onn 1960. Per persunas pensiunadas basegnsas han ins endrizzà il 1966 prestazius supplementarais tar l'assicuranza da vegls, survivents ed invaliditat. Sut la pressiun d'iniziatiwas ch'avevan en mira ina cassa da pensiun han ins francà l'onn 1972 en la Constituziun il princip da las trais colonias cun AVS/AI, il provediment profesional en furma da cassas da pensiun ed il provediment individual. La lescha federala areguard il provediment professiunal è entrada en vigor l'onn 1985.

En la crisa dals onns 1970 èn sa manifestads ils mancos areguard l'assicuranza cunter la disoccupaziun facultativa; dapi l'onn 1982 èn en vigor qua l'obligatori. Sin divers champs da las assicuranzas socialas che la Confederaziun ha reglà pir tard, han per part existi già dapi decennis assicuranzas a nível chantunal e/ubain assicuranzas publicas e privatas a basa facultativa.

L'assicuranza per vegls e survivents (AVS)

L'assicuranza per vegls e survivents, la pli impurtanta instituziun entaifer las ovras socialas da la Svizra, ha cumenzà cun sia lavour l'onn 1948. Ella paja rentas ad umens e dunnas suenter avair cuntanschì la limita da vegliadetgna fixada en la lescha sco er a survivents (vaivas, orfens).

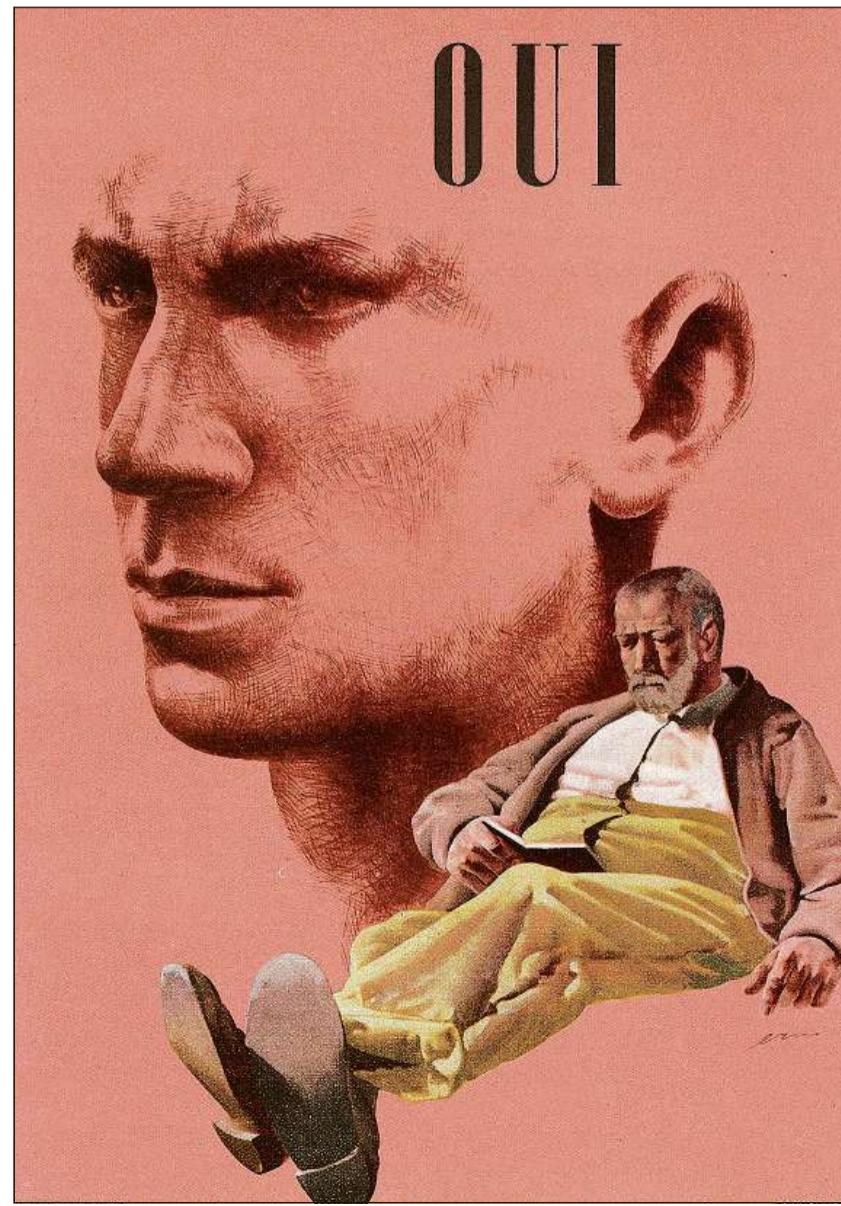
Preistorgia

La derasaziun da la lavour cunter pajament, la mobilitad da las forzas da lavour e l'aspectativa da vita creschenta han mess en dumonda adina dapli las furmas tradizionalas dal provediment per la vegliadetgna, quai ch'ha engrevià pli e pli l'assistenza als povers. Vers la fin dal

19avel tschientaner è l'idea d'endrizzar in'assicuranza per vegls ed invalids vegnida discutada vastamain; vaira avanzada en questa dumonda era da quel temp la Germania nua ch'ins ha installà il 1889 in'assicuranza correspundenta. En Svizra avevan già il Di dals lavourants (1883) e la Societad dal Grüttli (1886) tematisà la medema idea. En la debatta en il parlament federal vuleva la cumissiun parlamentara l'emprim betg be fixar la cumpetenza da la Confederaziun areguard l'assicuranza da malsaus ed accidents, mabain er quella d'ulteriuras assicuranzas socialas, sco l'assicuranza da vegls; la finala ha ella però cedi a la pressiun da vart dal Cussegli federal.

Las difficultads ch'èn sa mussadas en connex cun la lescha davart l'assicuranza da malsaus e d'accident duevan alura spustar per dapli che dus decennis ils ulteriurs plans en direcziun d'in'assicuranza per vegls e survivents. Pir l'onn 1912 ha il Cussegli naziun reprendi la discussiun a basa d'ina moziun inoltrada dad

Otto Weber. Er durant ils svaris socials suenter l'Emprima Guerra mundiala han ins fatg valair questa pretensiun sin diffevents nivels, dal program dals giuvens liberalis fin tar las pretensiuns dal Comité d'acziun dad Olten en connex cun la Chauma generala. Il Cussegli federal ha installà l'entschatta 1919 ina cumissiun d'experts e publitgà il zercladur sia missiva. Il cusseglier naziunal liberal da Basilea Christian Rothenberger, il qual aveva proponi il november 1918 senza success da transfurmar la taglia sin il gudogn dal temp da guerra en in fonds per assicuranzas socialas, ha lantschà in'iniziatiwa correspundenta. Quella ha cuntanschì ils 24 da matg 1925 40 % da las vuschs. Ils 6 da december 1925 han ils votants alura approvà cun clera maioritat in'adattaziun da l'artigel 34 da la Constituziun federala, il qual cumpigliava l'obligaziun da stgaffir in'assicuranza per vegls e survivents e la cumpetenza d'endrizzar in'assicuranza d'invaliditat. Ina lescha che preveseva tranter auter cassas

Placat da votaziun dal 1947.

publicas, l'obligatori general, premias unitaras e rentas unitaras fitg modestas a partir dal 66avel onn da vita è vegnida sbittada cleramain en la votaziun dal pievel dals 6 da december 1931. Fin la Segunda Guerra mundiala disponivan gia blers stadiis industrials europeics d'assicuranzas da rentas. En Svizra existivan assicuranzas per la vegliadetgna obligatoriicas be en ils chantuns Glaruna (1916), Appenzell Dadora (1925) e Basilea-Città (1932), en pli a basa voluntaria en ils chantuns Neuchatel (1898) e Vad (1907). Sut il reschim da plenipotenzas ha il Cussegli federal decidi il 20 da december 1939 d'endrizzar l'urden da cumpensaziun da paja per schuldads. Quel vegniva finanziaà tras mintgamai dus procents da paja da l'emploià e dal patrun sco er tras ina contribuziun federala; organisatoricamain sa basava el sin cassas da cumpensaziun.

Vers la nova assicuranza

L'onn 1940 ha l'Uniun sindicala svizra pretendi da transfurmar quest sistem a temp indigtà en in'assicuranza per vegls e survivents. L'onn 1942 ha in comité – purtà surtut da las federaziuns da lavourants e da la Partida socialdemocratica, ma er da la Partida liberaldemocratica – inoltrà in'iniziativa formulada en quest senn. Betg sa participadas al comité èn organizaziuns da mastergments, da purs, da patruns da lavour sco er catolicas. La cumissiun d'experts ch'è vegnida installada il matg 1944 ha già preschentà il mars 1945 ses rapport. Quel preveseva la vegliadetgna da renta 65, rentas graduadas, cassas da cumpensaziun, ina finanziaziun surtut tenor il sistem da repartiziun e sur procents da paja sco er l'obligatori per tuttas persunas natirals domiciliadas en Svizra e per Svizzers a l'exterior ch'eran emploiauds tar firmas domiciliadas en Svizra. Perquai che l'urden da cumpensaziun da paja per schuldads è crudà davent cun la fin dal servetsch activ, hai duvrà per ils onns 1946–47 en urden transitoric. Areugard l'assicuranza per vegls e survivents èn tant il Cussegli federal sco er il parlament sa tegnids per gronda part vi dal sboz proponi dals experts. Ils 20 da december han omaduas chombras approvà la lescha cun paucas cuntravuschs. Il referendum – lantschà da l'ala dretga dals liberalis e sostegni di circuls d'impressaris e catolic-conservativs, betg però dals cristiansocials – ha fatg naufragi ils 6 da fandur 1947 en relaziun 4 vers 1, uschia che la lescha federala davart l'assicuranza per vegls e survivents ha pudi entrar en vigur il prim da schaner 1948.

Finanziada vegn l'assicuranza per vegls e survivents surtut sur contribuziuns: procents da paja tar lavourants, procents d'entradas en cas da gudogn independent sco er premias da persunas senz'activitat da gudogn (students, pensiunament anticipà e.a.). Vitters vegan subvenziuns da vart da la Confederaziun (t.a. or da la taglia sin tubac ed alcohol) e dals chantuns.

Dapi si'introduciun è l'assicuranza per vegls e survivents stada repetidamain en il center da las discussiuns politicas. En rom da las bundant diesch revisiuns han ins tranter auter debattà davart l'autezza da las rentas, la vegliadetgna da renta e l'autezza da las contribuziuns. Ina gronda sfida muta actualmain – sper l'aspectativa da vita che crescha en general – il fatg che la generaziun che retira rentas è gronda (babyboom dal suenter-guerra), entant che las generaziuns che pajan contribuziuns èn pli pitschnas (effect da la pirla). Da seguirà las ovras socialas vegan a restar er en avegnir in dals temas prioritars en l'agenda politica.

La preschentaziun:

Dossier
«Assicuranzas socialas svizras»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1663
www.chatta.ch

Caracteristicas e moda da viver da las duas spezias da salamanders derasadas en Svizra

■ En Svizra viven be duas spezias da salamanders: il salamander nair taclà ed il salamander nair. Entant che l'emprima spezia viva en autezzas mesaunas, cumpara la segunda fin en l'auta muntogna ed ha sviluppà adattaziuns specificas a las relazioni savens crivas dal territori alpin. Questa preschentazion porscha l'emprima in'invista en el mund dals amfibis en general e tracta las differenzas tranter las duas gruppas principales da quels (raunas e rustgs d'ina vart, piutschas e salamanders da l'autra). Alura vegnan preschentads ils tratgs caratteristics dals salamanders e purtretadas las duas spezias indigenas.

Tratgs characteristics

Ils amfibis

Ils amfibis indigenes sa cumponan da raunas, rustgs, piutschas e salamanders. Cuntrari als peschs respira questa classa d'animals cun pulmuns. Els pon

Il salamander nair taclà forma la spezia da salamanders cun il pli vast territori da derasaziun en l'Europa.

star per in lung temp sut l'aua, ston però vegnir regularmain a la surfatscha da l'aua per trair flad. La respi-

raziun cun pulmuns vegn sustegnidà d'ina respiraziun tras la pel. Durant il paus d'enviern respiran ils amfibis – che passentan per part quest temp sin il fund da l'aua – mo tras la pel.

Ils amfibis han paucs amis, ma blers inimis. Els vegnan magliads da blers auters animals. Per survivor han ils amfibis sviluppà excellentas colurs da camuflagi, ma er outras metodas da defensiun. Metter ina massa ovs u tigrar bain ils pitschens promova la supervivenza da la spezia. L'uman è il pli grond inimi dals amfibis. El metta en privel lur vita cun tschufragnar e destruir lur abitatis.

Differenzas tranter las duas gruppas principals
Piutschas e salamanders furman ensemen la grappa dals amfibis cun cua. Quel sa distinguva tras diversas caratteristics da la grappa da las raunas e rustgs. Qua intiginas indicaziuns che servan a differenziar questas duas gruppas principals entaifer la classa dals amfibis:

Raunas e rustgs han – ultra da lur cloms caratteristics – er ina furma dal corp ch'è tipica: in grond chau cun in gniflad, ecls senza foppas, in corp grassottel e nagina cua. Las chommas davos èn pli lungas che las chommas davant. Per siglir dovràn las raunas l'oss dal chaltogg. Probablamain han tscherts amfibis sviluppà queste tratgs caratteristics per siglir suenter lur preda, ils insects. Entant che las raunas san siglir fitg bain, san ils rustgs currer fitg svelt sur curtas distanzas. Piutschas e salamanders percuter han in corp lunghent ed ina cua e sa movan per ordinari cun chaminar vaira plaun.

Tut ils amfibis san nudar. Las raunas ed ils rustgs dovràn per quest intent las palmettas da la detta-pe davos. Durant il temp da fregar han las piutschas ina nudaglia da remblar lada. Cun quella pon ellas serpegiar tras l'aua sco ils peschs.

Las differentas spezias d'amfibis sa differenzieschan er en il stadi d'ov (frega) e da larva (sitola). Las raunas deponan ils ovs en mantuns, ils rustgs en lungas cordas. Las piutschas percuter depoan mintga ov singul. Ed ils salamanders na fregan berg, els partureschan larvas u pitschens già sviluppads.

Piutschas e salamanders fan tras ina metamorfosa che sumeglia quella da raunas e rustgs. Er els sa sviluppan or

da larvas. La midada da la furma dal corp n'è dentant berg uschè marcanta sco tar las raunas ed ils rustgs. La larva da piutschas e salamanders sumeglia ils animals creschids.

Entant ch'ina gronda varietad da rustgs e surtut da raunas viva en ils guauds tropics, cumparan salamanders e piutschas oravant tut en las regiuns da guaud tempradas en l'emisfera nord. Mo ina grappa da salamanders senza lom è derasada en l'America da Sid e viva er en ils guauds tropics muntnards da l'Ecuador.

Ils salamanders

Salamanders e piutschas sumeglian pli fitg ils amfibis primitivs che las raunas ed ils rustgs. La statura dals salamanders n'è betg sa midada fitg. Els han in chau stretg, ils ecls pli pitschens e la bucca pli strenga che las raunas ed ils rustgs. Ultra da quai è il corp pli lung ed ha plitost la furma d'in luschard. Plinavant han ils salamanders adina ina cua bain furmada. Las chommas davant e davos èn pli u main tuttina lungas, uschia ch'il salamander na po betg chaminar uschè spert. Perquai po el mostchiffar insects che sa movan plaun e verms da plievgia.

Entant che las piutschas han la pel glischna e glittusa, èn ils salamanders segnads d'ina pel sitga e variclusia. La medema differenza vala er tranter raunas e rustgs. Tuttina datti excepcions sco per exemplu il salamander nair taclà ch'ha la pel glischna ed umida.

Ils ulteriors amfibis, pia las raunas, ils rustgs e las piutschas, deponan ovs. Ils salamanders percuter na fregan betg, els partureschan pitschens. Il salamander nair taclà fa larvas, il salamander nair fa pitschens già sviluppads complettamain.

Bleras larvas da salamanders èn dependentas da lur geniturs. In dals geniturs pertgira savens ils ovs; ubain che la femella po er salvar quels en ses corp. Ils ovs e las larvas da salamanders sa sviluppan tuttina sco quels da las piutschas. Il svilup ha dentant lieu u en la pel da l'ov u en il corp da la femella.

Sco gia menziunà sa mova la plipart dals salamanders be plaun. Per chaminar auzan els a medem temp la chomma davant d'ina vart e la chomma davos da l'autra. Tschellas duas chommas restan immoviblas fin al proxim pass. Uschia sa mova il corp vinavant. Cun il proxim pass sa movan a medem temp la chomma davant a dretga e la chomma davos a sanestra. Tschellas duas chommas stattan entant airi e stauschan uschia il corp enavant. Il terz pass cumplettescha ina sequenza: La chomma davant a sanestra e la chomma davos a dretga sa movan a medem temp, entant che tschellas duas chommas stattan airi. Cun questi movi-

ments fa il salamander a medem temp in pass enavant e sa mova vi e nà. Pli spert ch'il salamander chamina e pli spert ch'il corp ballantscha. In salamander che sa mova sumeglia in pop che sa ruschna.

Salamander nair taclà

Cumparsa

Il salamander nair taclà (Salamandra salamandra, per tudestg Feuersalamander) è da colur naira, cun excepciu dal dies ch'è cuvert cun in muster da puncts e/u lingias da colur melna, magari er oranscha fin cotschna; quest muster sa differenziescha d'individu tar individu. L'animalet è plitost grassottel e cuntanscha ina lunghezza da 15 fin 30 centimeters.

La pel dal salamander è cuvrida cun glandas spessas. Ils dus plimatschs da glandas davos ils ecls ves'ins fitg bain. Sch'ins tutga il salamander, secretechan questas glandas in suc alv. Quel è in tissi che fa ch'il salamander è nun mangiabel. El n'ha perquai quasi nargins inimis. Il tissi dal salamander podar inflammaziuns murdentas en las mucosas. Per quest motiv duess ins larva bain la detta suenter ch'ins ha tutgà in salamander. Il costum nair mellen spaventa ils animals da rapina. Il salamander nair taclà po cuntanscher ina vegliadetgna da bundant 20 onns.

Derasaziun e spazi da viver

Il salamander nair taclà è derasà en vastas parts da l'Europa Centrala ed Europa da Sid. Igl è quai che la spezia cun il pli vast territori da derasaziun en l'Europa.

Il pli derasà è il salamander nair taclà en regiuns collinusas e montagnardas (fin max. 1000 m s.m.). Decisiv n'è però betg en emprima lingia l'autezza sur mar, mabain la preschientzcha da guauds da feglia vegls, relativamain stabils (sco ch'els creschan per ordinari tranter 200 e 600 m s.m.).

Moda da viver

L'animalet viva en guauds umids e sumbrivauns, per il pli sper l'aua. El maina ina vita zuppada en taunas, sut laina morta, craps plats, tranter grips e sut ragischs da plantas.

Durant il di sa zuppa el sut crappa, en plimatschs da mistgel ed en foras en la terra. Ses zups banduna el per regla mo la notg. Mintgatant banduna el quels er suenter ina plievgia chauda. Il salamander nair taclà chamina in pau maladester. El fa chatscha sin animals da preda plitost plauns sco verms da plievgia, glimajas, arlogns u tschertas spezias d'insects.

Reproduciun

La madirezza sexuala cuntanscha il salamander nair taclà suenter dus fin quatter onns. Questa spezia na sa copu-

Il salamander nair è surtut derasà en las Alps Centralas.

FOTOS PD

per ch'il habitat seja adattà per la specia furman la temperatura, l'umiditat (en il cas ideal sur 85 %) e la structura dal terren.

La femella dal salamander na metta betg ovs, mabain parturescha 10 fin 50 larvas ch'en già sviluppadas complettamain. Quellas èn lungas 2,5 fin 3 centimeters. La femella depona quellas directamain en l'aua. Las larvas han brantschas, ina cua per remblar e quatter chommas bain sviluppadas. Auter che las larvas da las piutschas, han las larvas dals salamanders flatgs mellens nua che las chommas creschan vi dal corp. Suenter traiss fin tschintg mais daventan las larvas salamanders giuvens.

Quels bandunan l'aua. Cun quatter onns èn els abels da sa reproducir.

Aspects culturals

Pervi da sia coloraziun caracteristica e las glandas che produceschan in secret da protecziun è il salamander nair taclà dà en egl da vegl ennà a l'uman. I na fa perquai betg surstar ch'ins ha attribuì a questa spezia forzas magicas u er diabolicas. Anc pli fatala è stada in'autra tradiziun populara: Sco ch'il num tudestg da la spezia tradescha, han ins cret pli baud che quest animalet saja abel da proteger cunter fieri u schizunt da stizar quel.

Salamander nair

Cumparsa

Il salamander nair (Salamandra atra, per tudestg Alpensalamander) cuntanscha en media ina grandeza da 11–12 cm; ils mastgels èn per ordinari in pau e pli pitschens che las femellas. Ils animalets èn d'in nair glischant; lur statuta para in pau main bratga che quella dal salamander nair taclà. Er tar questa spezia dattan en egl las glandas da l'ureglia, e sco il salamander nair taclà è er il corp dal salamander nair surtratg – per lung da las varts – cun glandas.

Derasaziun e spazi da viver

Tar il salamander nair sa tracti d'ina spezia endemica da l'Europa Centrala; il center da ses territori da derasaziun sa chatta en las Alps Centralas (cun excepciu da las valladas sitgas sco il Valsais u l'Engiadina). La spezia cumpara en la muntogna a partir da 800 fin 1000 meters sur mar ed è derasada fin in'autezza da radund 2400 meters sur mar.

Sco spazis da viver vegnan en duonda guauds da feglia e maschadads; quels ston esser umids (p.ex. en chavorgias) u sa chattar en vischinanza da dutgs. Sur il cunfin dal guaud è la specia da chasa en biotops umids sin pastgiras, pastgiras da chaglias bassas ed en gondas. Per il pli sa trategna il salamander nair sut crappa u tranter laina morta. Las cundiziuns da viver en l'auta muntogna ch'en savens segnadas da mancanza d'aua.

La preschentazion:

Dossier «Salamanders indigenas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=1421

www.chatta.ch

Piutschas – spezias d'amfibis main enconuschentas

■ Las piutschas appartegnan ensemen cun ils salamanders als amfibis cun cua. Quels furman, sper las raunas ed ils rustgs, ina da las duas gruppas principals entaifer la classa dals amfibis. Las piutschas viven bain sin la terra, ma returnan en l'aua per la paregliazion/ per fregar. In'ulteriura differenza tar ils salamanders exista en il fatg che las piutschas han la pel glischna e glittusa, entant ch'ils salamanders èn per ordinari segnads d'ina pel sitga e variclusia (pia sumegliant a la differenza tranter raunas e rustgs). Piutschas datti en l'America dal Nord, l'Europa, en l'Asia dal Vest e da l'Ost ed en il Giapun. Surtut ils mastgels

da las spezias europeicas han in bel vestgi da nozzas durant la paregliazion. Uschia attiran els las femellas

che n'han ni cresta ni strivla d'argent vi da la cua.

Amants raffinads – paregliazion, multiplicaziun e metamorfosa da las piutschas

A l'exempel da la piutscha crestada sa lascha observar bain il ritual da paregliazion: La femella ha il venter plain ovs. Il mastgel da sia vart fa impressiun cun la cresta dentada e la glischur argentina da la cua. Il mastgel noda davant la femella vi e nà e fa reclama per sasez cun ses «vestgi da nozzas». Èl derasa odurs, numnadas feromons, d'ina glonda che sa chatta a la ragisch da la cua. Cun agid da la cua dirigia el las odurs en direcziun da la femella.

Alura depona il mastgel il sperma. El stauscha la femella en las costas e la mai na uschia sur il sperma vi. La femella prendi si il sem cun sia cloaca.

Er il svilup da la piutscha crestada è tipic per las spezias cun larvas da l'aua: Piutschas mettan in ov suenter l'auter. Immediat suenter che la femella ha mess l'ov, zuglia ella quel en in fegl. Uschia zuppa ella l'ov d'inimis. Questa metoda è bler meglia che da metter ils ovs mo en l'aua. I dat anc autres piutschas che pacheteschian lur ovs, sco per exempli piutschas da l'America dal Nord e las piutschas dal venter cotschen da l'Orient Extrem.

L'ov d'ina piutscha sa dividia l'emprim sco quel d'ina rauna en duas, lura en quatter ed en otg cellas ed uschia vinvant enfin che l'ov è in mantun da cellas che sumeglia ina mura. Suenter in'emmna sa furma in embrio. Ins vesu uss già il chau, la cua e las gobas da la membra. L'embrrio sa sviluppa fitg spert e la larva sorta da l'ov già suenter circa traïs emnas.

Las larvas da las piutschas han egls gronds. Ellas sa nutreschan normalmain da pileschs e da vermaniglia. Questas larvas han traïs pèra brantschas plimadas. Las sitolas-rauna han mo dua pèra brantschas. Las larvas da la piutscha sviluppan l'emprim las chommas davant. Las sitolas da la rauna percuter sviluppan l'emprim las chommas davos.

Il corp vegn pli lung e la cua daventa pli ferma. La furma dal corp sa sviluppa. Las chommas davos èn anc bler pli curtas che las chommas davant. Quellas èn lungas e satiglias. Pli tard sa furman il chau, la bucca, il corp, las chommas e la cua. Uschia sumeglia la larva plausieun piutscha creschida.

Piutscha cotschna: larva cun brantschas (sura) ed animal creschi.

Piutscha cotschna

Cumparsa

La piutscha cotschna è ina spezia fitg bella. Las femellas cuntanschan ina grondezza da fin 12 centimeters, ils mastgels da fin 9 centimeters. La vart sura è brinenta fin blauenta e marmo rada en colurs stgiras. Sin las flancas han las piutschas cotschnas ina strivla alva punctada cun flatgs nairs. Il venter è oransch.

Spazi da viver

La piutscha cotschna preferescha las regiuns muntagnardas da l'Europa. Ella cumpara en l'entira Svizra – auter ch'en il Tessin dal Sid – fin ad in'autezza da 3000 meters sur mar. Ella è la spezia da piutschas la pli frequenta. La piutscha cotschna viva en auas mortas e sin la terra. La gronda part da sia vita passenta ella en guauds e sin prads umids. L'enviern po ella sa strategnair tant sin la terra sco er sin il fund da flums e d'aulas.

Moda da viver

La pel da la piutscha è fina ed umida (grazia a las glandas da mucosa). Sco tar mintga animal cun sang fraid correspunda da la temperatura da ses corp adina pli u main a quella da ses ambient. Per sa proteger cunter il chaud banduna la piutscha ses zap mo la notg e cur ch'i plova. Ella sa nutrescha da differents animalets da l'aua.

Reproduciun

Per sa reproducir va la piutscha cotschna la primavaira en in puz u en in lajet. Il mastgel ha lura bellezza colurs. La cua ha uss ina nudaglia cun cresta cun la quala la piutscha sa remblar bain. Durant pliras emnas vivan las piutschas sco ils peschs. Mo per trair flad vegnan elllas da temp en temp a la surfatscha da l'aua.

Curt suenter la copulaziun depona la femella ils ovs. La femella fixescha mintga ov vi d'ina planta da l'aua. Las larvas da la piutscha tiran flad cun brantschas. Ellas han ina nudaglia da remblar. Las chommas sa sviluppan suenter in temp. La stad creschan las larvas e daventan piutschas giuvnas. Uss bandunan elllas l'aua. Las brantschas èn svanidas ed ils pulmuns èn sa sviluppads complettamain. Cur che las piutschas èn sexualmain madiras returnan elllas en l'aua.

Piutscha-palma

Cumparsa

La piutscha-palma è ina spezia pitschna, gracila; ils mastgels cuntanschan ina lunghezza da 8,5, las femellas da 9,5 centimeters. Il dies è brin, las varts èn coluradas brin melnas. Il venter è dal temp da paregliazion mellen cler. Femellas en vestgi da terra ed animals giuvens portan mintgatant ina lingia cotschna si dies. En lur vestgi d'aua portan ils mastgels pels da nudar marcantas vi dals pes davos; en pli è la cua munida cun in fil da fin ad otg millimeters lunghezza. Las femellas cun lur cumparsa modesta sa laschan tgnuschamain scumbigliar cun quellas da la piutscha strivlada.

Spazi da viver

La piutscha-palma fa part da la fauna atlantica fin subtropical e viva en l'Europa dal Vest. Ses territori da derasaziun principal furma la Frantscha; vers ost cumpara ella fin en parts da la Svizra e Germania. Il spazi da viver tipic furman territori da guauds da feglia en muntognas mesaunas. Là sa strategna la piutscha-palma en lieus frestgs en vischinanza da l'aua.

Moda da viver

Questa spezia va pli savens en l'aua che outras piutschas. Animals creschids sa strategnan dal favrre/mars fin l'entschatta da la stad en l'aua. Il temp da fregar per propi dura dal mars fin il matg. Silsunter returnan ils individis en lur habitats sin la terra, nua ch'els ruauzan durant il di sut tscheps, crappa u feglia morta. La notg fan els chatscha sin insects e verms. En l'aua sa nutreschan els en pli, sco tut las piutschas da l'aua, da larvas d'insects, arlogns da l'aua, ma er dad ovs e larvas da piutschas (inclus da l'atgna spezia) e d'overa da rauna.

Reproduciun

Las larvas che sa sviluppan dals maximalmain 450 ovs singuls ch'ina femella po producir per onn, dovrano suenter ina fasa embrionala da traïs fin quatter emnas anc ca. dus fin traïs mais fin tar la metamorfosa finala. Fin lura sa nutreschan las larvas, che na sa laschan betg distinguere da quellas da la piutscha strivlada, surtut da giombers fitg pitschens e da larvas da mustgins. Suenter avair cuntanschi ina lunghezza da 3 fin 4 centimeters ed esser ids sin terra, vai anc fin il segund onn da

vita fin ch'ils animalets èn sexualmain madirs.

Piutscha strivlada

Cumparsa

La piutscha strivlada è suren brina e suten in oranscha. Ils flatgs sin il corp èn leva main nairs. Omaduas schlattas han da las varts dal chau strivlas cleras e stgiras ch'alterneschan – da qua deriva er il num da la spezia. Durant il temp da fregar ha il mastgel ina cresta si dies. Per in laic sa laschan las femellas strusch distinguere da quellas da la piutscha-palma.

Spazi da viver

Questa spezia è derasada en pliras sutspezias en quasi l'entira Europa (con excepcion dal sidvest e da la Scandinavia dal Nord) sco er en il nordwest da l'Asia Anteriura. En l'Europa Centrala fruntan ins quasi dapertut sin questa spezia – per ordinari en regiuns bassas, ma per part tuttavia er en autezzas sur 1000 m. En la Bassa furma questa spezia la piutscha la pli frequenta. La piutscha strivlada preferescha cuntradas mez avertas fin avertas; en la muntogna sa strategna ella però er en guauds spess. Sco spazis vitals vegnan en dumonda prads cun saivs vivas, urs da guauds, curtins e parcs naturals, chavas da glera abundunas sco er rivas d'auas. L'animal s'adattescha fitg bain a midadas da l'ambient e vala sco suondacultura.

Moda da viver

Questa spezia sa nutrescha durant la notg d'insects, verms ed auters animals pitschens; durant il di e durant fasas sitgas sa zuppa ella sut crappa, feglia e ragischs. Durant sa strategnair la primavaira e l'entschatta da la stad en l'aua, consumeschan els surtut ova da raunas e sitolas, giombers pitschens, ma er ovs e larvas da piutschas.

Sco plazzas da fregar preferescha questa spezia pitschens puzs e lajet ritgs da plantas subaquaticas. Grazia a sia cua da remblar è la piutscha strivlada movibla sco in pesch. Regularmain noda ella a la surfatscha a traïr flad. En cas da privel scappa ella svet sin il fund da l'aua u sa zuppa tranter las plantas da l'aua. Fin il fanadur ha la gronda part da las piutschas strivladas bandunà l'aua e viva sin terra; intgins exemplars vivan però er pli ditg u quasi adina a moda aquatila. L'october u novembre sa retiran ils animals en refugis suttrens che protegian cunter sche lira; intgins enverneschan er en l'aua.

Reproduciun

Sco las autres spezias da piutschas migrecha er la piutscha strivlada a partir dal favrur u mars tar las auas da fregar. Questas migrazioni èn savens colliadadas cun gronds privels, per exempli schi'ston vegnir traversadas vias. En l'aua preschentia il mastgel a la femella sia colorazion e la cresta e derasa substanzas odurantas sexualas. Reagescha la femella sin ses curtegian cun nudar vers il partenari e tutgar quel cun il piz dal gniv, depona quel in pacchet da sperma sin il fund da l'aua; sinqua noda la femella sur il sem e prenda si quel en sia cloaca. Intgins dis pli tard depona la femella tranter 100 e 300 ovs fructifitgads ch'ella tagga vi da plantas da l'aua u vi da feglia morta sin il fund da l'aua.

Piutscha crestada

Cumparsa

La piutscha crestada è da statura vaira gronda e ferma, il chau è lad. Ils mastgels

cuntanschan ina lunghezza da 10 fin 18 centimeters, las femellas dad 11 fin 20 centimeters. La vart sura è da colur grisch naira, las varts èn granuladas alvent ed il venter è mellen u oransch cun flatgs nairs.

Igl existan quatter sutspezias da la piutscha crestada; en il fratemp vegnan quelas per part er consideradas mintgina sco atgna spezia. Er la piutscha marmorizada da la Frantscha e da la Spagna sa pareglia mintgatant cun la piutscha crestada.

Spazi da viver

Quest amfibio è derasada da la Frantscha dal Vest e las Inslas Britannicas sur l'entira Europa Centrala e Scandinavia dal Sid fin en la Russia dal Vest. Vers sid cumpara la spezia be fin en las regiuns bassas situadas en il nord da las Alps.

La piutscha crestada preferescha las auas stagnantas e cunzunt lieus suleglivs. Ins la chatta oravant tut en ils guauds da riva, en bratschs morts da flums ed en puzs. En Svizra enconuschi la spezia en circa 300 lieus. La spezia è perlicitada en l'entira Europa; il dumber d'individis è surtut sa diminuì cun drenar puzs e duvrar insecticids.

Moda da viver

Animals creschids van la notg en tscherrtg da vivona e sa nutreschan surtut da verms da plievgia, glimajas, insects e lur larvas. Magari tschiffan els schizunt piutschens parents, per exempli piutschas strivladas. Il nutriment vegn tragutti entir.

Piutschas crestadas vegnan da lur vart tschiffadas da diversas spezias d'utschels, da serps, misarogns, fiergnas e peschs. Sco tar las autres piutschas èn er lur ovs e las larvas en privel da vegnir magliads da divers animalets che viven en l'aua.

Reproduciun

Dal temp da paregliazion sviluppan ils mastgels si dies e vi da la cua ina cresta vaira auta e dentada; contrari a quella da la piutscha strivlada è la cresta interrutta vi da la ragisch da la cua. Suenter avair bandunà l'aua sa reducescha la cresta vers la fin da la stad e fa plaz ad ina cumparsa pli modesta. La paregliazion sco tala ed il svilup da la larva succeda tar la piutscha crestada sco er tar la piutscha crestada alpina a moda sumeglianta sco descrit tar las autres spezias.

Piutscha crestada alpina

Cumparsa

Fin ils onns 1980 vegniva la piutscha crestada alpina considerada sco sutspezia da la piutscha crestada; dapi lura vala quella sco atgna spezia. La piutscha crestada alpina è levet pli gronda che la piutscha crestada. Sia cresta n'è betg dentada uschè ferm sco quella da ses proxim parent. Sco caratteristica exteriora per distinguere las dues spezias vala tar la piutscha crestada alpina surtut la mancanza dals flatgs alvs vi da las varts.

Derasaziun

Il territori da derasaziun principal da questa spezia furma quasi l'entira Italia; vers nord cumpara la piutscha crestada alpina er en il Tessin, en las parts meridiunalas da l'Austria, en la Slovenia ed en la Croazia.

En l'autezza è la spezia da chasa fin stgars 1900 meters sur mar. En il sid dal territori da derasaziun è la spezia genetica main bundant pli omogena che en il nord; quai explitgescha la sciencia cun ils movimenti da migrazioni ch'han gi lieu dapi la fin dal temp da glatsch.

Piutscha crestada (mastgel).

FOTOS PD

La preschentaziun:
Dossier «Piutschas indigenas».

Dapli infurmaziuns:
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1797
www.chatta.ch

Tschentada da cumin. Maletg dad Albert Welti 1910/12 en la sala dal Cussegli dals chantuns a Berna.

FOTOS PD

Svilup da la democrazia directa en Svizra

Da la concepziun premoderna a sia furma odierna

■ La democrazia sa lascha definir sco furma statala, en la quala il pievel (grec «demos») posseda la pussanza suprema en il stadi. En il temp premoderna era la democrazia in fenomen excepiunal e sa manifestava mo en stadi pitschens.

Ils dretgs da cundecider sa limitavan als umens abels da prestar servetsch militar e vgnivan exequids en il ravugl da radunanzas; tschertas gruppas eran privilegiadas. Pir la democrazia moderna, ch'ha cumentzà a sa far valair suenter la Revoluziun franzosa, ha concedi iis dretgs politics sco emanaziun

dals dretgs umans. La garanzia da tals è daventada ina da las incumbensas principals dal stadi democratic. Per l'istorgia da la democrazia è la Svizza particularmain interessanta, perquai ch'igl existivan en ses territori democrazias premodernas naschidas durant il temp medieval tardiv e perquai che la democrazia liberala moderna è s'affirmada relativamain baud cun la fundaziun dal stadi federal il 1848.

Introduzion: concepziun premoderna e moderna da la democrazia
Entant ch'il dretg a la participaziun politica è – tenor la concepziun moderna – in dretg natural concedi da princip a mintg indidi sco dretg uman, resguarda la concepziun dal temp modern tempriv la democrazia sco privilegi, sco libertad particolaria ch'in collectiv politic determinà è s'acquistà tras atgnas prestaziuns e ch'el conceda tras ierta a ses members. Appligtà a la Veglia Confederaziun signifitgesca quai il suendant: il fasch da dretgs oriundain monarchics e feudals è passà tenor questa concepziun tras translatio a las communidades dals vischins.

Quest concept premodern da la democrazia sco privilegi istoric permetta da declarar il fatg ch'is dretgs democratics dal temp modern tempriv na vgnivan betg concedida da princip a tut ils umans e ch'igl era pussaivel ch'is fulasters eran exclus dal dretg da vuschar e d'elegier e che la Veglia Confederaziun aveva terras subditas ch'ins guvernava ed exploitava economicamain sco ils retgs u signurs feudals. Questa concepziun da libertads e dretgs sco privilegis istorics includeva adina la libertad da refusar tals privilegis ad auters umans.

Da quest punct da vista na represchentava la democrazia premoderna nagn cuntramodel a l'Europa feudal. Quai s'gnifitga a medem temp che la democrazia moderna svizra n'è betg sa sviluppada organica da la democrazia premoderna, mabain ch'ella è il resultat da ruptura-

profundas e da transfurmaziuns che la Svizra ha vivi en l'emprima mesadat dal 19avel tschientaner.

Mitus da la liberaziun

Il raquint cumplessiv da las acziuns da liberaziun en la Svizra Centrala sa manifestescha per l'emprima giada en il Cudesch alv da Sarnen che datescha dal 1470. L'istoriografia naziunala dal 19avel e 20avel tschientaner n'ha betg mo procurà per la popularisaziun da questa tradiziun en tut il pajais, mabain er per sia forza emozionala ed intellectuala.

En il decurs dals ultims 50 onns è la mitologia da la liberaziun ida en decadenza. Ils istorichers èn oz perina che las numerosas allianzas ch'èn vgnidas fatgas en il 13avel tschientaner en la Svizra Centrala avevan cunzunt la finamira da mantegnair la pasch e betg da cuntanscher la libertad. Tuttina è l'idea dals cumbats eroics per la liberaziun restada francada en la memoria collectiva. Ed er sche la tradiziun dals mitus ha lieu en scola mo pli per part en conguial cun pli baud, sa mantegna en l'identidad politica e culturala da blers abitants da la Svizra (Centrala) l'idea che l'amur per la libertad, la voluntad d'indipendenza e da la prontadada da sa defender sajan elements characteristics da lur esser ed er che questas características sajan preschentas e cumprovadas istoricamain.

Senza dubi han questas ideas puspe stgaffi novas realitads. Fin oz vgnan per exempl celebradas tradiziuns fitg populares per rinforzar questas ideas sco commemoraziuns da battaglias (Morgarten, Sempach) u tirs champesters istorics.

Democrazia degenerada?

Conform a la cultura da la democrazia dal temp medieval tardiv e dal temp modern tempriv stuevan decisius politicas adina vgnir accumpagnadas ed influenzadas da quel temp d'in barat intensiv da valurs materialas. Questa venalitat dals uffizis e da las dignitads è er gia vgnida interpretada sco degeneraziun dal cumin e sco sinton da sia perdita d'impurtanza politica. Ins po dentant er vesair en quai in segn da la gronda impurtanza da quest gremi e da la vusch dal singul um cumin, la posiziun centrala dal qual en il stadi è restada incontestada en princip fin la fin dal 18avel tschientaner. Nagin ed er betg las familiias regentes da la Confederaziun na spendevan daners, sch'els n'obtegnevan per quai nagina cuntravalur reala, en quest cas en furma da sustegn politic.

Ins po leger l'entir svilup republican sco perfeciunament progressiv dal princip da l'autodeterminaziun collectiva, ma gisti iis instruments da la democrazia directa sa demussavan savens sco frains per innovaziuns. Quai è sa manifestà la davosa giada ed a moda eclatanta ils onns 1790,

cur che la Veglia Confederaziun è stada inabla da refurmarsa sasezza.

Da la democrazia premoderna a la democrazia moderna

La democrazia imponida cun sforz da la Helvetica era da natira statala centrala, quai vul dir ch'ella limitava la participaziun dal burgais a la tscherna da representants e na permetteva nagin govern autonom a nivel chantunal e communal. Il princip d'egalitatad valeva (da nov) mo cun duas tipicas restricziuns anc ditg verentas: dunnas e gideus eran exclus da quel. Las libertads d'opiniun e da pressa n'era betg garantidas (censura).

Cun l'Acta da mediaziun (1803) è l'indipendenza dals chantuns puspe vgnida rinforzada ed il stadi unitar converti ad in stadi federativ. Ma fin la terrada da Napoleun en las guerras da liberaziun l'atun 1813 dueva la Svizra restar in stadi vasal da la Frantscha. Il Congress da Vienna dal 1814 ha renconuschi iis cunfins interns ed externs da la Confederaziun sco ch'els existan per gronda part anc ozendi.

La Constituziun da l'onn 1815 ha tegnì ensemens la Confederaziun durant la restauraziun, permettend als chantuns ina gronda independenza. Sco pli baud furmava la Dieta confederala l'instanza centrala che sa radunava alternant en il avantieus da Turitg, Berna e Lucerna. L'unica instituziun stabla era ina chanzlia federala che vgniva installada mintg onn en l'avantlieu en uffizi.

En ina part dals chantuns è la fasa da la restauraziun ida a fin cun la regeneraziun liberala dal 1830/31: La predominanza aristocratica è vgnida schliada definitivamain e remplazzada tras sistems liberal-democratic. Durant ina fasa da cumprova en danovamain naschidas tensiuns interchantunatas. Da quel temp cumbattevan liberals cunter conservativ-catolics, e radicals (aderents da la democrazia representativa cun dretg da votar limità) cunter democrats (aderents da la democrazia directa cun dretg da votar general).

Tras la victoria dals chantuns liberals en rom da la Guerra da la Lia separatista (1847) è stada averta la via per ina centralisaziun pli ferma da l'antier stadi federal. Sco in dals emprims stadiis en l'Europa è il territori da la Svizra s'adattà pass per pass a las exigencias dal stadi democratic modern.

Las disputas tranter iis radicals ed iis conservativs han sinaquai cuntinua suenter il 1848 a nivel chantunal. A partir da l'onn 1863 è s'engaschà in nov moviment democratic per la midada da la democrazia representativa a la democrazia directa. Pass per pass han iis democrats cumbatti per revisiuns da las constituziuns dals chantuns, sco per exempl a Turitg il 1869, cun introducir l'iniziativa, il referendum legislativ obligatoric e l'elezioni

da la regenza tras il pievel. Suenter ch'ina emprim'prova n'è betg reussida l'onn 1872 è er la Constituziun federala vegnida revedida il 1874 tenor iis interess dals democrats. La nova Constituziun ha purtà ultra da l'extensiun da la democrazia directa ina centralisaziun dals fatgs militars ed in'unificaziun giuridica sco er in rinforzament dal stadi.

Cultura da consens e democrazia directa

La convivenza da la societad ed il funciuonament da las instituziuns politicas na fisian betg imaginabels en Svizra senza la cultura da consens. Davart tut las dumondas da l'avegnir e las midadas en il pajais na duain betg pudair decidere e discutarmo las maioritads, mabain er las minoritads – mintgina e mintgina dastga far valair s'opiniun.

Per arrivar a decisius politicas dovrà perquai savens discurs preliminars, rondas da barat, consultaziuns, debattas parlamentaras e las pussaivladads democraticas da cundecisiun. Perfin la regenza è sutta messa a quest princip omnipresent. Las commembres ed iis commembres da la regenza duain chattar soluziuns ch'èn il resultat d'in consens e che vgnan defendidas da tuti ensemens sco decisius dal gremi collegial. Il princip da la «concordanza» n'è dentant betg fixà explicitamain en la Constituziun federala e mintgatant sa perdan iis confederads er en dialogs cumbattivi pauc efficazis. La grond'importanza ch'ins attribuescha a la cultura da consens deriva er propi dal fatg ch'è regna savens in dissens general en Svizra.

L'egalitatad dals commembres da la regenza, il dretg electoral tenor il princip da proporz, il federalism che vgn er numà «spiert chantunalist» ed er la diversidad linguistica, regionala ed economica da la societad promovan ina multifariadad d'opiniuns e posiziuns. Quai po mintgatant bloccar il process da decisius, ma mintgatant pussibilitescha la cultura da consens er resultats unics ed incumparables.

Ils dus chantuns ch'han mantegnì la tschentada da cumin tradizionale

Appenzell Dadens

L'ultima dumengia d'avrigl sa radunan las votantas ed iis votants d'Appenzell Dadens en il vitg dad Appenzell per far là cumin. Lavantmezdì ha lieu il servetsch diuin da cumin, al qual sa participesch er iis commembres da la regenza e da la dretgira chantunala sco er giasts d'onur.

Precis a las dudesch cumenza il cortegia da la regenza, da la dretgira e dals giasts d'onur davent da la Chasa communalia fin a la Piazza-cumin. Ordavant va la societad da musica «Harmonie Appenzell» sunond in marsch plaun. Iis «Rhodsfaehrliche» ed iis giunchers dals set districts («Rhoden»)

da l'Appenzell Dadens dattan cun lur uniformas e bandieras ina tempra viva e colurada al cortegi. Iis commembres da las autoritads portan il vestgi uffizial, iis umens er anc in'arma (sabel u spada) ed in chapè.

Uschespert ch'il zain grond ha fini da tutgar, avra il president da la regenza il cummèn e tegna in pled. Suenter l'eleciun dal president e dal vicepresident da la regenza prestan quels – ensemens cun il pievel – l'engirament da cumin che furma l'act il pli solen dal cumin. Avant las votaziuns davart las fatschentas (projects constituziunals, da leschas e da credit) vgnan confirmadas u elegids da nov iis commembres da la regenza e da la dretgira chantunala. Las votantas ed iis votants han la pussaivladad da prender il pled davart las fatschentas e da preschentarlur arguments per u counter questas fatschentas. A la fin dal cumin banduna il cortegi la piazza gis uschia sco quai ch'el è arrivà.

Glaruna

Mintg emprima dumengia da matg sa radunan – sche l'aura permetta – las votantas ed iis votants da Glaruna en il rintg da la chapitala. La piazza en il center dal lieu, ch'è circundada d'ina saiv e ch'è uschiglio in parcadi, è uss la tribuna politica dal chantun alpin. Almain dapi l'onn 1387 è il cumin il coc da la vita publica dal chantun. Al cumin da Glaruna vgn decidi davart leschas ed iis votants elegids derschaders. Las burgaisas ed iis burgais pon s'experimenter davart las fatschentas ed il pe da taglia. Iis han il dretg da proponer midadas al lieu, e davart questas propostas vgn decidi immediatamain en ina votaziun averta.

Statua da funtauna sin la piazza cumin ad Appenzell.

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia da la democrazia directa en Svizra».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4553
www.chatta.ch

Tradiziuns vivas dal Grischun

Chantar dals retgs

Enturn Baviaia, ils 6 da schaner, van gruppas da scolaras e scolars en las regiuns catolicas sco Trais Sontgs Retgs d'ina chasa a l'autra. En ina u en pliras vuschs chantan els chanzuns veglias e novas dals Trais Sontgs Retgs – tranter quelles er melodias religiusas che dateschan fin il 17avel tschientaner. La cumparsa dals Trais Retgs che vegnan savens accumpagnads d'in portastaila, da servients u da schuldads, ed er la data dal chantar dals Retgs varieschan da vischnanca a vischnanca. En costums da tuttas colurs e cun curunas trafilchantas chaminan els tras la notg. La staila fixada vi d'in fist è per regla movibla ed illuminada endadens. Empè da donaziuns en natiralias rimnan ils stailers oz raps per sustegnair ovras d'agid per uffants u per cumprar dultscharias. In dals retgs scriva cun ina crida la benedicziun per la chasa CMB (latin «Christus Mansionem Benedicat»; Cristus benedeschia questa chasa) vi da la trav da l'isch.

En il Grischun è l'usit derasà en Surselva, en il Surses, en la Val d'Alvra, en il district dal Plaun, a Vaz ed en il Mesauc. En las vals dal sid dal Grischun ed en il Tessin (per exemplu a Capriasca) chantan ils Trais Retgs la saira la chanzun «Noi siamo i tre re» en las chasas. En singulis lieus ha er lieu ina chavaltgada («cavalcata»). L'«Epifania» è er cumbinada cun in usit da canera: Cun stgellas e cun auters instrumets vegn annunzià

il cumenzament dal tschaiver. Er en auters chantuns da la Svizra vegn celebrà mintga onn il chantar dals Retgs en differentas furmias, uschia per exemplu a Lucerna, a Rapperswil u a Wettingen sco gieus da Nadal.

Hom Strom

Il suentermezdì da l'emprima sonda da favrer sa suntran las scolaras ed ils scolars pli vegls sin la piazza a Scuol Sot per far l'«Hom Strom» (um-strom). Ils mettan ina stanga da telefon veglia da circa 8 meters lunghezza sin dus chavals da lain. Els fan duas cuas lungas e grossas da strom da seghel che vegn semnà apostà per quest intent e racoltà l'atun a maun. Quellas duas cuas vegnan fermadas a las duas fins da la stanga e plegadas spessamain enturn la stanga, fin che la zulla ha in diameter da var dus meters.

L'Hom Strom vegn transportà cun in char fin a la piazza sin in prà ordaifer il vitg. Là mettan commembors dal cussegli da scola e dal cussegli communal l'um-strom cun agid da stgalas en ina fora preparada e lura en pe. Uss sto el vegnir surveglià, per ch'ils mats dal vitg vischin n'envidian betg el anticipadomain.

La saira sa radunan la populaziun da Scuol cun ulteriori giasts enturn l'Hom Strom, entant ch'ils scolars ils pli vegls sclereschan la cuntrada cun lur «bombar» (ballas da fieu) fatgas or da sdratschs bagnads en petroli. Punct a las 20.00 vegn l'um-strom evidà, e tuts chantan la chanzun da l'Hom Strom ch'il poet indigen Men Rauch ha cumponi per questa occurrenza.

Pschuuri

«Pschuure» vul dir «dar si nair/tartagnar cun grass nair» ed è ina cumpONENTA impurtanta da l'usit da tschaiver da Spleia en Valragn. L'avantmezdì da la mesemna da la tschendra van ils uffants che na van betg anc a scola, costumads sco «Pschuuri/bättler» e purtond lur «Tschifferli» (schierls), en gruppas da chasa en chasa e dumondan cun il versin «Pschuuri, Pschuuri Mittwuchä, äs Eischi oder äs Meitschi» in regal ch'ils survegnan en furma da dultscharias.

Il suentermezdì sa schluitan ils juvens per il vitg enturn en vestgids vegls e cuvrads da pels. Els fan canera cun stgel-

Chasa engiadinaisa cun sgrafitis tradizionali.

FOTO CLAUDIA HULD / PIXELIO

las ch'els portan enturn il corp. Plinavant portan els cun sai in satget cun il grass nair temi, maschadà cun charvun. Ils «Pschuurirolli» emprovan da tschiffar uffants, mattas e dunnas nubilas che sa zuppan l'emprim e da tartagnar lur faschias cun grass nair.

Fin al tramunt dal sulegl ston tut las victimas esser «pschuure», vul dir tartagnadas. Pertge che la saira rimnan ils

mats, vestgids sco umins e duninas («Männli und Wibli»), cun in chanaster ovs en ils vitgs. A questa chaschun envidan els las mattas al past da festa ch'ha lieu la saira. En ina cuschina d'in hotel vegnan preparadas la salata d'ovs e la bavronda tradiziunala «Resimäda» per la mangjada che cumenza suenter mesanotg. A la festa en ina stalla veglia pon sa participar tut.

Chalandamarz

En rumantsch signifiga «chalandamarz» l'emprim di dal mais da mars. Quest di vegn l'enviern stgatschà cun la canera da stgellas ed i vegn festivà il cumenzament damanaivel da la primavaira. Questa tradiziun che vegn preschentada en l'enco-nuschen cudesch d'uffants «Uorsin» da Selina Chöñz e dad Alois Carigiet vegn pratitgada en Engiadina, en la Val Müstair, en la Bregaglia, en il Puschlav, en la Val Mesauc, en il Surses ed en la Val d'Alvra.

L'usit sa differenziescha da vitg a vitg. Scolarinis e scolarins en chamischas da pur, cun chapitschas da barlocca e cun costums van la damaun marvegl cun stgellas e cun gaischlas enturn ils bigls, da chasa a chasa, chantond chanzuns da Chalandamarz. Els rimnan vivondas e daners per il past cuminaivel e per il via-di da scola.

En tscherts vitgs (sco per exemplu a Zuoz u a Samedan) sa partecipeschan tradiziunalmain mo ils mats al cortegi. A Zuoz exerciteschan els il schluppentear cun la gaischla già a partir dal 1. da favrer. Duas dumengias avant la festa vegn exercitè il cortegi en la «Prova da Chalandamarz». Al Chalandamarz van ils mats sco «pasters» e sco «vatgas» cun stgellas tras il vitg. Las mattas preparan la tschina ed il bal ch'ha lieu suenter la tschina.

A Scuol datti ultra dal cortegi la concurrence da schluppeggiar cun la gaischla. Il Chalandamarz da Ftan sumeglia plitgunsch in cortegi da tschaiver. Ils mats èn costumads e dattan schllops a las mattas cun vaschias da portg sulfadas si. En il Puschlav ed en la Val Mesauc vegnars in pop da naiv sco simbol da l'enviern.

Trair schibettas

Tar il traire schibettas l'emprima dumengia da curaismà schlavazzan mats e giuvens da Vaz Sut rudellas da lain ardentes d'ina collina giu en la val. Sin il far notg sa rendan ils giuvenils sur il vitg a las differentas piazze da traire schibettas. Els portan cun sai ina fuscella, ina lunga pertga da coller e rudellas da lain da fau ch'èn vegnidas fatgas suenter Bumaun, setgentadas e liadas vi d'ina corda.

Arrivads sin las piazze, mettan ils tiradurs ina rudella a la giada sin la pertga da coller, la tegnan en il fiu fin che la rudella arda e la schlavazzan lura cun schlantsch da la rampa da lain giu en la val. Accumagnada vegn mintga rudella d'in clom, ina dedicaziun ad ina matita u ad ina dunna nubila: «Höut un dära sei si, dia Schiiba, dia Schiiba ghört dr Anna».

En il vitg da Danis-Tavanasa e Dar din (Breil) en Surselva vegn questa tradiziun celebrada mintgamai la sonda avant la dumengia da Curaisma.

Hürnä e mazza cula

Sco «hürnä» vegn designada ina furma simpla dal giu «hornussen» che vegn pratitgada mo a Furna en il Partenz. Cun in fist da coller spedeschan ils giugaders il «huri» (in «puck» da lain) davent d'ina latta. Ils tschiffaders emprovan da retegnair il «huri» cun schlondas ch'els bittan en l'aria. Mintga «huri» che na vegn betg tschiffà vala sco in «bun». Sch'il corp d'in adversari vegn tuttgà, dat quai dus «buns».

Il giu «mazza cula» è ina spezia da golf alpin ch'è vegnì introduci a Masagn en la Mantogna avant circa 40 onns da glieud ch'è vegnida natiers da Tschappina. La «mazza» che vegn duvrada per spedir la balla è in fist cun in pistun da lain davantvart. Sco «cula» vegn duvrada ina balla da cuntschar. Questa balla da lain è colurada ed ha in diameter da 5 cm. Duas quadras da mintgamai dues fin trais persunas giogan ina cunter l'autra. L'object en mira n'è betg ina fora, mabain in crap, ina planta u ina pitga. La squadra che tutga quest object cun damain culps, survegn in punct. Per mintga punct avanttag pajan ils perdents 20 raps als victurs.

Tant il «hürnä» sco er la «mazza cula» vegnian giugads la primavaira suenter la marschauna e l'atun suenter ch'ils prads èn pasculads. Ils giugaders da «hürnä» e da mazza cula n'èn betg organisads en uniuns. Giugads vegnan questi dus gieus da giuvens e dad umens indigen da Furna resp. da Masagn e da Flearda, tranter els er tals ch'èn uss giu la Bassa e che laschan «encrescher» per il Grischun. Tut tenor gust e tenor l'aura s'inscuntran ils giugaders la dumengia suenter mezdi u durant in firà sin l'areal da giu.

Ir ad acla e gità a Selva

Dapi l'onn 1854 fan ils uffants da las scolas da Cuira – ensenen cun lur magistraglia – mintga onn durant in di sule-

gliv la fin da matg l'uschenumnada «Maiensässfahrt» davent da la citad a las differentas aclas dals conturis. Là passentan els uras legraivlas en la natura cun far gieus e cun in picnic sper ils fuclars.

La saira vegnan las scolaras ed ils scolars spiegads da la populaziun e van – accumpagnads da gruppas da musica – tras la citad veglia da Cuira. Mintga onns han lieu in cortegi costumà, deditgà ad in tschert tema. Suenter in pled festiv e suenter avair chantà la chanzun tradiziunala dad ir ad acla vegnan ils uffants a savair ch'els han liber il proxim di.

Er en il Puschlav datti ina tala tradiziun da primavaira. Ina bella dumengia da matg van las scolaras ed ils scolars refurmads, accumpagnads da lur famiglias, a l'acela Selva sur il vitg. Quest'excursiun dal cumin-basegia ha lieu dapi ils onns 1840. En la baselgina da Selva datti in cult divin, al qual vegn er chantada la Chanzun da Selva. Alura vegn repartida la pulenta da farina da furmento cuschinada en ina gronda chaldera d'arom. Il suentermezdì è deditgà a gieus ed ad in program da divertiment. Cun il return cuminaivel en il vitg finescha quest di da festa.

Chastognas e maruns en la Svizra taliana

En la Svizra taliana èn ils guaudets da chastagners in patrimoni cultural da gronda valor ecologica ed estetica. Ils ultims decennis èn perquai vegnids iniziads numeros projects per recuperar ils guaudets da chastagners.

En in gronda part da la Svizra taliana ha la chastogna cultivada giugà durant tschientaners ina rolla essenziala per l'alimentaziun. In'importanza speziala ha gi la conservaziun da questi frigts: els vegnivan conservads en pitschens edifizis concepids apostà persuenter. Oz vegnian las metodos tradiziunals da setgentar las chastognas puspe stimadas pli fitg, per il solit per intents didactics e per regardar la cultura e l'istoria.

L'atun han mintgamai lieu differentas occurrentas, nua che chastognas e producents da chastognas vegnan vendids e mangiads en differentas furmas, tranter auter er las chastognas brassadas, ils maruns. Sin las piazze da bleras citads sco er a fieras, festas e martgads inscuntran ins savens ils vendamaruns.

Ils emprims brassamaruns, dals quals ins sa ch'els vendean lur chastognas sin piazze en Svizra ed en auters païas europeis, derivavan cunzunt da la Val dal Blegn e da la Val Leventina. Intgins dad els dattan vinavant anc da lor professiun a lur descendants, entant ch'austrs surlasschan lur utensils er a persunas che n'apartegnan betg al circul da lur parents u enconuschents.

Musica populara en il Grischun

Il Grischun posseda ina scena da musica populara fitg variada. Passa 70 furmaziuns sunan en l'entir Chantun divers stils. En las chapellas da musica populara tradiziunala vegn tgirà en emprima lingua il «stil grischun» cun clarinetts, orgelets da maun e giun, entant che musicistas e musicists experimentals cumbigneschian veglias e novas furmas en furmaziuns variablas. Regularmain han lieu inscuntran da chapellas, occurrentas da chartas cun figuris (retg, regina, chaval, buob). Vitiers vegnan ulterioras 21 chartas che vegnan numnadas las troccas plus in nar sco joker.

En general dattan ins il giu da troccas en quatter, mintgamai dus cunter dus. Ultra da quai datti variantas da dar troccas en traiss fin en sis. La lingua dal giu è exclusivamain il sursilvan. Ina particularitat dal dar troccas è quella dal «tschintschar», vul dir dal discuter en ina lingua secreta tradiziunala. En mintga runda infurmescan ils congiugaders lur partenars cun agid da noziuns rumanas codifitgadas davart lur atgnas chartas ed emprovan da manar en errur lur adversaris.

Regularmain han lieu turniers e dapi l'onn perfin 2006 campionadis uffizials grischuns da troccas, organisads d'unions localas u da l'Uniu grischuna da troccas.

zi Brüesch, Paul Kollegger e Lenz Majoleth.

L'ulteriur svilup è stà marcà da Josias Jenny, Luzi Bergamin e Peter Zinsli. Il radio e la televisiun han gidà dapi ils onns 1950 a popularisar la musica da saut grischuna ch'è vegnida absorbada da circuls politics conservativs.

Ils ultims decennis han influenzà furmaziuns innovativas sco «Ils Fränzlis da Tschlin» cun novs impuls musicals la musica populara grischuna e l'hàn avert per novs stils e per novas interpretaziuns.

Sgrafits

Ornaments da sgrafiti decoreschan numerus fatschadas da chasas en Engiadina, en Bregaglia, en Val Müstair ed en autras regiuns dal Grischun. Motivs apprezzads èn musters geometrici, bindels ondulads, rosettas, animals e figuris mitologicas. Impressaris da la renaschienttscha han purtà la tecnica da decoraziun dal «sgraffito» (dal italiano sgraffiare = sgrafflar) il 16avel tschientaner en il Grischun. Mastergants indigen han copià ils motivs e cumplèttà quels cun fantasia ad in agen tip.

Tar quest artisanadi vegnan sgriflads cun claviglias e cun cuntels ornaments or d'ina vetta da liadira umida ch'è curvida cun ina vetta da chaltschina clera. Qua tra vegn a la glisch la maulta da chaltschina pli stgira suten. La colur dal sabbun ed ils pigments aggiuntads dattan la nianza a la liadira. Pervi da sia structura da reliev e pervi da ferme contrast da las colurs èn ils sgrafiti adattads spezialmain per ornar las fanestras, las portas, las culmainas, ils balcons torts ed ils chantuns.

En il Grischun han ils sgrafiti giù da culminaziun durant il 17avel e 18avel tschientaner. Il cumenzament dal 20avel tschientaner èn els vegnids reanimads sco segn characteristic dal stil indigen grischun. Mastergants sco er artists da renam applicteschan oz la tecnica da sgraffit tant per restaurar sco er per concepir edifizis novs. Els dovrà motivs tradiziunals u er moderns e sviluppan lur agen stil. En curs ed en seminaris che sveglian pli e pli e interess, vegn dada vienavant la savida davart la veglia tecnica d'artisanadi.

Troccas

Troccas è in giu da chartas enconuschten ch'è derasà oravant tut en Surselva. Las chartas da troccas che portan inscuntran franzosas èn probablamente vegnidas importadas en il Grischun da mercenaris il 17avel tschientaner. Il giu ha 78 chartas en quatter colurs: rosas, cuppas, spadas e bastuns. Mintga colur cumpiglia 14 chartas, 10 cifras e 4 chartas cun figuris (retg, regina, chaval, buob). Vitiers vegnan ulterioras 21 chartas che vegnan numnadas las troccas plus in nar sco joker.

En general dattan ins il giu da troccas en quatter, mintgamai dus cunter dus. Ultra da quai datti variantas da dar troccas en traiss fin en sis. La lingua dal giu è exclusivamain il sursilvan. Ina particularitat dal dar troccas è quella dal «tschintschar», vul dir dal discuter en ina lingua secreta tradiziunala. En mintga runda infurmescan ils congiugaders lur partenars cun agid da noziuns rumanas codifitgadas davart lur atgnas chartas ed emprovan da manar en errur lur adversaris.

Regularmain han lieu turniers e dapi l'onn perfin 2006 campionadis uffizials grischuns da troccas, organisads d'unions localas u da l'Uniu grischuna da troccas.

La preschentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4554

www.chatta.ch

Las vopnas da las vischnancas

Istorgia – princips eraldics – proceder en cas da fusiuns

■ Las vopnas da las vischnancas han en Svizra ina lunga tradizion – ma betg en mintga cas: Entant ch'intinginas vopnas tanschan enavos fin en il 12avel tschientaner, èn autres vegnidias creadas pir en il decurs dal 20avel tschientaner. In'attenzion speziala han las vopnas da vischnanca cuntanschi en rom da l'Exposiziun naziunala dal 1939 a Turit. La planisazion da la via ornada cun las bandieras da vischnanca ha mess en embarass baininqual vischnanca, damai che bleras na disponivit fin là da nagina vopna da la vischnanca uffiziala. Uschia han ins créa da quel temp numerusas vopnas da nov. Er la tur da bandieras da l'Expo 1964 a Losanna era ornada cun las bandieras da tut las vopnas da vischnanca. La Svizra dispona uschia d'ina ritga ierta da vopnas da vischnanca, las qualas èn bunamain adina concepidas tenor las reglas eraldicas. En blers chantuns èn las vopnas da vischnanca oz er protegidas tras leschas chantunatas.

Ina sfida tut speziala muntan en quest connex fusiuns da vischnanca. Sco simbol da l'identidad locala mainan las

vopnas qua savens a discussiunis aniamadas.

Tge vopna sa metta la finala tras?

Vegn creada ina vopna che cuntenga elements da las veglias? U forsa meglier ina vopna dal tuttafatg nova?

En cas ch'i vegn creà ina nova vopna èsi impurtant da s'infurmard davart las reglas fundamentalas da l'eraldica. En pli è da resguardar il proceder fixà da la Cumissiun eraldica chantunala. Quella è colliada cun l'Archiv dal stadi dal Grischun, il qual furma il center da cumpetenza per dumondas da vopnas e d'eraldica en general. Decisiv per preschentare e per descriver la vopna dal Chantun grischun sco er las vopnas tradizialas da las vischnancas e dals circuls è il «Wappenbuch des Kantons Graubünden», edì da la Chanzlia chantunala l'onn 1982.

Ils princips eraldics ils pli importants

Colurs e metals

L'eraldica dovrà mo sis colurs. Duas da quellas, aur ed argient, veggan designadas sco metals. Las ulteriuras colurs èn cotschen, blau, nair e verd. Autras colurs n'èn betg eraldicas. Per simplifitgar vegn represchentà l'aur er cun mellen e l'argient cun alv.

Da princip vala: Colur na dastga mai giaschair sin colur u metal sin metal ubain figurar in sper l'auter. Il motiv da questa regla è cler: Entant ch'ils metals gischan, gidan las colurs – en cumbinaziun cun els – a cuntanscher l'effect a distanza giavischà d'ina vopna. Quai sa basa sin l'incumbensa oriunda d'ina vopna ch'era quella da dar d'enonuscher ses

Las bandieras da las 3000 vischnancas svizras. Impressiun da l'Expo 64 a Losanna.

FOTO: ANIDAAT / CC BY-SA 4.0

purtader sin ina distanza d'almain 200 pass.

n'è el strusch perceptibel. Ina bler megliora soluzion è l'illustraziun mo dal dent dal crieck en la vopna da Weiningen ZH.

Perspectiva

Entaifer il scut d'ina vopna è la perspectiva malvesida. Mo fitg paucs objects enconuschents tridimensiunals pon forsava avair indispensablamain ina preschentaziun cun in pitschen relief en il scut d'ina vopna, per ch'els restian vesavels.

Bustabs e cifras

Bustabs e cifras èn medemamain malvesids en l'eraldica. Las vopnas èn naschidas durant in'epoca, en la quala ils circuls ch'avevan principalmain da far cun l'eraldica, ils guerriers, na savevan strusch leger. Las vopnas duevan pia discrurrer tras las colurs e tras ils maletgs e betg cun bustabs e cun cifras. Savens pon bustabs er veggir eraldicads senza problems.

Anacronissem

L'eraldica ch'è naschida durant il temp medieval sco in aspect da nossa vita culturala symbolisescha da preferenza maletgs da ses temp da naschientscha. Quai n'excluda dentant betg che ses simbols veggian sviluppads vinavant. Ma ins duess esser fitg critic envers l'illustraziun d'objects ch'èn vegnids creads pir da noss temp. Bleras giadas sa laschan preschentare noziuns tecnicas e scientificas er tras simbols che veggian duvrads già dal temp medieval.

Fusiuns da vischnancas e vopnas

En general

Las vischnancas dal chantun Grischun han in emblem uffizial da suveranitat:

d'eraldichers professiunals. Cur ch'ins è arrivà ad in accord davart la furma da la nova vopna, fa la nova vischnanca fusiunada ina dumonda a la Cumissiun eraldica, la quala suttametta da sia vart ina proposta a la Regenza.

Tge di la lescha?

Descripcziun uffiziala da las vopnas dals circuls e da las vischnancas dal Grischun (1952/53): Las vopnas ch'èn vegnidias fixadas da la Cumissiun eraldica chantunala en concordanza cun ils circuls e cun las vischnancas veggan approvadas e declaradas a medem temp sco ensainas uffizialas da suveranitat. Las vopnas dals circuls e da las vischnancas èn vegnidias publitgadas l'onn 1953 cun il maletg e la descripcziun en in cudesch da vopnas, edì a chaschun dal 150avel anniversari da l'appartegnentscha dal Grischun a la Confederaziun svizra. Ina midada da las vopnas è mo pli pussaiva tras las instanzas cirquitalas e comunals cumpentantas. Lur conclus ston vegnir approvads da la Regenza.

Ordinaziun tar l'execuziun da la Lescha federala davart la protecziun da la vopna svizra e d'auters segnis publics (2016): Sco vopna da la vischnanca vala la vopna ch'è vegnidia concluidida da la vischnanca en enclegentscha cun la Cumissiun eraldica chantunala ed approvada da la Regenza. Sin dumonda decideva la suprastanza communal da la vopna da la vischnanca. Sch'il dretg da la vischnanca na cuntegna nagina regulaziun, po l'ulteriura utilisaziun vegnir permessa, nun che l'utilisaziun mainia en errur u cuntrafetschia a l'urden public, a la moralu u al dretg vertent.

«Adia, circuls!»

Sco las vischnancas disponivan er ils circuls da lur atgnas vopnas, ed a chaschun da lur tschentada vegniva preschentada loschamain la bandiera da cumin. Quai è a midà la fin da l'onn 2015: Il 2012 han las votantas ed ils votants dal Grischun acceptà ina revisiun parziala da la Constituziun chantunala cun la finamira da simplifitgar marcantamain il plau d'amez en il Chantun. Tras questa revisiun parziala èn vegnidias creadas 11 regiuns che substitueschan ils 39 circuls, las 14 corporaziuns regionalas ed ils 11 districts. Las regiuns ch'èn vegnidias creadas da nov stattan a disposiziun sco pertadras da las incumbensas tant per incumbensas communalas sco er per incumbensas chantunala. Il 2014 è vegnida approvada la legislaziun executiva areguard l'organisaziun e las incumbensas da las regiuns. Il schaner 2016 è entreda en vigor la reforma territoriala, uschia ch'ils circuls istorics han chalà d'exister sco corporaziuns dal dretg public (e servan be pli sco sezioni electorala per occupar il Cussegli grond).

Ils circuls eran sa sviluppads il 1851 or dals cumins tradizionalis. En il temp da las Trais Lias correspundevan questi cumins a las vischnancas giudizialas (numnadas en Surselva «cumin», en Surses «cumegn», en Engiadina Bassa e Val Müstair «drettüra»). Durant la Republica da las Trais Lias (16avel fin 18avel tschientaner) eran ils cumins ils pertaders da la pussanza politica e giudiziala. Els eran organs statals suverans ch'incorporavan en lur totalitat la pussanza suprema dal stati.

FUSIUN VALRAGN

Valragn (2019) – exemplar per ina vopna da fusiun.

Creaziun d'ina nova vopna

Sch'i vegn creada ina nova vopna, na ston ins betg resguardar uschè fitg, tge che las vischnancas aveyan fin uss sin lor vopnas, mabain eruir ils tratgs cuminals che collian las vischnancas che vulan fusiunar, per pudair fixar uschia la simbolica da lur nov emblem communal. Sco nova vopna vala però er mintga cumbinaziun da vopnas communalas existentes.

Sch'i nova vopna duai vegnir tschernida en la procedura da concurrenza, ston las participantas ed ils participants enonuscher las reglas da l'eraldica. En tutta cas sto vegnir consultada a temp la Cumissiun eraldica chantunala. Quella po intermediar adressas

La preschentaziun:
Dossier «Las vopnas da las vischnancas».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4558
www.chatta.ch

Il film rumantsch independent

Cineastas e cineasts rumantschs da l'entschatta dal 21avel tschientaner

Betg grond kino, mabain truvaglias preziosas. Mintg'onn realiseschan cineastas e cineasts rumantschs independentes 4 fin 6 films documentars per RTR. Ils films da las auturas e dals auturs libers raquintan istorgias da chavels grischs e suns sonors, d'amicizias enfin mazzamenti. En in dossier realisà il 2018 preschenta RTR questas impurtantas vuschs cinematograficas. Ultra da quai cumpiglia questa preschentaziun da chattà infurmaziuns davant l'unium Cineasts independents rumantschs ch'è sa furmada il 2007.

Christian Schocher

Christian Schocher è naschi l'onn 1946 e creschi si a Puntraschigna. Suenter la scola media evangelica a Samedan fa el in emprendissadi da fotograf a Cuira. Cun 21 onns surprenda el il Cinéma Rex a Puntraschigna che tutgava dapi il 1958 a ses bab. Il 2013 surdat el ses kino a mauns giuvens. Christian Schocher è autodidact. En ses emprim film «Corsin Fontana und seine Objekte» davantan ils objects da l'artist Corsin Fontana ils protagonistas dal film. Ses emprim film

lung è «Die Kinder von Furna 1973-75. Il pli enconuschen film da Christian Schocher, «Reisender Krieger» (1981), vala enfin oz sco in'ovra singulara en l'istorgia dal film svizzer.

Tranter il 1998 ed il 2011 realisescha Christian Schocher ina trilogia per la Televisiun Rumantscha. Il 2015 obtegna el il Premi grischun da cultura. Christian Schocher viva a Puntraschigna, el è maridà ed ha quatter uffants.

Films realisads per RTR: «Paun jester ha siat crustas» (1998), «Giuentetgna dultsch utchi» (2002), «Egliadas» (2012).

Christoph Müller

Christoph Müller, naschi l'onn 1950 e creschi si a Turitg. A l'universitat da Turitg studegia el psicologia sociala. Dal 1977 fin il 2012 lavura Chrisop Müller tar SRF, tranter auter sco correspondent a Moscau, sviluppader da program, manader da la redacziun 10vor10, autur e manader da la redacziun Reporter e DOK. Christoph Müller è maridà, el viuva a Turitg ed ha trais figlias.

Film realisà per RTR: «Novitads da la rusna» (2014).

Claudia Knapp

Claudia Knapp è naschida l'onn 1955 e creschida si a Scuol. Suenter la matura e studis da romanistica ed istorgia d'art a Turitg e Perugia avra ella ina galaria d'art contemporani svizzer ed american a Cuira. Il 1985 cumenza ella a lavurar tar la Televisiun Rumantscha so moderatura e

redactura. Ella è co-autura da l'emissiun Muschkito, l'emissiun satirica che lavura cun novs medis filmics. Ils onns 1994-1999 è ella l'emprima redactura ed alura producenta tar la Rundschau da SF.

Il proxim pass maina ella en tut in'autra direcziun. Claudia Knapp d'avena co-direccta da l'Hotel Therme Vals, in hotel cun 150 collavuraturAs, 280 letgs e 3 restaurants. Sper la lavour da direcziun concepescha e realisescha ella programs culturals. Suenter in sabatical il 2004 constituescha ella la Fundaziun NotVital, ina chasa da cultura cun collezioni d'art e biblioteca rumantscha. Dapi il 2007 lavoura ella sco freelancer sin il champ schurnalistic e cultural e dapi il 2012 è Claudio Knapp er producenta d'ielie d'ulivas a Dolceaqua/Liguria.

Film realisà per RTR: «La principessa da Samedan» (2016).

Gieri Venzin

Gieri Venzin è naschi l'onn 1959 e creschi si a Sedrun. Suenter la matura a la Scola claustral da Mustér studegia el istorgia svizra, politologia e litteratura tudestga a Berna e Freiburg im Breisgau. Il 1985 cumenza el tar Radio Rumantsch sco stagiaire, daspera fa el la scola da schurnalismen al MAZ a Lucerna. Dal 1986 fin il 1992 lavoura Gieri Venzin tar Radiotelevisiun Sviza Rumantscha, a l'entschatta per il radio, silsuenter per la televisiun nua ch'el realisescha contribuziuns per la Sviza Rumantscha e Muschkito. Il 1993 se renda el a Turitg tar la Televisiun Svizra (SF) e lavoura per las redacziuns Time Out, Netz Natur e Schweiz Aktuell.

2002 fundescha Gieri Venzin sia firma da produciun monte films cun sedia a Sedrun. Dapi lura lavoura el parzialmain per l'emissiun DOK a Turitg, e sco cineast independent fa el films per RTR, SRF, ARTE e Spiegel TV.

Dal 2003 fin l'avertura da la NEAT il 2016 ha Gieri Venzin osservà ed accompagnà filmicamain las lavers ed ils midaments en la Val Tujetsch. Il resultat è tsching films, «La ruosna 1-5» per RTR ed il film documentar «Unten durch – die Sedrunner und der Gottardtunnel» per SRF. Gieri Venzin ha dus figls e viva a Turitg, Trun e Sedrun.

Films realisads per RTR: «Condrau» (1998), «Puscha! Puscha! Tut che cloma – historia dalla vacca brina» (2000),

«Onna Maria – cronica d'in mazzament» (2001), «Alfons Maisen – ina veta pil targau» (2001), «Il temps tut auter che buns» (2002), «La ruosna 1-5» (2003-2016), «Jeu fass morts: Ursicin G.G. Derungs – staus pader e maridaus» (2005), «Il tarlisch dil cletg» (2006), «Tutto bello – cronica d'ina vendetga» (2007), «La chantadura tschocca» (2011), «O schei vus caras steilas – ina stad cun cantus firmus Sur-

Cineastas e cineasts rumantschs – u l'autra perspectiva.

FOTO: PD

selva» (2012), «Il credo da Clau Scherer» (2012), «Il clom dalla pezza» (2013), «Il misteri da Bargun I e II» (2014/2015).

Susanna Fanzun

Susanna Fanzun è naschida l'onn 1963 e creschida si a Tarasp. L'onn 1986, suenter il seminari da scolasts, cumenza ella a lavurar sco schurnalista tar il Radio Rumantsch. Trais onns pli tard mida ella tar la Televisiun Rumantscha nua ch'ella lavoura sco redactura, moderatura e producenta. Dal 1997 fin il 2013 realisescha ella numerus films documentars per ils Contrasts. Ses temas preferids èn la vita da mintgadi en las alps e purtrets d'artists. Davent dal 2003 è ella schurnalista da video. Cun ses films è ella stada diversas giadas pre-schenta als Dis da film da Soloturn e tar plirs festivals internazionali da film.

Il 2012 fundescha ella si'atgna firma da produciun, la Pisco Pictures Srl. Dapi il 2014 lavoura Susanna Fanzun sco reschissura e producenta independenta. Ses emprim film da kino, «Kühe, Käse und 3 Kinder», ch'ella realisescha il 2015, vegn distribui da Frenetic Films en ils kinos Svizzera.

Dapi il 2017 è Susanna Fanzun presidente da la gruppa d'interess Cineasts independents rumantschs CIR. Susanna Fanzun viva a Scuol, ella è maridada ed ha ina figlia ed in figl.

Film realisà per RTR: «Lana» (2016).

Manfred Ferrari

Manfred Ferrari è naschi l'onn 1963 e creschi si a Schlarigna. Suenter la matura a la Scola chantunala a Cuira studegia el architectura a l'ETH, Turitg. Il 2003 fa el il diplom da l'Ecole Supérieure des Beaux Arts Genève per film e video. Ils onns 2010-2017 è Ivo Zen president da la gruppa d'interess Cineasts independents rumantschs. Da pi il matg 2018 fa el part da la supranza da l'Associazion svizra reschia e scenari da film. Il 2016 realisescha el ses emprim film documentar da kino «Zaunkönig – Tagebuch einer Freundschaft». Ivo Zen abitescha a Turitg, el è maridà ed ha dus uffants.

Films realisads per RTR: «Luvrers da glatsch» (1997), «L'Archiv» (1999), «Pastiziers – zücher, aventura ed incre-schamtum» (2004), «Play / Don't play» (2005), «Dissegnar musica» (2007), «Ir via» (2009), «Chaussa da famiglia» (2016).

Hercli Bundi

Hercli Bundi è naschi l'onn 1964 e creschi si a Cuira. Suenter la matura studegia el reschia e film a l'École cantonale d'art de Lausanne ECAL. Plinavant fa el la scolaziun da producent tar Eurodoc e

tar Sources 2. El realisescha sez films sco autur e reschissur, è dentant er producent da films cun la societad Mira Film. Il film «Die Frau mit den 5 Elefanten» produci da Mira Film ha gudagnà il 2010 il Quartz – Premi dal film svizzer sco meglier film documentar. Hercli Bundi viva a Basilea.

Films realisads per RTR: «Senza televisiun» (1997), «Luvrers da glatsch» (1997), «Not Vital – half man, half animal» (2000), «Marchesa» (2011).

Menga Huonder-Jenny

Menga Huonder-Jenny è naschida l'onn 1965 e creschida si a Andeer. Suenter la matura d'economia a la Scola chantunala grischuna fa ella il diplom d'actura a l'Universität für Musik und darstellende Kunst a Graz en l'Austria. Dal 1992 fin il 1997 studegia ella a la Deutsche Film- und Fernseh-Akademie Berlin DFFB. Dapi lura è ella activa sco reschissura e cineasta. Sco reschissura ha ella tranter auter inscenà il 2013 «Amurs – Lärm und Liebe im Schams», in gieu liber da Silvio Huonder. Menga Huonder-Jenny è maridada, ha dus figls e viva damanai vel da Berlin.

Films realisads per RTR: «Dunnas a chatscha» (2003), «Il verd a Berlin» (2004), «In sig or en la vita» (2011), «Far far musica intelligent» (2013), «Dar colur – mussar colur» (2017).

Ivo Zen

Ivo Zen è naschi l'onn 1970 e creschi si a Sta. Maria en Val Müstair. Suenter la matura a la Scola chantunala a Cuira studegia el architectura a l'ETH, Turitg. Il 2003 fa el il diplom da l'Ecole Supérieure des Beaux Arts Genève per film e video. Ils onns 2010-2017 è Ivo Zen president da la gruppa d'interess Cineasts independents rumantschs. Da pi il matg 2018 fa el part da la supranza da l'Associazion svizra reschia e scenari da film. Il 2016 realisescha el ses emprim film documentar da kino «Zaunkönig – Tagebuch einer Freundschaft». Ivo Zen abitescha a Turitg, el è maridà ed ha dus uffants.

Films realisads per RTR: «Pizzet» (2004), «Mes emprim onn en il convict» (2008), «Films d'amatars – amatars da film» (2010), «In'expériences musicales» (2014), «Esser da chasa – quatter dunas da Sent» (2015).

Christina Caprez

Christina Caprez è naschida l'onn 1977 e creschida si a l'Argovia sco figlia d'ina mamma tudestga e d'in bab grischun. Suenter il studi da sociologia, etnologia ed istorgia ha ella lavourà indesch onns tar il radio SRF 2 Kultur. Oz scriva ella la biografia da sia tatta, l'emprima ple-vonessa grischuna Greti Caprez-Roffler

e lavoura sco schurnalista libra e moderatura. Christina Caprez viva a Zollikon ed ha ina figlia.

Film realisà per RTR: «Gisula Tscharner – la terra pli datiers ch'il tschiel» (2017).

Aline Suter

Aline Suter è naschida l'onn 1982 e creschida si a Geneva; la lingua da famiglia è rumantsch. Durant si'entira uffanza ed er pli tard visita ella regularmain sia tatta a Domat. Suenter la matura artistica en arts visualas studegia Aline Suter a Geneva, Barcelona e Berlin, e cuntascha 2006 il master en «des lettres en histoire du cinéma». Ella lavoura tar diférents festivals da film en Svizra ed en Frantscha, sco programmada e sco attasché da pressa. Plirs onns ha ella manà in atelier da video en in'instituziun per impeditis.

Il 2013 realisescha ella ensemble cun Céline Carridorf ses emprim film per RTR Canorta. Il film è in'avischinaziun intima a sia lingua materna, il rumantsch. Il film «Resuns/Echos», realisà il 2014, medemamain cun Céline Carridorf, raquinta da la tschertga da l'identidad rumantscha e dal sun rumantsch. Aline Suter è maridada e mamma da dus uffants.

Film realisà per RTR: «Canorta – Resuns dad in viadi rumantsch» (2013).

Cineasts independents rumantschs

L'uniun Cineasts independents rumantschs (CIR) è sa furmada l'avust 2007. L'uniun s'engascha per stigaffir cundiziuns da producenti che permettan da realisar films independents en lingua rumantscha per la televisiun ed er per il kino. Ella represchenta ils auturs en dumondas strategicas e praticas e sa chapescha sco organ da communicaziun envers la SRG. La finamira è d'augmentar la qualität dal film rumantsch e d'al render pli visibel er sur ils cunfins culturals e linguistics ora.

A ses commembres porscha la CIR cunseggliazion e sostegn en tut las dumondas che reguardan la producziun d'in film. Ella vul esser in organ da lobbying e da comunicaziun e vul permetter als auturs rumantschs da profitar da la ritgezza da las differentas experientschias a l'intern da la uniun. Dapi infurmaziuns sut www.cineasts.ch.

La preschentaziun:

Dossier «Cineastas e cineasts rumantschs independents».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3163
www.chatta.ch

CINEASTS INDEPENDENTS RUMANTSCHS

actualitat
intest
l'uniun
commembres
daniel von aarburg
hercli bundi
jean-claude campelli
martin cantieni
oliver fischer
christina caprez
susanna fanzun
manfred ferrari
jürg gautschi
carla hitz
menga huonder
claudia knapp
peter kreiliger
casper nica
christian schocher
manuela steiner
alime suter
manfred zazzi
ivo zen

MARTIN CANTIENI
Gressdi si a Sogn, Scola claustral a Cuira Natura 2003. Lura seglion a l'estier: viadis en l'America dal Sid ed en l'Africa. 2005-2010 studi da film a la scola d'art «F+F - Schule für Kunst und Medien design» a Turitg, realisa divers films courts e lavurs da fotografia en il rom da la scolaziun.

Dapi l'onn 2015 studi da filosofia e rumantsch a l'Universität da Turitg.

CONTACT
martin@cantieni.info

Il Lexicon Istoric Retic – 3135 artitgels davart istorgia, geografia e cultura rumantscha e grischuna

■ Il Lexicon Istoric Retic (LIR) preschenta il svilup politic, economic, social e cultural da la Rumantschia e da tut il Grischun, e quai da la preistoria fin il temp preschent. El cuntegna artitgels da famiglias, biografias, artitgels geografics e tematics. Il LIR furma ina part dal project nazional Lexicon istoric da la Svizra (Historisches Lexikon der Schweiz, HLS). L'entir cuntegual dal LIR è accessibel dapi il 2004 online sur www.e-lir.ch. L'ediziu stampada è cumparida ils onns 2010/2012 en dus toms da mintgamai raudund 600 paginas illustrads ritgamain.

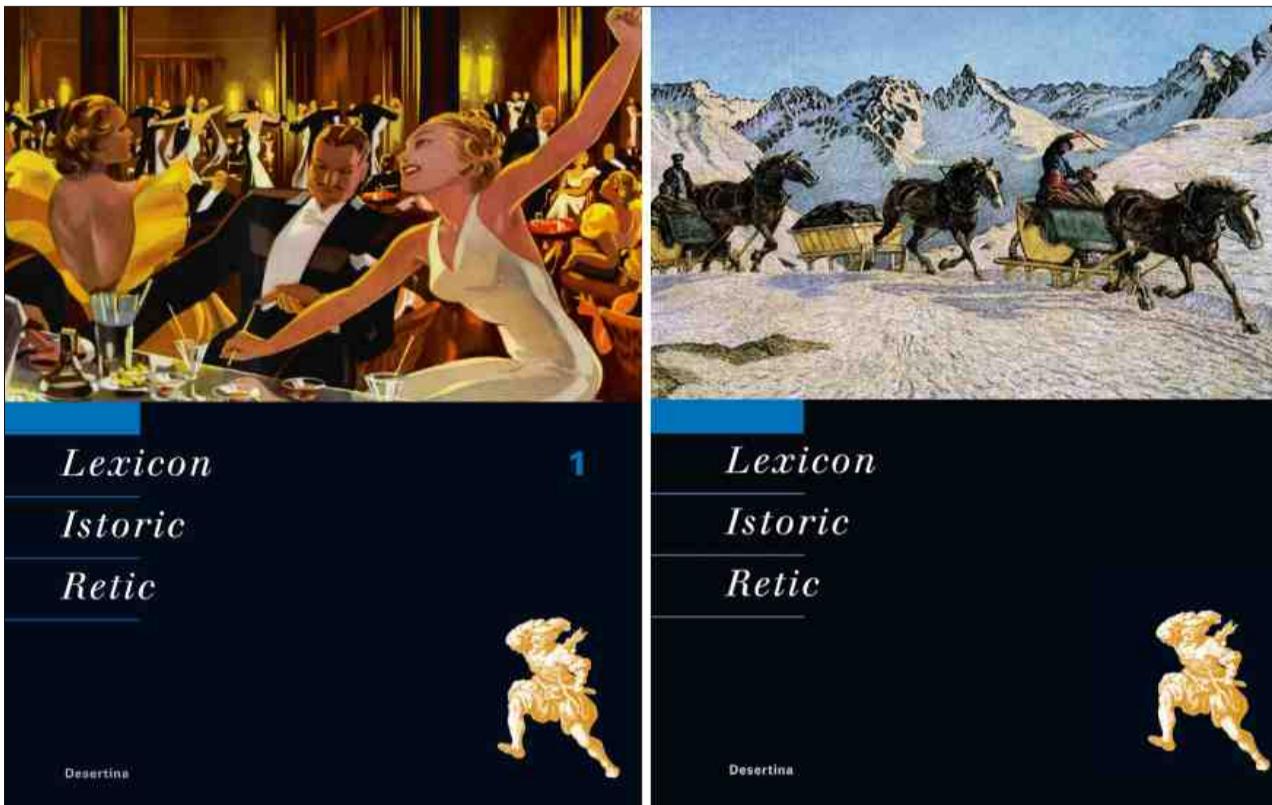
Chattà preschenta il concept, ils singuls pass da realisaziun ed il cuntegual dal LIR a basa dals texts introductivs cuntegnids en l'emprim tom da l'ediziu stampada.

Da la planisaziun a la realisaziun

Ils 31 da mars 1987 ha l'Academia svizra da las sciencias umanas inoltrà a las autoridades federalas il concept per in nov lexicon istoric davart l'entir intschess swizz en dudesch toms cun trais edizius identicas en tudestg, franzos e talian.

In'ediziu rumantscha era medemain vegnida examinada, per motifs finanziars e pratics na l'han ins dentant betg sviluppà vinavant. Pli tard percuter ha il concept er previs la pussaviladat d'ina ediziu parziala en lingua rumantscha. Strusch ch'il project per il nov Lexicon istoric da la Svizra (Historisches Lexikon der Schweiz, HLS) era vegni inoltrà, ha la Lia Rumantscha pretend che l'ediziu parziala rumantscha vegnia immediat prendida per mauns e realisada ensenem cun il HLS. Gia en sia sesida constitutiva ha il cussegli da fundaziun (anc) provisoric decidi ils 19 da november 1987 da reprender e persequatar l'idea d'in'ediziu en la quarta lingua naziunala. La finanziasiun da quella n'era dentant anc betg sclerida, perquai ch'ins n'aveva betg previs ils meds finanziars necessaris en l'emprima perioda da contribuziun 1988–1991. Sin giavisch dal cussegli da fundaziun ha la Lia Rumantscha fatg ina dumonda da subsidi a la Confederaziun, e las autoridas federalas han alura accordà in credit spezial per ils onns 1988–1991; dapi il 1992 finanziescha la Confederaziun l'ediziu rumantscha en il rom dals credits ordinari per il HLS.

Uschia han ins pudì stgaffir a Cuira, sper Blinzuna, la seconda redacziun ordaifer la redacziun centrala a Berna. Ils 16 da decembre 1988 ha il cussegli da fundaziun tschernì il cusseglier naziunal Martin Bundi sco emprim manader da la redacziun, engaschà a temp parzial a partir dal 1. d'avrigl 1989 (dapi il 1. d'octobre 1991 Adolf Collenberg). En in'empima fasa ha la nova redacziun elavurà, en cooperaziun cun il chaur-

Ils dus toms da l'ediziu stampada, cumparids il 2010/2012.

dactur, il concept per il «Lexicon Istoric dalla Rumantschia» – sco quai che l'ediziu sa numnava l'emprim (a partir dal 1999 Lexicon Istoric Retic, LIR). Ils 21 da matg 1990 ha il cussegli da fundaziun dal HLS approvà il concept dals 20 d'avrigl 1990 che serva dapi alura, senza avair subi midadas essenzialas, da basa a l'ediziu rumantscha planisada (oriundamain) en in tom.

Accents geografics e tematics

Tenor il concept valan per il LIR, sco quarta ediziu linguistica, da princip las medemas directivas e normas sco per las autres trais edizius linguisticas. Il cuntegual dal LIR tracta oravant tut il spazi grischun, dont l'emprima prioritad als territoris anc oz rumantschs, alura a las parts oriundamain da lingua rumantscha e finalmain a las outras regiuns linguisticas dal Grischun.

Ordaifer ils cunfins chantunals actuels recepescha il LIR la situaziun geografica da la Rezia, diversa d'ina epoca a l'autra, uschia il spazi dals Rets, la provinza Raetia, la Currezia medievala, il Stadi liber da las Trais Lias cun sias Terras subditas ed il chantun Grischun sco part da la Confederaziun. Ultra da quai vegnan er tractadas a moda concisa las pli impurtantas destinaziuns – pajais e catis – dals emigrants rumantschs.

Il LIR n'è damai betg in lexicon chantunal grischun, mabain in'ovra da consultaziun davart l'istorgia dal spazi retic cun in focus particular sin l'istorgia bimillennara da l'intschess cultural rumantsch.

Aspects lexicografics

Da punct da vista lexicografic surpiglia il LIR il concept dal HLS, el n'è dentant betg ina simpla copia da quel. El cuntegna d'ina vart tut las infurmaziuns dal

HLS pertutgant il territori da l'antieriua Rezia Sura. Quests artitgels èn vegnids scrits d'auturs grischuns e da spezialists externs e redigids da la redacziun centrala a Berna. Il LIR preschenta ina part dals total 3135 artitgels en translaziun integrala: 160 artitgels da famiglias, 965 biografias, 461 artitgels geografics e 36 tematicas.

Autors artitgels èn vegnids surpigliads ed adattads als basegns ed intents specifics dal LIR: ils ins èn vegnids reducids a l'infurmaziun retic-grischuna, en auturs artitgels remplazza u amplifitgescha l'infurmaziun specificamain retic-grischuna quella generala svizra. Quai pertutta 8 artitgels da famiglia, 193 biografias, 16 artitgels geografics e 48 tematicas. In exemplu furma l'artitgel «Turitig» che cumpiglia en il LIR, senza l'illustraziun, ina suletta colonna (HLS: 12 colonnas) e che sclerescha exclusivament la rolla da la citad a la Limmat per il Grischun ed ils Rumantschs.

Ina gronda part dals artitgels, numnadamain 8 artitgels da famiglia, 635 biografias (oravant tut da scripturs e publicists rumantschs), 169 artitgels geografics (fracziuns, chastels) e 442 tematicas (literatura e cultura rumantscha, chant rumantsch, scolas, instituziuns ed uniuns sco er artitgels generals tractads sut l'aspect grischun: la chatscha, la pestga, il pauperesser, la musica e.c.a.) en vegnids scrits apostea per il LIR e cumparan mo en quel. I sa tracta d'artitgels da persunas, lieus e tematicas ch'han ina tscherta impurtanza per la Rezia, che n'adempleschan dentant en il HLS betg ils criteris da recepiun. Ma er questi artitgels, scrits tuts d'auturas ed auturs grischuns qualifitgads, èn vegnids examinads scientificamain, sco quels dal HLS.

Il concept dal LIR mutta ch'ils Rumantschs han, per usch' dir, l'ivetta e la petta: il HLS porscha infurmaziuns generalas e cumprimidas en in context naziunal ed internazional e cuntegna in artitgel «Graubünden» cumpact da la preistoria fin il di dad oz, reparti en il LIR sin in dumber d'artitgels speziali; il LIR da sia vart offra ultra da quai infurmaziuns specificas retic-grischunas e rumantschas.

Sfidas linguisticas

Il LIR cumpara per raschuns praticas en la nova lingua da scrittura rumantsch grischun. Ina repartiziun sin ils differents idioms u perfin la concentrasiun sin in sulet da quels è vegnida sbittada per motifs concepziunals e politic-linguistics e n'avess organizericamain betg pudì vegnir dumagnada. La Lia Ru-

pia ina dubla: ils Rumantschs pon consultar lur lexicon retic-grischun en lur atgna lingua, sviluppada ed amplifitgada tras il diever sin quel nov champ; il rumantsch grischun ha pudi profitar en la fasa da l'ulteriura standardisaziun per l'introduciun da la lingua unifitgada en scola da la vasta laver redacziunala dal LIR.

Dals emprims artitgels sur il portal online a la versiun stampada

La glista da chavazzins è vegnida concepida avant il 1990 sin basa da quella dal HLS e cumplettada ensemens cun il HLS en il decurs da bundant 10 onns. Il 1995 han ins inizià la redacziun dals artitgels surpigliads dal HLS ed ins ha cumenzà a producir, ensemens cun auturs externs, artitgels scrits apostea per il LIR.

Suenter bundant in decenni han ins pudi prender en mira las emprims publicaziuns. Dal 1999 fin il 2007 èn ils artitgels geografics vegnids publitgads en las «Annalas da la Societad Retoromantscha», e dapi il 2004 po il e-LIR, ch'è vegnì sviluppà da la firma IC Surserla a Glion, vegnir consulté en l'internet (www.e-lir.ch). Cun la fin dal 2008 è stata terminada la producziun e redacziun dals artitgels dal LIR.

L'onn 2007 han ins cumenzà cun las lavers preparativas per la stampa: En la redacziun centrala a Berna è vegnida furmada ina gruppa da laver LIR ch'è s'occupada, en collauraziun cun la redacziun rumantscha, da l'illustraziun, da la redacziun finala e da dumondas graficas. Suenter ina procedura da tscherna pli lunga, ha la chasa editura Desertina (Casanova Druck und Verlag, Cuira) survegni la stad 2007 l'incumbensa da tgirar l'ediziu e la Südostschweiz Presse und Print AG quella da stampar l'ovra. Cun planisar la publicaziun han ins realisà ch'il material elavrà dess in tom malpratic da bunamain 1200 paginas, perquai cumpara il LIR en dus toms in pau pli satigls, ma en la medema preschentaziun grafica sco il HLS.

Concept grafic da l'ediziu stampada

Il concept grafic dal LIR, che cumpiglia ca. 700 illustraziuns e numerusas infograficas, creadas per part apostea per quest lexicon, correspunda a quel dal HLS. El metta l'accent sin las funtaunas primaras da l'infurmaziun istorica e sin la varietat dals medium. L'illustraziun metta er en evidenza la valur da perdita da la cultura materiala: mobiglias, costums, accessoris da la vita da mintgadi, construcziuns, spazis publics, infrastructuras dal territori da la preistoria a l'epoca contemporana. La tscherna dals maletgts serva er a mussar l'existenza d'archivs e da collezioni privatas e publicas. La redacziun iconografica dal LIR ha profità da la collauraziun da nundumbraivals conservaders, archivars e documentalists.

La documentaziun visuala preschentada vegn accumpagnada da legendas pli u main sviluppadas che laschan «discuter ils maletgts» en in dialog parallel al text dals artitgels. Mintgatant appofundeschan paginas dublas in tema spezialmain impurtant en l'istorgia da la regiun e ritgamain documentà tras ils archivs. Igl èn qua en tom I: Archivs, Biblas, Chasa da purs, Electrificaziun, Fotografias, Gieus festivs istorics ed Inschigneria; ed en tom II: Mesiras e paisas, Paraulas, Posta, Rain, Sport d'enviern e Viafier retica.

La preschentaziun:

Dossier «Lexicon Istoric Retic».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1441

www.chattà.ch

The screenshot shows the website for the Lexicon Istoric Retic. It features a navigation bar with links like 'Lexicon istoric retic', 'Assistenza e-LIR', 'Contact', 'Links', and 'Sponsors'. Below the navigation is a search bar with fields for 'Lemma' (Chavazzin) and 'Bischortag' (Tschortag). A dropdown menu shows 'Rumantsch'. The main content area displays a sample page with text and several small images related to the topic. At the bottom, there's a footer with links to 'Lexicon istoric retic', 'Assistenza e-LIR', 'Contact', 'Links', 'Sponsors', and a note about the copyright holder, Gabriel, Steffan.

Necessitat u utopia? Las ideas economicas dal communissem e marxissem

■ En furma da l'economia planisada da tempra sovietica ha il communissem e marxissem fatg naufragi ils onns 1989/90. Ma malgrà quai manteignan las ideas socialisticas in minz vardad, il qual i vala adina puspè da clamor en memoria. Sviluppadas en il 19avel tschientaner sco respuesta sin la dumonda sociala, porschan questas teorias er oz ideas ed impuls per sa confruntar a moda critica cun il stadi actual da bainstanzas e povradad, da progress e sfruttament, da globalisaziun ed inegualidat sociala.

La tscherna da l'urden economic adatta

Lurden economic è ina decisiu politica che sa basa sin dumondas da princip sco: Tge sistem garantescha il meglier pussaivel prosperitat e bainstanzas? Tgi deida tge, co e per tgi ch'i vegn produci?

Tge valor han ils interess da l'individu, tge-nina quels da l'entira societad? E tge mes-siras servan a prevegnir ad abus e sfruttament e porschan sustegn als flaivels e dischavantagiads? En il de-curs dal 18avel e 19avel tschientaner èn sa sviluppadas sin questas dumondas duas respotas da tempra fitg differenta: l'economia da martgà liber (liberalissem/chapitalissem) e l'economia plani-sada (socialissem/communissem).

Il liberalissem metta en il center la libertad dal singul. Tuttas decisiuns eco-nomicas duain vegnir prendidas dals consuments e productents en libertad to-tala. Il stadi duai intervegnir uschè pauc sco pussaivel. Quest urden economic sa numna economia da martgà. En l'economia da martgà regia concurrencia libra. Chasadas ed interpresas ageschan ord agen interest (p.ex. gudogns). La producziun vegn dirigida dal pretsch da martgà. Tgi ch'ha success sin fiera, gu-dogna. Tgi che prenda decisiuns falla-das, perda.

L'idea collectivistica metta percenter en il center la societad. Il stadi prenda tuttas decisiuns economicas. El decide, tge raubas che vegnan producidas e per tgi. Quest urden economic sa numna economia planisada. Tar l'economia planisada na datti natin possed privat. Suettamain il servetsch a la cuminanza dat senn e dretg d'existenza al singul uman. Perquai decida en in sistem eco-nomic dirigistic in post central davart las professiuns e las plazzas da lavour. Quest post central fixescha er il consum, las entradas (pajás) ed ils pretschs. Las interpresas appartegnan al stadi ed han da realisar quai che quel prescriva.

L'economia planisada

En l'economia planisada na dastga il singul betg agir a moda autonoma. Empè dal martgà liber datti ina centrala che dirigia l'entira economia publica. L'autoritat da planisaziun statala fixe-scha en in plan central quals e quants bains che vegnan producids e distri-buids. Entaifer quest plan central han las interpresas da producir quai che vegn cumanda.

L'obligazion primara da las inter-presas è da realisar entaifer il termin fixà quai ch'il plan prevesa. Tgi ch'ademple-scha il plan vegn remunerà cun ina pre-mia da prestazion. Tgi che na ademplescha betg las prescripcions te-nor plan vegn chastià. Ils manaschis ap-partegnan al stadi u a cooperativas.

Avantatgs e dischavantatgs da l'economia planisada
Ils arguments per e cunter l'economia planisada sa laschan skizzar suandanta-main:

Avantatgs: Survista da l'entir sistem economic; la coordinaziun statala effectue-scha ina stabilitad pli gronda (nagini fluctuaziuns conjuncturalas), la planisaziun e controlla centrala possibilite-schan da promover singuls secturs economics e singulas regiuns (p.ex. l'in-dustrìa greva, l'agricultura) e da nizzegi-ar optimalmain las resursas avant maun; l'occupaziun po vegnir segirada; giustia sociala, cundiziuns da partenza equalas, repartiziun gista dals bains.

Dischavantatgs: Chapitalissem statal empè da chapitalissem privat; grondas perditas pervi da planisaziuns falladas (birocrazia cumpligada, organizaioni stravagada, finamira planisada daventa «vatga sontga»); nagina pussaivladad individuala da sa sviluppar, negin stimul da prestar dapli, nagina iniziativa; il stadi ha la pussanza da disponer dal singul burgais, uschia che las libertads dal singul individu èn restrenschidas; il meca-nissem dals pretschs manca, perquai èsi nunpuissaivel da cuvrir exactamain ils basegns; i vegn produci senza resguardar ils basegns effectivs; negin stimul da producir novs products cun novas me-todos; la qualität na gioga nagina rolla; nagina pronteza da ristgar insatge.

La basa teoretica e politica da l'economia planisada

La basa da l'economia planisada furma l'ideologia communistica. Quella deriva dal materialissem istoric e da l'economia politica. Il materialissem considerescha la materia sco forza dominanta e fun-tuna da tutta schientscha. Ils materia-lists na renconuschan nagina creatura surnaturala (p.ex. dieu, spiert).

Il materialissem istoric

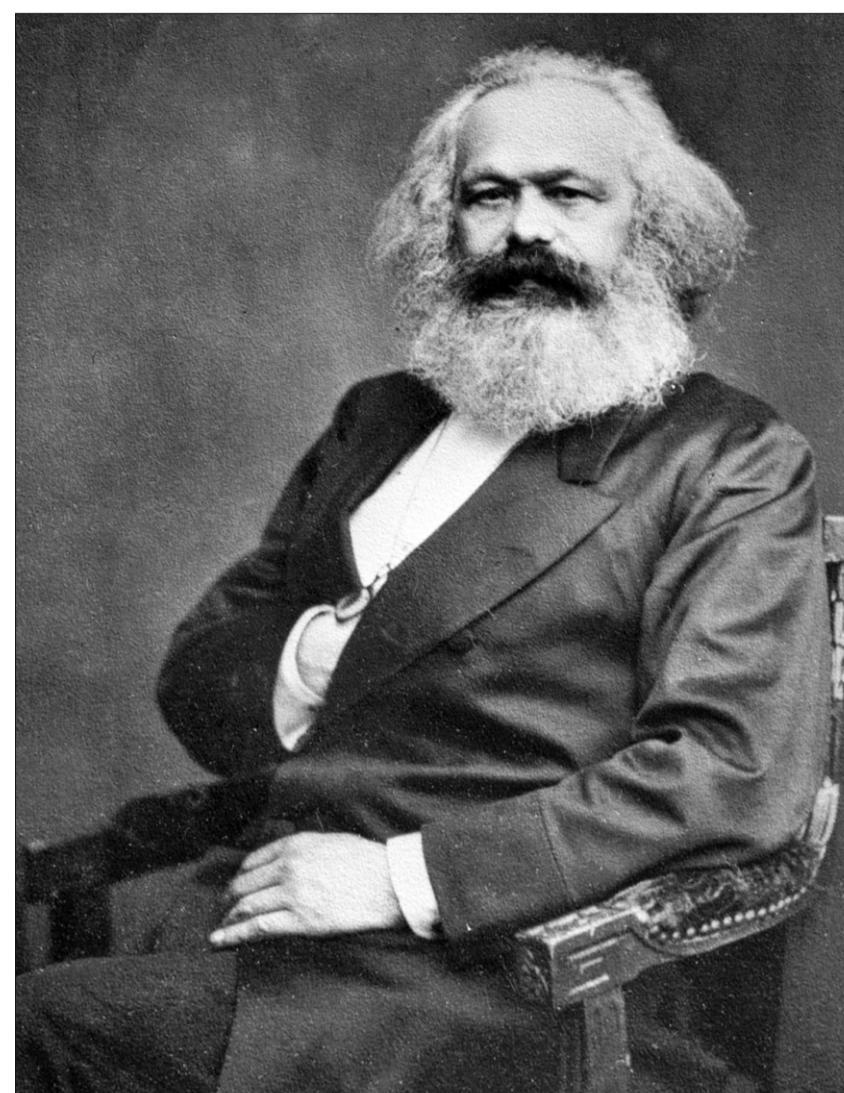
Il materialissem istoric è la teoria istorica e sociala dal marxissem. Tenor quel na po il singul uman betg segirar sez sia basa d'existenza. Cun producir la rauba da viver necessaria sa lian ils umans d'ina vart cun la natira, da l'autra vart cun au-ters umans. L'uman mida la natira cun l'atgna lavour e cun duvrar maschinas. El sviluppescha sias abilitads. Karl Marx (1818–1883) numna la forza da lavour ed ils meds da lavour er forzas productivas. Las relaziuns dals umans in cun l'auter èn las relaziuns socialas. La producziun è la basa d'origin e da svilup da la schientscha sociala. Marx numna questa relaziun cundiziuns da producziun. Tenor Marx decidan las cundiziuns da producziun il svilup social, ma er il destin dals umans.

La lavour umana, ils utensils da lavour ed ils meds da lavour (forzas productivas) furman la basa da l'urden social che vala mintgama. A basa da l'istoria cumprova Marx che mintga midada da las forzas productivas effectueschia automatica-main ina midada da la furma sociala:

Societad primara: Las forzas productivas consistivan d'utensils primitivs, da la chatscha e da l'economia da rinnadars. Il sistem social era da quel temp la societad senza classas cun proprietad collectiva.

Societad da sclavs en l'antica: Questa societad ha enconuschi ina repartiziun da las lavurs en l'agricultura, la tratga da muvel e l'artisanat. I vegniva produci dapli products che quai ch'i fiss stà ne-cessari per il diever direct. Sco sistem so-cial è risultada ina societad da duas classas (possessurs da sclavs e sclavs). Ils meds da producziun ed ils umans sa chattavan en possess da nobels e da famiglias bainstantas.

Societad feudal da l'temp medieval: Are-guard las forzas productivas è il temp medieval caracterisà d'in perfecziunamen-to da la tecnica da producziun, spezialmain en l'artisanat. Il sistem social era dividì en signurs feudals e servs. Ils meds da producziun eran en possess dals purs bainstantas, entant ch'ils ulterius

Karl Marx (1818–1883).

FOTO: PD

purs eran daventads dependents.

Societad chapitalistica dal temp modern: Cun las fabricas è creschida la producti-vitad. En pli furman la producziun ma-schinala e l'automatisaziun trats novs da gronda muntada areguard las forzas productivas. Il sistem social enconuscha duas gruppas: chapitalists e lavourants pajads. Ils meds da producziun sa chat-tan en possess privat.

Societad communistica: L'industria gronda furma l'element central da las forzas productivas. La societad n'enconuscha nagingas classas; negin posseda ils meds da producziun.

Cun il progress tecnic (invenziuni da la maschina a vapur) e la spezialisaziun da la lavour èn vegnidas fundadas en il 19avel tschientaner emprimas grondas fabricas (uschenumnadas manufac-turas). Las grondas scuertas en ils pajais d'ultramar han avert novs martgads da vendita e funtaunas da materias primas che fan prosperar il commerzi. Quest svilup è però stà en contradicziun cun l'urden economic dals manaschis d'arti-sanat e dals signurs feudals (gronds pro-prietaris). Ils purs supprimids, il nov proletariat industrial ed ils burgs fan revoluzion cunter las monarchias feu-dalas. Uschia nascha ina nova furma so-ciala, il chapitalissem.

Il possess privat dals meds da producziun possibilitescha als chapitalists d'exploitar ils lavourants. Quels ston vender lur forza da lavour per pudair viver. Il cumbat cunter l'exploitaziun e la suppressiun tras il chapital maina al proxim stgalim: al socialissem (com-munissem).

L'economia politica

Il pensum da l'economia politica da Marx è d'analizar las relaziuns chapitalisticas d'exploitaziun. Marx emprova da demussar ch'i dat leschas che mainan sfurzadament a la perdiziun dal sistem chapitalistic.

La lescha da la lavour (teoria da la lavour): Tenor Marx è la forza da lavour daventada ina rauba sut las cundiziuns da producziun dal sistem chapitalistic. Il lavourant sto – per pudair viver – vender sia forza da lavour. Ma il fitg da sia lavour na po el betg avair. Quel va en possess dal cumprader da la forza da lavour, dal

Terms fundamentals

Socialissem

Il socialissem è ina da las trais grondas ideologias ch'èn sa furmadas en il 19avel tschientaner, sper il liberalissem ed il conservatissem. I n'exista nagina definiziun clera dal term. El cumpiglia in'entira paletta d'orientaziuns politicas. Quellas tanschan da movimenti revolu-zionars e partidas da cumbat che vulan surmuntar svelt ed a moda violenta il chapitalissem (extremissem da sanestra) fin a linguis refurmatoricas ch'aceptan il parlamentarissem e la democracia (so-cialissem democratic).

Approximativamain vegn differenzia-traner communissem, democracia so-ciala ed anarchissem. Ils socialists accentuescha per ordinari las valurs fundamentalas equalitat, gistedad e soli-litarad e suotta-ritgan la muntada tant da movimenti socials pratics sco er d'ina critica da la societad teoreтика; lur finamira è d'unir quests dols pols prendend en mira in urden social ed economic gis.

Communissem

Communissem è in term politic-ideo-logic ch'è sa furmà en Frantscha vers il 1840 e che cumpiglia pliras muntadas: El designescha primo utopias da la teo-ria sociala che vulan realisar l'idea da l'equalitat e libertad da tut ils com-members da la societad a basa da possess cuminaivel e d'in process da schliar pro-blems collectiv.

Secundo stat il term, sa fundond sur-tut sin las teorias da Karl Marx, Fried-rich Engels e Wladimir Iljitsch Lenin, per ideas economicas e politicas ch'hant la finamira da crear ina societad senza classas e libra da tut domini.

Terzio vegnan designads cun il term movimenti e partidas politicas ch'hant l'intenzion da manar societads en il communissem resp. da realisar talas ideas en la pratica.

E quarto vegn il term duvrà sco desi-gnaziun extra per dominis ch'èn resor-tids dals movimenti numnads, pia quasi en cumplettaziun da l'emprima munta-da, ma – cuntrari a la vista interiura – senza l'implicaziun che la visiun utopica sa's'acculpida en quels.

Il pli pussant stadi communistic ha furmà l'Unio sovietica; ensemble cun ses alliads, ils uschenumnads stadiis dal bloc da l'est, ha quella dominà durant il temp da la Guerra fraida (1945–1989) radund in tschintgavel da la surfatscha da la Terra.

Marxissem

Marxissem è il num d'ina teoria da la societad che Karl Marx e Friedrich Engels han sviluppà en il 19avel tschientaner. La finamira da quella è da transfurmar cun agid d'ina vieuta revo-luzionara la societad da classas vertenta en ina societad senza classas.

Il marxissem furma in movimenti che dueva avair grond'influenza betg mo sin la politica, mabain er sin la sciensa e sin l'istoria da las ideas insumma; el sa la-scha attribuir tant al socialissem sco er al communissem. Sco marxists vegnan designads dapi la seconda mesadad dal 19avel tschientaner ils adherents da las ideas da Marx ed Engels. En in senn pli vast furma «marxissem» ina nozjoni col-lectiva per la teoria economica e da la societad che Marx ed Engels han sviluppà, sco er per las ideas filosoficas e politicas ch'èn colliadas cun quella.

La preschentaziun:

Dossier «Marxissem».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4163
www.chatta.ch

Tudestg, franzos, talian e rumantsch – svilup istoric da las linguas en Svizra, part 1

■ La situaziun linguistica odierna da la Svizra è il resultat d'ina lunga istoria da linguas cun in decurs ch'è er vegni influenzà tras la situaziun geopolitica dal pajaïs. En il territori actu-al da la Svizra èn sa domiciliadas differentas gruppas linguisticas da l'Europa. Ils dus pievels ils pli vegls da l'antica preromana ch'en enconuscents en quest territori èn ils Rets ed ils Celts. A partir da la fin da l'emprim tschientaner a.C. fin 400 s.C. è il territori vegni romanisà dals Romans e da differentes auters pledaders da linguas neolatinas. Ina terza componenta linguistica han purtà ils Germans. Da pi il Savel e Gavel tschientaner èn ils Alemans immigrads nà dal nord, èn penetrads successiv-

vamain en ils abitads existents fin a las Prealps ed en parts dal territori alpin ed han stabili là in territori linguistic german; ils Burgognais ch'en immigrads en la Svizra romanda èn dentant vegnidis romanisads, medemamain ils Langobards en il Tessin.

Introduziun: La situaziun odierna en survista

La situaziun linguistica da la Svizra corrispunda a la posiziun dal pajaïs enturn il center dal massiv da las Alps, en la regiun da tgina dal Rain, dal Rodan, dal Tessin e da l'En. Il territori vegni circumdà da divers gronds pievels e gruppas linguisticas che stendan lur bratschs laterals viaden en la Svizra. La Svizra odierna, cun sias quatter linguas naziunalas uffizialas, è in'expressiun tardiva d'in svilup istoric e linguistic cumpligtà e variant. Las relaziuns quadrilinguas odiernas èn be in'equilibriazion, ina gulivaziun, ma er in rinforz da diversitats istoricas e linguisticas pli veglias. Quellas èsi da contemplar curtamain, per summa pudair chapir la comunità linguistica e culturala da la Svizra odierna en la regiun da transiziun tudestg/romana, e per pudair encleger il svilup istoric dals cunfinis linguisticis e da lur stadi actual.

Il cunfin tudestg-franzos

Sch'ins contempla la charta da la Svizra quadrilingua e da sias linguas vischinis, constatesch'ins l'emprim in maletg remartgablamain inequal. La lingua tudestga – or dal puntg da vista dals dialects l'aleman dal sid u il tudestg svizzer – tanscha viaden en l'entira regiun da la Svizra e sa forta sco in cugn pli e pli stretg dal nord vers el sid, fin en e sur las Alps e fin al Monte Rosa. Quest tudestg dals Svizzers vegni circumdà da traïs varts da differentas linguas romanas cun min-tgamai in territori linguistic pli u main compact. Al vest, nà da la Frantscha, sa derasa il franzos vers la Svizra e furma unitads territorialas pli grondas en il Giura, al vest da la Svizra Bassa, al vest da las Prealps ed al vest da las Alps Centralas, plinavant en la Val dal Rodan en il Vallais Sut. Uschè lunsch ch'igl existan anc dialects (patois), sa tracti qua oravant tut

dal franco-provenzal ed en il Giura dal Nord da dialects franzos; ma en las grondas citads romandas predominante quasi nunlimitadament dapi tschientaners il franzos «da scrittura», cun ina tscherta cumponenta regionala.

Il territori da lingua taliana

Al sid da las Alps, en il Tessin ed en las quatter valladas grischinis Poschiavo, Bregaglia (davent da Malögia), Mesolcina e Val Calanca, vegni discurrì talian u il lombard alpin, u insumma il lombard. Quests territoris linguistics èn separads cleramain vers il nord tras ils impurts pass dal Gottard, dal San Bernardino, dal Malögia e dal Bernina. Percunter è sa mantegni en la vischnanca muntagnarda da Bosco-Gurin (sco er a Pomat al sid dal pass San Giacomo en il Piemont ed er anc en insaquantas autres vischnancas al sid dal Monte Rosa) il tudestg arcaic dals Gualsers, oriundamain emigrants dal Vallais Sura tudestg. Er il talian dispona en Svizra d'in territori pli grond, orientà vers il sid e sa derasond importantamain vinavant en l'Italia.

La situaziun dal rumantsch

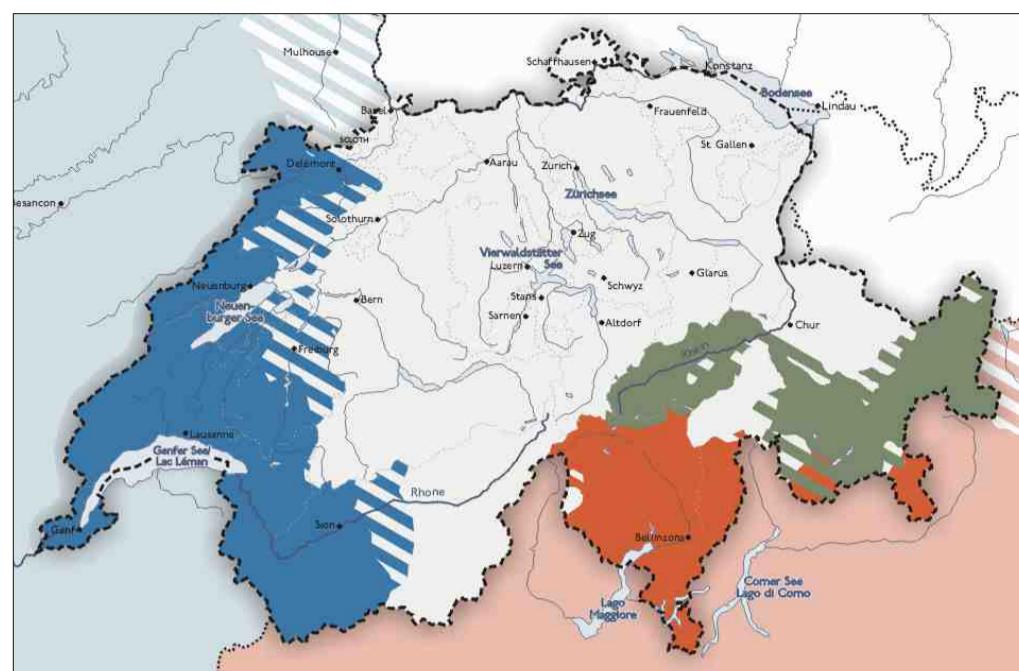
Tut autra è la situaziun dal retorumannsch cun in territori linguistic stratgdapart. Sia derasaziun, pli baud respectabla, è già en ils emprims tschientaner s.C. vegnida restrenschida considerablamain fin al Lai da Constanza ed en il Gasterland (sper la Linth a Lai Rivaun) sco er en il chantun Glaruna. Quest territori è vegni diminuì adina pli fitg tras ils Alemans nà dal nord ed en il temp medieval tardiv tras l'immigraziun dals Gualsers nà dal Vallais Sura en Valragn, Stussavgia, Avras, Sursaissa, Tavau ed Arosa, per numnar mo lur regiuns las pli impurtantas. Cun quai è la veglia unitad rumantscha dal Grischun vegnida destruida tant nà dal nord sco nà dal sud-vest. Uschia na sa lascha begg pli discurrer d'in territori rumantsch compact, tant pli ch'er la comunicaziun cun il ladin en l'ost (Dolomitas) è interrutta, dapi ch'il Vnuost en il Tirol dal Sid è vegni tudestgà durant il temp medieval tardiv.

Il rumantsch è damai la suelta da las quatter linguas naziunalas da la Svizra che posseda nagina collazion linguistica geografica cun in intschess linguistic a l'exterior. Il rumantsch stat perquai per gronda part sulet. Ses parents ils pli dattiers, il ladin central en las Dolomitas ed il furlan a l'ost da l'Italia dal Nord, èn situads lunsch davent. Sco suletta lingua svizra na posseda il rumantsch er nagina unitad chantunala exclusiva.

Istorgia da las linguas dapi dus millennis

Las ragischs preromanas

La Svizra è adina stada in pajaïs da pliras u bleras linguas. Las duas componentas fundamentalas dal temp antic preroman in intschess dal pajaïs èn ils Rets a l'ost ed ils Celts en il Giura, en la Bassa e per part er en las Alps, plinavant en la Leventina (Leponts) ed en il rest dal Tessin. Quant enavant che pievels anc pli vegls dals millennis a.C. tanschan viaden en Svizra, na po la scienza linguisti-

Situaziun odierna da las linguas en Svizra.

CHARTA: MAPROOM / CC BY-SA 3.0

ca begg definir pli precis, malgrà las ritgas scuvertas archeologicas. Perquai discurr'ins davart quest temp mo en maniera nundefinida da vegls pertudars linguistics europeics ed al sid da la Svizra forsa anc da Ligurs. Il retic ed il celtic èn damai las linguas da basa segiras dal pajaïs, quai che sa mussa anc en blers numbs da lieus e da cuntradas. Consequentamain èn ils umanists svizzers sa referids als Helvets sco la basa principala d'origin celtic da la Svizra. Ins discurre er oz anc da la Confederatio Helvetica (u sco abbreviazion: CH) en la denominaziun internaziunala latina da la Confederaziun svizra.

Ils Romans

Cun il domini e l'administrazion dals Romans (a partir da la fin da l'emprim tschientaner a.C. fin enturn il 400 s.C.) ha cumenzà la romanisaziun dals different pievels celtics e retics. Or da quest fundament èn sa sviluppads il galloroman u franzos al vest, il lombard alpin u talian al sid ed il rumantsch u las linguas romanas alpinas a l'ost. La seconda basa linguistica da la Svizra è damai la lingua italo-romana en maschaida cun il celtic ed il retic.

Immigraziun dals pievels germanas

Sco terza componenta cumparan sin territori svizzer ils Germans che sa mussan en differentas furmaziuns: Ina gjada sco Alemans, ils fundaturs da la Svizra tudestga odierna. Els èn sa chassads l'emprim en il nord da la Svizra dapi il Savel e Gavel tschientaner s.C., vegnind nà dal nord, da la regiun dal Rain Superior dal Hegnau e da la regiun al nord dal Lai da Constanza, ed han pudì derasar e francar lur territori linguistic dapi 1500 onns. Els èn ils vairs fundaturs da la Veglia Confederaziun. La seconda gruppa germana èn ils Burgognais, romanisads gia baud en il Savel e Gavel tschientaner. Els populavan la Svizra dal vest, spezialmain la regiun da Genevra-Losanna (e lung il Rodan fin a Lyon). Il terz pievel d'origin german èn ils Langobards, medemamain romanisads gia baud. Els populavan il Tessin dal Sid.

En l'emprim millenni s.C. ha pia gi lieu en Svizra tant ina germanisaziun da Romans tras ils Alemans en la Svizra dal Nord ed en la Svizra Centrala, en la regiun da l'Aara e fin en il Vallais, sco er ina romanisaziun da Burgognais en la Svizra dal Vest e da Langobards en la Svizra dal Sid.

Facit

L'istorgia linguistica da la Svizra n'è damai tuttavia betg stada dominada be d'ina germanisaziun successiva, sco quai ch'i vegn pretendi mintgatant; ins po er constatar svilups da romanisaziun da linguas germanas. La Svizra quadrilingua dad oz represchenta pir da dretg in'equilibriazion da questas differentas

rasadas da linguas e pievels, e scadina da questas quatter linguas odiernas po sa referir ad in'istoria d'almain 1500 onns sin l'intschess dal pajaïs. Las quatter linguas da la Svizra èn en mintga cas considerablamain pli veglas che la furmaziun dal stadi svizzer dal 1291. Las quatter linguas naziunalas furman insatge sco il fundament spierital primar dal pajaïs e da la populaziun.

Furmaziun dals cunfinis linguistics

Ils contacts cun la lingua ed il svilup da cunfinis linguistics en la regiun alpina èn process cuntrinuants. Sin basa da la per-scrutaziun linguistica, oravant tut la perscrutaziun dals numbs (la toponomastica) e la geografia da linguas (linguistica d'areals), als pon ins perseguitar pli che 2000 onns enavos, en mintga cas fin en l'emprim millenni a.C. Perditgas istoricas directas èn dentant avant maun pir dapi il temp automedieval e medieval tardiv tras indicaziuns en las scritturas istoricas da las claustras, lura surtut da l'epoca d'umanissem e da litteratura scientifica davart las Alps dal 17avel e 18avel tschientaner. Ils documents statistics na van per regla betg enavos pli lunsch ch'en il 19avel tschientaner. Quels èn dentant ils sulets che pon sclerir pli detagliada-main las relaziuns linguisticas en connex cun la situaziun demografica.

L'immigraziun dals Alemans

La furmaziun dal cunfin tudestg-roman, q.v.d. dal tudestg-franzos, tudestg-talian e tudestg-rumantsch, sa lascha verifitgar dapi il temp medieval tempriv sco maletg da l'immigraziun dals Alemans en la Svizra odierna. Gia en il 5avel tschientaner s.C. aveva il pievel dals Alemans o da la Germania dal Sid cuntanschì, sin sia migraziun paschailva vers il sid, las cuntradas gist al nord dal Rain en la regiun da Basilea ed en il chantun da Schaffusa. A partir dal 6avel fin il 8avel tschientaner han ils Alemans colonisà oravant tut la regiun dal Rain Superior, il Giura svizzer tudestg e la Svizra Bassa fin a las Prealps e per part las valladas alpinas las pli impurtantas. Davent dal 9avel tschientaner cuntanschan els er il Vallais Sura.

En quest connex ston ins considerar ch'il cunfin linguistic tudestg-roman n'era l'emprim tuttavia betg nuninterrut e linear. El è sa furmà pir tot per toc en las valladas abitadas principalas, sin fundament da regiuns primarmain bilinguas. Quai è d'attribuir al fat che blers cuntradas prealpinas ed alpinas èn vegnidis urbaridas dals Alemans pir en il temp automedieval e medieval tardiv ed eran damai restadas avant ditg senza ina colonisaziun stabla.

En tschertas cuntradas da la Svizra tudestga era percunter sa mantegnida ina populaziun romana sur il temp roman ora fin lunsch en il temp medieval tempriv, per exempl en la regiun da Basilea-Giura enturn il vegl Augusta Rau-

rica, a la riva meridionala dal Lai da Constanza, en la Val dal Rain Songagliisa, en la regiun dal Lai Rivaun/Val da la Seez ed en intginas valladas prealpinas ed alpinas.

Vers ils cunfinis linguistics odierns

Sco emprims tocs da cunfin linguistic che sa spostan pass per pass en direcziun dals cunfinis linguistics odierns, pon ins considerar la regiun da Bienna, la vallada sura da l'Aara e sias valladas laterals, la regiun dal Lai dals Quatter Chantuns, la vallada sura da la Reuss al sid dad Altdorf, il Gasterland (a las rivas da la Linth sut il Lai Rivaun), la regiun dal Lai Rivaun e la part sut da la Val dal Rain Songagliisa.

En il Vallais Sura cumenza la germanisaziun en la part mez da la Val dal Rodan al vest da Visp. Al vest ed al sid da la Svizra era il cunfin linguistic tudestg-roman sa spustà per gronda part sin la lingua odierna. La germanisaziun da la regiun da Murten succeda dentant pir en il 16avel tschientaner. En il Vallais era il tudestg percunter s'avanzà per part fin en la regiun da Sitten/Sion, quai ch'è pli tard lura puspli vegni revocà.

Bler pli plauva sa midan ils cunfinis linguistics en la Svizra dal Nordost ed en il chantun Grischun, nua ch'il process da midada da la lingua romana al tudestg dura en la Vallada dal Rain enfin a Cuira fin en il 14avel tschientaner, entant che las valladas grischinis suordan, tut segund lur situaziun alpina, pir en il temp modern, sch'ellas n'en betg gia vegnidis tudestgadas pli baud dals Gualsers. Lezs immigrischan tranter il 12avel ed il 14avel tschientaner nà dal Vallais Sura e colonisescan las regiuns las pli autas da las valladas.

Las linguas en la Veglia Confederaziun

La Veglia Confederaziun dal 1291 cun ses 13 chantuns a partir da 1513 era en mintga cas predominantamain tudestga. Friburg è dentant adina stà biling; ils lieus alliads dal Vallais dastg'ins considerar sco tudestgs (cun terras subditas en il Vallais Sut), il Grischun sco tudestg, rumantsch e talian. Ina part da las regiuns subditas restan da lingua franzosa (Vad) e da lingua taliana (Tessin). In fatg important è dentant che blers chantuns da la Veglia Confederaziun s'allieschan gia baud cun la repubblica da la citad da Geneva a partir dal 1526, uschia ch'igl exista già en la Veglia Confederaziun ina tscherta orientaziun pli profunda vers la regiun linguistica franzosa.

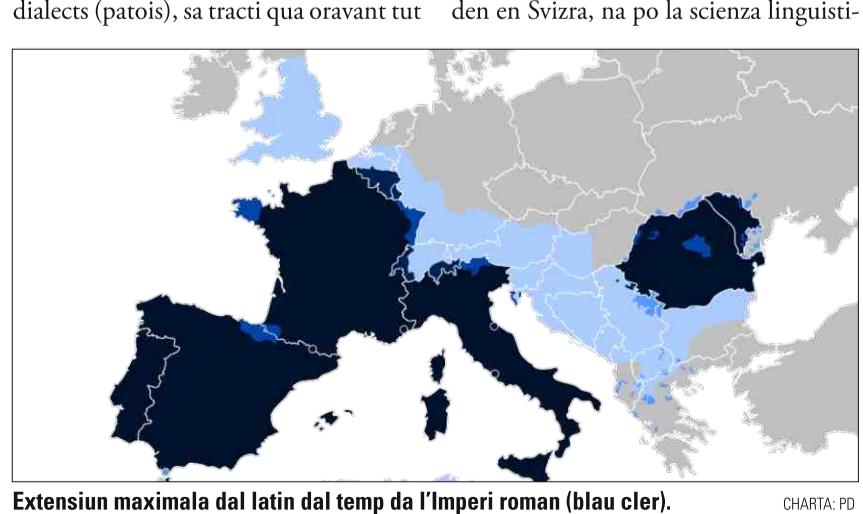
La preschentaziun:

Dossier «Svilup istoric da las linguas en Svizra».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4559

www.chatta.ch

CHARTA: PD

Tudestg, franzos, talian e rumantsch – svilup istoric da las linguas en Svizra, part 2

Geografia da las linguas – geografia da las culturas?

Il tudestg e las linguas latinas

Il temp autmedieval è l'epoca durant la quala sa furman las grondas regiuns linguisticas da l'Europa Occidental. Trais dad ellas sa scuntran sin il territori svizzer. A la fin da l'epoca romana pari ch'ins discurriva là ina furma da latin omogen, er sche pitschnas particularitads permettevan già da distinguir tranter regiuns francoprovenzalas, lumbardalpinas e retoromanas che vegnan a sa differenziar pli ferm suenter che l'avanzada da las linguas germanas las ha separà. Ils Burgognais, già cristianisas, han spert adoptà la lingua dals abitants da lur nova patria ch'als eran culturalmain ordavant; ils Alemans perunter n'hant betg suandà lur exempl. Dals Langobards – in pievel german ch'ha conquistà la Plana dal Po durant la seunda mesadad dal 6avel tschientaner, cun singulas colonias er al center ed al sid dal Tessin – mancan ils fastisz linguistics cumplettamain.

En la Svizra Bassa ha la superiuritat numerica dals colonists alemans fatg svarir durant il 7avel ed 8avel tschientaner las singulas inslas linguisticas romanas restadas en las citads ed en ils lieus fortifitgads. En la regiun maschadada tranter ils lais da Bienna e da Neuchâtel ed il Lai da Geneva sa furma plaunet in cunfin linguistic basà forsà sin la tscherna ch'ins ha fatg il 750, prendend l'Aara sco cunfin per separar ils episcopats da Losanna da quels da Basilea e da Constanza. Quest cunfin vegn a sa spuscar in zic vers il vest, ma be fitg plau. L'avanzada da la populaziun alemana è visibla surtut tras l'origin dals numbs locais ed il cuntegn da las fossas dal 6avel e 7avel tschientaner. La classificaziun formala da las fivlas da tschintas e d'autras parts durablas da la vestgadira cun ina muntada sociala ha servì ditg a distinguir Burgognais ed Alemans; oz discurr'ins plitost da tradiziuns artisanalas: romanburgognaisa, romanfranca e alemana.

En la zona alpina perunter è il cunfin linguistic sa spustà cuntinuadament a favur da la lingua germana. La Rezia è a l'entschatta ina spezia da rempar e da reservat per la latinitat, grazia a sia isolazion geografica, ad in administraziun romana anc en funcziun e da la pussanza da l'episcopat da Cuira attatg ecclesiasticalmain a l'Italia. Ma l'on 843 daven-ta ella possess dal Reginavel dals Francs orientals e passa da la giurisdicziun da l'uestg da Milaun a quel da Magonza e suttastat qua tras ad ina classa dirigenta da lingua germana. Ils colonists gualsers, favorisads a partir dal 12avel tschientaner en lur intent da sa stabilir en las valladas alpinas e subalpinas, contribueschan er fermamain a la germanisaziun dal Grischun sco er da la Val d'Ursera e dal Vorarlberg. L'aspect il pli enconuschen da quest'evoluziun è segiramain il regress cuntinuant dal «retoroman» en il Grischun, damai dal rumantsch; la ger-

manisaziun da Cuira ed il territori sparpagli han contribui al svilup dals idioms.

Identitat «naziunalna»

Gia adina ha la lingua furmà in impurtant med per definir la cultura e l'identitat da la gruppera che la dovrà. Quest'impurtanza da la lingua maina però memia facilmain a crair ch'ina zona linguistica ed ina zona culturala sajan il medem. Ma precis sco quai che l'esistenza politica da la Svizra sezza stat en cuntradicziun cun il princip da las naziunalitads, mussa per exempl er l'istoria da l'art en Svizra ch'ils «cunfins» artistics èn identics cun ils cunfins da las linguas be en cas excepcionals e per motivs betg unicamain linguistics.

Durant la renaschientscha han per exempl Lucerna, Uri, Sviz e la Sutsilvania retschavà l'influenza taliana differen-tamain ed en maniera pli directa che lur vischins al nord; discurrind d'architectura fissi per in lung temp d'embrillar la «Suisse romande» e da pensar plitost ad ina «Svizra occidental» che cumpigliass betg be Friburg, ma er Berna, Soloturn e perfin Basilea.

Er ils studis da la cultura populara constateschan per in'entira seria da praticas dal mintgadi (t.a. chartas da jass, ma er vtagas brinas vs. muvel taclà) in cunfin che passa pli al nordost da quel linguistic, plitost sin la lingua Brünig-Napf-Reuss. Igl è grev da definir in «identitat» durant il temp medieval, ma i para che la lingua na saja betg stada quella giada il factur decisiv.

En general na corrispondan ils cunfins politics ed ecclesiastics betg a la repartizun linguistica. La classa clericala dispona anc dal latin, duvrà er da la glieud pli instruida enfin il 18avel tschientaner. Durant il 17avel e 18avel tschientaner è il franzos en l'entira Europa la lingua da la cultura dominanta – sumegliantamain a l'angloamerican ozen-di sin il champ economic e financial e sin quel tecnic e scientific. Ma sin il nivèl popular èsi cler ch'il fatg da discurrer la medema lingua è adina stà favuraivel per ils contacts e barats tranter vischins.

Dialects e linguas da standard

Sch'ins fa ina valitaziun istorica da tuttas quatter linguas naziunalas svizras, ston ins considerar da princip la discrepanza en il svilup diacron da las duas furmas linguisticas dal dialect e da la lingua da standard.

Per mintgina da las quatter linguas sin territori svizzer, tudestg, franzos, talian e retorumannts, èn ils dialects il punct da partenza linguistic. Las linguas da standard – cun excepiun dal rumantsch che sa restrencha sin il territori dal chantun Grischun – èn perunter sa furmadas e lura sa sviluppadas lunsch davant da las regiuns linguisticas svizras: la lingua da scrittura tudestg en la regiun da la Saxonie en la part orientala da la Germania Centrala (cun in'avertura vers las regiuns bavaraisas ed austriacas dal Danubi); la lingua da scrittura franzosa en l'Ile-de-France cun Paris sco center; la lingua da standard talian dapi Dante en la regiun da la Toscana cun Firenza sco punct da partenza.

La lingua Brünig-Napf-Reuss (cf. text) corrisponduta al cunfin istoric tranter Burgognais ed Alemans.

CHARTA: MARCO ZANOLI / CC BY-SA 4.0

En tuttas trais regiuns linguisticas (tudestga, franzosa e taliana) è la lingua d'origin vegnida influenzada u schizunt pli u main remplazzada da la lingua da scrittura. Uschia datti pia en l'istoria da la lingua da la Svizra quadrilingua adina duas lingias da svilup separate: quella dals dialects e quella da la lingua da scrittura.

Svilup istoric

En la Svizra tudestga penetrescha a partit dal 1520, en consequenza da la Bibla da Luther, la lingua tudestga da scrittura che stauscha a chantun las veglias furmas alemanas-svizras da la lingua da chanzlia e da litteratura. En il 17avel e 18avel tschientaner s'augmenta alura l'orientaziun litterara vers la Germania, quai ch'effectuescha pli tard la furmaziun dal tudestg svizzer da scrittura ed in'adattaziun dals scripturs svizzers, insumma da las activitads linguisticas publicas, al tudestg da standard modern.

Malgrà questi svilups èn ils dialects svizzers tudestgs sa mantegnids e vegnan duvrads nunlimitadament sco linguas da conversaziun.

En la Svizra romanda cumenzan l'emprim las chanzlias dal temp medieval a s'orientar vers ils centers franzos, spezialmain vers Dijon. La midada radicale dals dialects (patois) franco-provenzals e franzos dal nord al franzos da standard en litteratura e scola cumenza durant il 16avel tschientaner. En il 17avel e 18avel tschientaner sa stabilischa il franzos da scrittura alura er sco lingua da conversaziun enstagn dals dialects – cun excepiun d'intingas regiuns ruralas periferas, nua ch'cls dialects èn sa mantegnids fin oz. In'influenza impurta in quest connex han ils fugitivs ughenots e la lingua franzosa moderna da la Bibla reformada, plinavant l'orientaziun culturala generala vers la Frantscha en il 17avel e 18avel tschientaner. L'entschatta fan las citads. Geneva suprima ses dialect enturn il 1750, Losanna e Neuchatel enturn il 1800, entant che las scolas dal 19avel e 20avel tschientaner cumbattan il patois sco in impediment per emprender bain il fransos da scrittura.

En la Svizra taliana survegn il talian da standard in'impurtanza pli gronda pir en la seconda mesadad dal 20avel tschientaner. En l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner ed en il 19avel

tschientaner vegniva el dentant duvrà be d'ina pitschna elita. Pli impurtant era, sper ils dialects indigen, la lingua da conversaziun lombarda (coine), entant ch'il talian cun colorit regional (talian tessinal, italiano regionale) davanta ozendi pli ferm. En mintga cas s'augmenta er en la Svizra taliana l'influenza da la lingua standardisada.

La standardisaziun dal rumantsch ha dentant lieu en pliras periodas e divers spazis dal 16avel fin il 20avel tschientaner, uschia ch'ha furman cun il temp sper ils dialects quatter idioms scrits (per part cun gruppas secundaras). Ils pli impurtants èn il ladin da Engiadina ed il sursilvan en la Vallada dal Rain Anterior. Ina nova fasa d'ina lingua da scrittura unifitgada vegn introducida il 1982 cun la creaziun dal rumantsch grischun sco lingua da punt per la communicaziun en scrit.

In tema general da la Svizra quadrilingua è damai bain stà dapi tschientaners la confrontaziun dals vegls dialects indigen, d'ina vart cun differentas furmas da lingua scritta, da l'altra vart cun las linguas da scrittura u da standard ch'als infiltravan per regla nà da l'esterior – e quai independentamain en mintgin dals quatter territoris linguistics svizzers.

Diglossia actuala

Or dal punt da vista qualitativ è la situaziun differenta per tut las quatter linguas naziunalas. Ella dependa da las furmas linguisticas da la lingua da standard u da scrittura, da las linguas regiunalas, d'idioms u da dialects ch'existan en las singulas regiuns linguisticas. Ca-racteristic per la Svizra tudestga è la diglossia tudestg svizzer/tudestg da scrittura che s'orientescha fermamain teneor ils dialects. Il tudestg svizzer, rencouschì generalmain ed en tut sias variantas sco lingua da conversaziun, stat parallel cun la lingua da scrittura mez uffiziala, dominada pli u main bain e duvrada en scrit, mintgatant er uffizialmain a bucca sco uschenumnà tudestg da scrittura svizzer. Quest «Schweizer-hochdeutsch» posseda bleras furmas tipicas, situadas tranter dialect e tudestg da standard, e vegn schizunt duvrà da scripturs svizzers tudestgs. Essend che la Svizra tudestga metta grond pais sin ses dialects en sasez fitg different, sa distanziescha ella distinctivamain da la

Germania. Qua tras sa relativescha damai il surpris quantitatit da la lingua tudestga entaifer la Svizra quadrilingua ed ins na po pia betg discurrer senz'auter d'in avanzament dal bloc linguistic dal tudestg da scrittura en Svizra.

Il territori linguistic franzos da la Svizra s'orientescha perunter bler pli ferm mo vers la lingua da scrittura, mantegnend ina tscherta componenta regionala. Ils dialects u ils patois sa limiteschan dentant sin regiuns rurales a la periferia e sin chanzuns folcloristicas sco per exempl il Ranz des vaches. Sin il champ da la litteratura e da la cultura linguistica sa mesira la Romandia tuttavia cun Paris, e nagin na vuless preten-der ch'ins possia emprender main bain franzos en la Svizra romanda ch'en Frantscha. Quai è dentant il cas per la Svizra tudestga, sch'ins cumpareggia ses tudestg da scrittura cun la Germania.

Sin intschess da lingua taliana èn las relaziuns main definidas e sa movan en direzioni d'ina triglossia (3 variantas linguisticas). Sper ils dialects da las ci-tads e da la campagna, vitals, ma pauc renconuschi, existan grondas differenzias linguisticas, tut tenor la regiun e la classa sociala. Dapi ils onns 1960 sa derasa plinavant adina dapi ina coinea italiana, oriundamain da character dialectal. Uschia vegn il talian da standard concurrenzà da la lingua da conversaziun lombarda, ma cun clers elements characteristics d'in talian tessinal.

Pli difficilas èn las relaziuns en conex cun il rumantsch: sper las duas furmas principalas da linguas scrittas, il sursilvan da la Val dal Rain Anterior ed il ladin da l'Engiadina, datti plirs auters idioms, linguas da la fibla da scola per l'instruziun da las emprimas classas e schizunt variantas litterarias scrittas. La nova lingua da standard, il rumantsch grischun, sa fa via sco lingua da compromiss, surtut per la communicaziun en scrit surregiunal e vers anora.

La preschentaziun:
Dossier «Svilup istoric da las linguas en Svizra».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4559
www.chatta.ch

Tavla bilingua en la citad da Bienna.

FOTO: ROLAND ZUMBÜHL / CC BY-SA 4.0

Istorgia ed incumbensas da la Chanzlia federala

■ La Chanzlia federala, che cumpiglia var 270 collavuraturas e collavuraturas, furnescha prestazius da servetsch per il Cussegli federal, l'administraziun federala e la populaziun. La Chanzlia vegn manada da la chanceliera federala u dal chancelier federal; ella u el vegn sostegni da dus vicechancelliers. Tenor questa tripartiziun sa drizza er l'organisaziun da la Chanzlia federala: Al chancelier federal suittastat la Secziun dals dretgs politics ed ils dus vicechancelliers tgiran ils dus secturs Communicaziun e strategia resp. Cussegli federal.

Ultra da quai dispona la Chanzlia federala d'in sectur che furnescha servetschs interns (t.a. personal e resursas, servetschs informatics, gestiun da las fatschentas e logistica). Attribui organisaatoricamain a la Chanzlia federala è en pli l'Incumbensà federal per la protecziun da datas e per la transparenza.

Istorgia

Pli veglia instituziun da la Confederaziun
La Chanzlia federala svizra è vegnida fundada sin iniziativa da Napoleon Bonaparte ch'ha pretendì en l'uschenum-nada Acta da mediaziun l'installaziun d'ina chanzlia statala permanenta.

En la Veglia Confederaziun vegnivan las lavurs da chanzlia evasas principalmain dals chantuns Turitg e Berna. En la helvetica (1798–1802) ha il gremi directiv dal stadi survegni in secretari permanent Jean-Marc Mousson è vegnì elegì il 1803 sco emprim chancelier confederal. La chanzlia aveva da preparar las glistas da tractandas, d'evader la corrispondenza e da rediger las decisius da la Dieta federala. Mintg'onn stueva ella midar cun tut ses archiv en il nov chantun principal (Friburg, Berna, Solothurn, Basilea, Turitg e Lucerna).

Suenter la cupitunga da Napoleun l'onn 1815 èn restads anc Turitg, Berna e Lucerna sco chantuns principals e la chanzlia aveva da far midada mintg'onn. Ella consistiva d'in chancelier confederal e d'in secretari statal che na dastgavan betg avair la medema confessiun.

Pir l'onn 1848 è vegnì elegì in Cussegli federal sco regenza naziunala permanenta ed il secretari statal è vegnì substitui cun in vicechancelier. Quella giada aveva la Chanzlia federala set collavuraturas e translatava già dapi il 1837 tut ils decrets en franzos. L'onn 1896 è vegnì installà anc in segund vicechancelier, in da lingua franzosa. Enfin la fin da l'Emprima Guerra mundiala avevan il chancelier federal ed ils vicechancelliers er anc da manar il secretariat per las chombras da l'Assamblea federala. Dapi il 1926 tgira la Chanzlia federala er ils dretgs politics.

Sedia

La Chasa federala vest è vegnida inaugura il 1857, suenter lavurs da construziun da set onns. Quest edifizi era la residenza da la regenza svizra ed alloschava il chancelier federal (cun abitaziun), ils 7 cussegliers federali, ils 44 cussegliers dals chantuns, ils 111 cussegliers naziunals ed 81 funczionalis. Quest edifizi renovà dacurt è ozendi la sedia da la Chanzlia federala, dal Departament federal d'affars exteriurs e dal Departament federal da giustia e polizia. En la Chasa federala vest sa chatta er la stanza da sedutas dal Cussegli federal.

Secziun dals dretgs politics

La Secziun dals dretgs politics è responsabla per executir ils dretgs dal pievel (iniziativas federalas dal pievel, referendum facultativs), per preparar las votaziuns ed elezioni federalas (votaziuns e renovaziun totala dal Cussegli naziunal) sco er per coordinar l'introduciun da la votaziun electronica tras ils chantuns (uschenumnà «vote électronique»). Ella è er responsabla per preparar respectivamente per executir ils decrets legislativs sco

er per examinar ordavant, sche las disposiziuns executivas chantunlas èn cumatiblas cun il dretg federal.

Dretgs dal pievel

En connex cun iniziativas dal pievel e cun referendum facultativs ha la Secziun dals dretgs politics d'ina vart l'incumbensa da cussieglier ils comités correspondents, da preparar l'examinaziun preliminara da las iniziativas dal pievel per mauns dal chancelier federal sco er da retschaiver e da controllar las suottascripcions attestadas e da constatar che las iniziativas u ils referendum sajan reussids. Da l'autra vart guarda la secziun ch'ils termins legals da tractament vegnian observads, ella cussiegia ils departaments e/u las cumissiuns parlamentaras en dumondas processualas e procura per il monitoring fin a la terminaziun da la tractativa parlamentara. Plinavant retschaiva ella petiziuns drizzadas al Cussegli federal ed attribuescha quellas als departaments cumpetents.

Davart ils dretgs dal pievel sin plaun federal vegn manada ina banca da datas cumplessiva ch'è accessibla publicamain.

Votaziuns ed elezioni federalas

Er la planisaziun e la preparaziun da las votaziuns e da las elezioni dal Cussegli naziunal turga tar la cumpetenza da la Secziun dals dretgs politics. Per las elezioni dal Cussegli naziunal prepara la secziun il decret da l'ordinaziun dal Cussegli federal davart la repartiziun dals sezsin ils chantuns, ed ella examinescha, sch'igl ha eventualmain candidaturas dublas tranter tut las propostas electorales entradas tar ils chantuns. En cas da votaziuns federalas prepara ella las propostas al Cussegli federal per fixar ils singuls projects. Plinavant elavura ella per mintg'onn votaziun u elezioni federala las instrucziuns dal Cussegli federal als chantuns. En cas da recurs redigia ella ultra da quai posiziuns al Tribunal federal e prepara il sboz dal conclus da verificaziun respectivamain suenter las elezioni dal Cussegli naziunal il rapport electoral dal Cussegli federal al cussegli nov elegi.

Vote électronique

En il rom dal project «Vote électronique» promovan la Confederaziun ed ils chantuns cuminaiylamain la digitalisaziun dals dretgs politics. La finamira è quella d'introducir en l'entira Svizra il vote électronique per elezioni e per votaziuns. Manaders da project sco tals èn ils chantuns. Ils decidan, cura ed en tge etappas ch'els vulan introducir il chanal da votaziun electronic. La secziun sustegna activamain ils chantuns en tut las dumondas giuridicas, organisatoricas e tecnicas e coordinescha il project sin plaun naziunal.

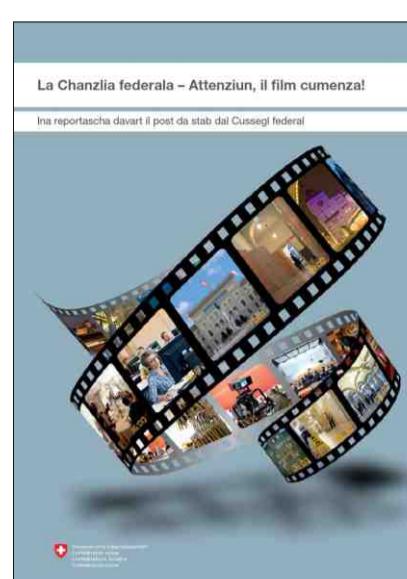
Sectur infurmaziun e communicaziun

Secziun communicaziun

La Secziun communicaziun è responsabla per las relaziuns publicas dal Cussegli federal. Ella coordinescha la communicaziun dal Cussegli federal cun las medias, cun la publicitat, cun ils chantuns e cun il parlament.

Communicaziun da la regenza: Suenter la sesida emnila dal Cussegli federal ha lieu per regla ina conferenza da medias sur la direcciun dal pledader dal Cussegli federal ed in representant dal Cussegli federal. La secziun organisescha las conferenzas da medias, permetta il live-stream e publitgescha ina versiun curta sin il chanal da video dal Cussegli federal. Ella infurmescia plinavant davart las decisius sin admin.ch e Twitter.

Infurmaziuns davart las votaziuns: Avant las votaziuns dal pievel elavurescha la Secziun communicaziun ensemble cun ils departaments ina broschura davart ils projects da votaziun. Il «carnet da votar» vegn tramess per posta a var tschintg milliuns votantas e votants. Dapi l'onn 2016 publitgescha la secziun er videos curts ch'expligant mintg'onn project

davart las sfidas definidas a lunga vista. Ultra da quai analisescia la secziun cuntinuantamain tendenzas globalas che pudessan avair per la Svizra in potenzial da crisa strategic a media vista (analisa ed identificaziun tempriva) resp. lur consequenzas per la planificaziun politica (analisa da la situaziun e dal context).

Instruments dal rendaquin: Mintg'onn elavurescha la secziun en collavuraziun cun ils departaments il rapport da gestiun che cuntegna ils temas principals dal Cussegli federal. La Secziun sustegn al commando strategic verifitgesca plinavant tut las fatschentas dal Cussegli federal, sch'ellas èn confurmias a la politica globala dal Cussegli federal ed è responsabla per la controlla dals mandats dal Cussegli federal e dal parlament.

Servetsch presidial

Il Servetsch presidial, che fa part dapi l'onn 2015 da la Chanzlia federala, sustegna il departament da la presidenta u dal president da la Confederaziun tar sias incumbensas supplementaras durant l'onn presidial. Il Servetsch presidial cussiegia il departament dal president u da la presidenta oravant tut en dumondas da diplomazia e communicaziun.

Sectur Cussegli federal

Secziun fatschentas dal Cussegli federal

La Secziun fatschentas dal Cussegli federal da deditgescha al coc da las activitads gubernamentalas. Ella s'occupa da las circa 2500 fatschentas ch'ils departaments suttamettan mintg'onn a la deliberaziun tras il Cussegli federal. Ella planiescha las sesidas dal Cussegli federal, elavura las glistas da tractandas, maina tras la procedura da cunrapport e redigia ils conclus dal Cussegli federal.

Management da sesidas dal Cussegli federal: Il Cussegli federal salva tranter 40 e 60 sesidas per onn. Durant las var 100 uras da sesida vegnan tractadas mintg'onn circa 2500 fatschentas. Per la sesida emnila vegnan suttamessas en media 50 fatschentas a la deliberaziun tras il Cussegli federal.

Broschuras rumantschas che infurmescia davart la lavour da la Chanzlia federala, 2012 (survar) e 2016 (a sanestra).

La secziun controllescha che las fatschentas dal Cussegli federal, ch'en venindas annunziadas dals departaments e da la Chanzlia federala, sajan cumpletas e guarda che tut las fatschentas arrivian a temp. Quatter dis avant la sesida dal Cussegli federal fa ella lura la glista da tractandas. Uschespert ch'in departament u la Chanzlia federala inoltrescha ina proposta, avra la secziun la procedura da cunrapport cun reparter la proposta a tut ils ulteriurs departaments ed a la Chanzlia federala. Ils cunrapports e las posiziuns inoltradas latiers vegnan resumads tras la secziun e preschentads sin la glista da differenzas.

Il di da sesida serva quella lura al Cussegli federal per tractar e per deliberar las fatschentas. Suenter la finiun da la sesida redigia la secziun ils conclus dal Cussegli federal ed infurmescia ils departaments davart las decisius. Directivas per fatschentas dal Cussegli federal: Tenor lescha regla la Chanzlia federala la procedura da cunrapport. Cun agid da las directivas per fatschentas dal Cussegli federal vegn realisada quest'incumbensa. Las activitads da la secziun sa basan sin questas directivas ch'en enconuschten sco «Ordinatur cotschen». Ellas reglan la preparaziun e la liquidaziun da las fatschentas dal Cussegli federal e cuntengn tut las prescripcions da proce-

bels èn aspects impurts en quest connex. Il center publitgescha missivas, rapports e texts giuridics en furma electronica e convenzionala. El consolidecha ils texts giuridics per la Collezzion sistematica.

Servetschs linguistics centrals

En in pajais pluriling sco la Svizra ston tut il dretg federal ed ils texts centrals dal parlament, da la regenza e da l'administraziun star a disposiziun en las linguis uffizialas. Ils Servetschs linguistics centrals da la Chanzlia federala èn dividids en la Secziun tudestga, la Secziun franzosa, la Divisiun taliana e la Secziun da terminologia. Ils Servetschs linguistics centrals garanteschan che las leschas, las ordinaziuns ed ils contracts internaziunals sajan formulads en maniera correcta e chapaivila en tudestg, franzos e talian. Blers texts da la Confederaziun vegnan er translatads en rumantsch ed englais.

La preschentaziun:
Dossier «Chanzlia federala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2603
www.chattà.ch

Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel

■ Las Funtaunas da Gion Deplazes, in'ediziun en quatter toms cumparida ils onns 1987–1993, tematiseschan l'istorgia litterara rumantscha dals origins fin vers la fin dal 20avel tschientaner. L'antologia preschenta en furma d'in cumpendi cun documents originals la litteratura sco ch'ella è sa manifestada durant ils tschientaners en ovras oralas e scritas. Las Funtaunas è destindadas per tut las scolas che s'occupan cun l'istorgia da la litteratura rumantscha, ma er per la scolaziun da crescids e per mintgin che vul cuntanscher ina survista en questa materia.

L'ovra cumpiglia quatter parts: Funtaunas 1: Dals origins a las refurmias (1987); Funtaunas 2: Da las refurmias a la Revoluziun franzosa (1988); Funtaunas 3: Da la Revoluziun franzosa a l'avertura litterara (1990); Funtaunas 4: Literatura contemporana (1993). Ina curta resumaziun sistematica avra mingamai ils singuls chapitels; graficas, chartas geograficas, facsimiles, etc.

da texts originals e reproduziuns dals frontispizis da cudeschs vegls illustrachan e schluccan a moda significativa la cumposiziun. Divers registers gidan a chattar numbs locals e numbs da personas ed ina bibliografia bain elegida renviescha ad ulteriura lectura.

Introduzion

Il lectur na duai betg spetgar opinions fatgas e fixas. El duai sez avair la chascun da far in maletg dal passà sin fundament da documents e relicts lingüistics e litterars dal passà e preschent. La preschentaziun dals temps, da persunas, da lur ovras e relaziuns vicendaiyas vulan esser in agid latiers.

Ina tala litteratura na po ni vul esser cumplerta. Ella po tut il pli esser «exemplarica» en il senn ch'ella sa basa sin empels uschè representativs sco pussaivel per chattar qua tras il decurs dal svilup.

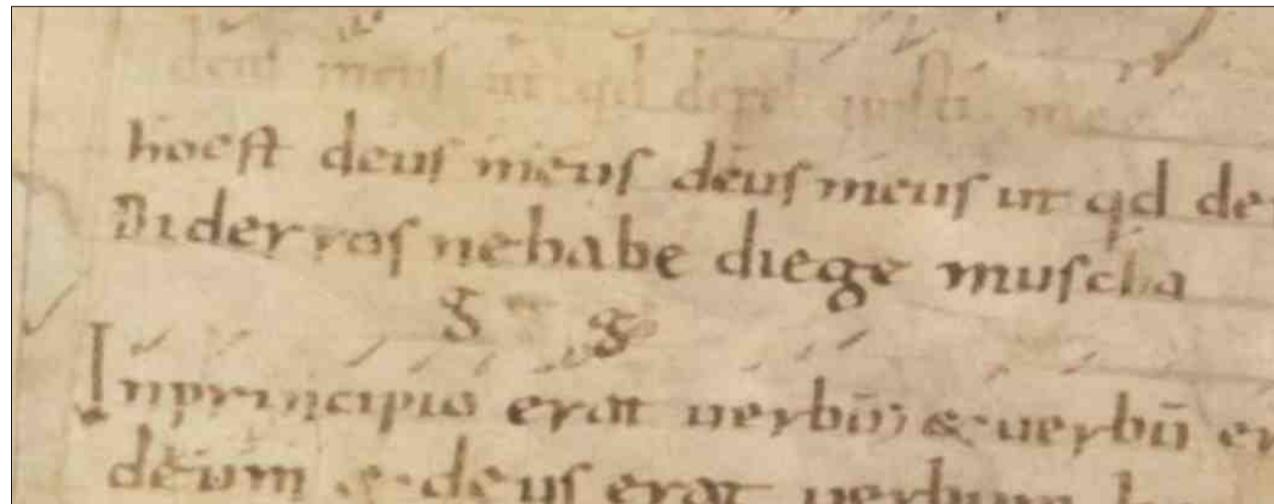
Ina partizun en chapitels cun indicazioni cronologicas, approximativas savens, gida a cuntanscher ina survista summarica. Franc è questa partizun ina simplificaziun: ils svilups sa fan en undas che na van betg adina parallelamain, mabain che s'interfereschan, sa surtugli u sursiglijan magari.

Il singul chapitel cumenza cun ina curta resumaziun dal cuntegn. Alura suondan las indicaziuns primaras necessarias per chapir pli bain ils documents che pon esser emprovas pre-litteraras u litteraras, reproducidas en lur furma originala. Illustraziuns caracteristicas vulan levgiar la chapientscha e francar las enconuschienschas. L'indicaziun da litteratura secundara offrescha la pussaivladad da s'occupar pli profund cun in detagi u l'auter.

Il text da decleraziun è vegnì scrit oriundamain en sursilvan. Suenter ina consultaziun dals magisters ed emprovas cun texts en differentas classas han ins prendi la decisiuon da metter ils texts da punt e da decleraziun da quest manual en rumantsch grischun e da laschar ils texts originals en lur furma autentica. Questa soluziun vul dar a tutts lecturs las medemas cundiziuns, stimular da far il pass sur l'atgna regiun or e da sa profundar en texts originals da las ulteriuras regiuns rumantschas.

Tom 1: Dals origins a las refurmias

Las Funtaunas furman bain en emprima lingia in'istorgia da la litteratura en il senn classic, vul dir che focusescha sin la producziun da poesia, prosa e dramatica. Ma litteratura belletristica per propri

Sper la litteratura per propri tractan las Funtaunas er l'origin da la lingua e texts da diever (Emprova da plima da Würzburg). FOTO: PD

existia en furma originala pir a partir da la fin dal 18avel tschientaner, entant che la producziun da texts dals dus tschientaners precedents è surtut stada en servetsch da la refurmaziun e cuntra-refurmia.

Sper quest focus sin texts litterars, s'avran las Funtaunas però er a la producziun da texts en in vast senn dal pled e cumpiglian, surtut a partir dal 18avel tschientaner, er texts da diever pratic (medischina, tschentamenti) e rapports da viadi sco er a partir dal 19avel tschientaner la pressa rumantscha.

Anc pli ferm a tematicas betg prevalentamain litteraras, gea schizunt ad aspects betg scrits ed al svilup da la lingua en general, sa deditgescha l'emprim tom da las Funtaunas, numnadamaain cun porscher in'introducziun generala davart ils origins da la lingua rumantscha e cun preschentiar la litteratura orala e las emprimas perditas en scrit. Concretamain cumpiglia l'emprim tom da l'antologia las suandantas parts:

1. Noss origins (perditas dal temp da crap, da bronz e da fier; pievels prermans; temp roman; pievels germani s'avischinan).
2. La litteratura orala (relicts precristians, paraulas e ditgas, chanzun populara).
3. Las emprimas perditas en scrit (Emprova da plima da Würzburg, Versiun interlineara da Nossadunna, Perditga da Müstair).
4. Litteratura rumantscha avant e durante la refurma (Gian Travers, gieus biblics, umanissem, funtaunas da dretg). Ils chapitels 5 e 6 preschentan la refurma protestanta e catolica dal 16avel e da l'entschatta dal 17avel tschientaner.

Tom 2: Da las refurmias a la Revoluziun franzosa

Il rumantsch è vegnì scrit e stampà oravant tut a partir da la refurmaziun. Ils cumbats confessionals han stimulà da s'exprimer en scrit e da derasar il pled da Dieu en las differentas biblas en il linguatg dal pievel. Las organisaziuns eclesiasticas da las duas confessiuns han procurà mo per part per ils meds – savens èn quai stads singuls fauturs –, èn dentant s'engaschadas fermamain per la derasaziun da scrittiras religiusas e confesiunalas. L'abundanza da la litteratura da tal gener è surprendenta.

Questas scrittiras n'hant betg mo educà il pievel e modulà ses mintgadi, ellas han er sviluppà la lingua scritta ed orala. Oravant tut las chanzuns ed oraziuns che vegnivan chantadas u recitadas tuttas chaschuns èn stadas decisivas per la cultura e litteratura, e spezialmain per la furmaziun da la lingua rumantscha.

La forza dramatica è sa manifestada en Passiuns e Sauts dals morts sco er en Dretgiras nauschas e gieus dramatics cun chant.

Il diever pratic da la lingua en tschentamenti, reglaments e furmas da dretgira sa sviluppa pli a pli er en scrit ed en furma da stampats. Cudeschs da medischina per glieud ed animals èn arrivads

tar il pievel, ma er descripziuns da viadi en pajais esters. Questas ovras, sco er translaziuns da bellas istorgias d'autras linguis, èn dentant vegnidas scrittas a maun anc en il 18avel tschientaner ed èn sa derasadas en differentas copias da chasa a chasa.

La fin dal 18avel tschientaner ha purtà in temp nov en l'Europa cun grondas midadas er per il Grischun rumantsch. Las ideas da l'illuminissem, surtut da la Frantscha, han sveglià l'interess per la cuminanza ed in bainstar general, e perfin per ina lingua da scrittura rumantscha cuminaivla e tras quella per ina nazion rumantscha. Ils burgais, oravant tut il umens da la politica, èn s'occupads cun cultura e litteratura, cun ina cultura secularisanta. Sper e per part al lieu da la litteratura religiosa vegn la litteratura poetica, e quai sur translaziuns da differentas linguis vischinantes.

Tom 3: Da la Revoluziun franzosa a l'avertura litterara

Il terz tom s'occupa cun il passagi da quest temp nov ad ina «renaschienttscha» da la schienttscha e conscientia rumantscha ed ad ina nova litteratura, per part originala.

Ils 100 onns dal 1850 al 1950 èn stads d'in success impressiunant per il svilup da la litteratura rumantscha ed han mess in crap da chantun per il svilup futur.

Ils ins discurran dal «tschientaner d'aur», d'ina tscherta classica rumantscha cun G.F. Caderas, G. Mathis, Sch. Vonmoos e P. Lansel en Engiadina, cun G. Barandun, G.A. Bühler e S. Loringett en Surselva, P.A. Lozza, G. e L. Uffer en Surmeir, G.C. Muoth, G.A. Huonder, A. Tuor, P.M. Carnot, F. Camathias, G. Cadeli, G. Fontana, G. Gadola e.a. en Surselva.

Autors lessan numnar quest temp da viv svilup la «renaschienttscha rumantscha» suenter in'empresa flurizun durante la refurmaziun e la refurma catolica.

Ils terzs fan valair che pir quest temp portia atgnamain ina «litteratura bella», ina belletristica che stettia sin agens pes. Il 16avel e 17avel tschientaner saja l'uschenumnada litteratura stada bunaain exclusivamain en servetsch da relijun e confessiun, en il 18avel tschientaner pli en servetsch da dretg ed util public, giusta e medischina.

Da la veglia litteratura orala da ditgas e paraulas e dal contact cun litteraturas estras saja pir naschì da quel temp il fundament per ina litteratura belletristica. Quai mussian ils cudeschs da legendas e dals martirs, las copias manuscrittas da la litteratura translateda, sco la «Historia da Baarlam et Josafat» u «Ina Bialla Historia de Lionnora», u er «L'istorgia dall cavalier Peter et da la bella Magulonna» ed autres translaziuns sumegliantas che vegnivan copiadas a maun e cursavan da vischnanca a vischnanca.

Il plaschair vi dal drama s'exprimiva en las Passiuns, Saults dals morts e Dre-

roman èn perquai da chattar mo darar e lura en furma da «Fegliet» en la pressa. In dals emprims romans originals è bain «La Historia dil Gieri Genatsch» da Pader Maurus Carnot, publitgà il 1929 en «Nies Tschespet».

La prosa novellistica ha dentant fatg in svilup remartgabel suenter l'Empri-ma Guerra mundiala, en Surselva cun P.M. Carnot, G. Fontana e G. Gadola, en terra ladina cun B. Puorger, S. Vonmoos, G.G. Cloetta e C. Gilly e.a.

La prestazion litterara retoruman-tscha dal 1850 al 1950 mussa in svilup legraivel ed ha mess in crap da chantun per ina cunitinuaziun belletristica fri-taiva ch'è abla da dar perditga vardaivala dal sentir e pensar dals Rumantschs.

Tom 4: Litteratura contemporana

Las Funtaunas 4 furman in'antologia da las auturas e dals auturs surtut da la se-gunda mesadad dal 20avel tschientaner.

In'antologia dals vivents na pon ins betg numnar quest'ovra, essend ch'impur-tants auturs ed auturas da quest'epoca n'eran già betg pli cur ch'il cedesch è cumparì. Ma lur fastizs e lur viver èn anc vivs en la cuminanza. Els preschentan en general la litteratura rumantscha suenter la Segunda Guerra mundiala, sia a partit dal 1950.

In'antologia vul esser ina purschida d'ovras litteraras exemplaricas da tscherts auturs ed auturas entaifer in tschert temp. Quest'antologia furma sco tom 4 la conclusiun da las Funtaunas. Ella persequitescha finamiras litteraras d'ina vart ed intents didactics da l'autra.

Quai ch'ella intenda dentant è da dar a lecturas e lecturs in instrument per giudair ed encleger la litteratura sur l'antologia e la scola or, e tras quella gidar a chapir er il temp, dal qual ella dat perditga.

Perquai èsi stà necessari da stgaffir in med d'instrucziun pratic en sia dimensiun. Entant ch'il cumpendi bio- e bibliografic è pli u main compleet, ha la cumissiun ensemen cun l'autur stù redimensiun l'ovra, oravant tut en sia part dals texts da poesia e prosa. Quai ha già per consequenza che betg tut ils numnads en il cumpendi biografic èn er represchentads cun texts en la part antologica. La limita principala è stada la publicaziun d'almain in agen cedesch, u d'ina platta tar chantauturs. Che betg tutts èn represchentads en maniera eguala en la part antologica è chapaivel. Lelecziun da prosa è stada limitada a l'intenzion d'eleger mo «texts integrals» e nagins fragments u parts da texts exemplarics da la prosa lunga sco da novellas, romans e raquintaziuns pli lunghas. Las Funtaunas 4 cumpiglian las suandantas parts:

1. Texts ordinads tenor ils geners litterars: poesia – prosa – dramatica cun in'introducziun en mintga gener a la testa. La successiun dals texts preschentats è vegnida fatga tenor la vegliade-tgna, q.v.d. il di da naschienttscha da l'autura u da l'autur.
2. Preschentaziun da differentas metodas d'analizar in text litterar a maun d'in exemplar da la litteratura rumantscha (da Clà Riatsch).
3. Cumpendi bio- e bibliografic alfabetic da las auturas e dals auturs.
4. Register da numbs da personas e register da las ovras.

La preschentaziun:

Gion Deplazes. Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel. 4 toms. Cuira 1987–1993.

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=2656
www.chatta.ch

Il guaud sco spazi da viver

In guaud è dapli che be la summa da las plantas. El è il spazi da viver per animals e plantas, protegia cunter la vinis ed ha l'effect d'in lom verd. Il guaud è in exempl instruttiv d'in ecosistem: Ins chatta qua tut ils elements essenzials: ils producents (tut las plantas), ils consuments primars (tut ils animals che maglian plantas), ils consuments secundars (ils animals da rapina) ed ils decumpositurs (tut ils essers vivents da terra). E la finala è il guaud da gronda muntada per l'uman, sco lieu da protezioni, d'explotazion e da recauzion.

Las stresas en il guaud

En in guaud natural creschan plantas da differenta vegliadetgna ina sper l'autra. Cunquai che las tschimas da las plantas n'en betg adina spessas, arriva ina part da la glisch fin al fund dal guaud. Uschia pon er las ervas e plantas pitschnas crescher bain. In guaud natural ha 4 auzadas:

Il pli giudim sa chatta la stresa da mistgel cun plantas ch'han in'autezza da paucs centimeters (mistgels, litgens e bulieus). Alura suonda la stresa cun tut las ervas (per exempl mercurella, felesch e melica) e las plantas da lain fin 0,5 meters autezza (sco per exempl l'izun). La terza stresa, l'uschenumnada stresa da chaglion, sa cumponda da plantas da lain ch'han in'autezza tranter 0,5 e 5 meters (plantas giuvnas e chaglias). E la quarta stresa furman las plantas ch'en pli autas che 5 meters.

Las plantas concuran per survegnir avunda glisch. Ins vesa questa concurenza mo sch'ins guarda bain: chatschs da plantas malfurmads, plantas e chaglias giuvnas che creschan mal e plantas cun roms setgs fin sisum la tschima. En l'intern dal guaud mettan las plantas lur feglia a l'orizontala. Uschia tschifan elllas blera glisch. Quai ves'ins fitg bain vi dals roms da chaglion. Per pudair absorbar uschè blera glisch sco pussaivel, creschan lur fegls spess in sper l'auter ed emplenescan mintga largia.

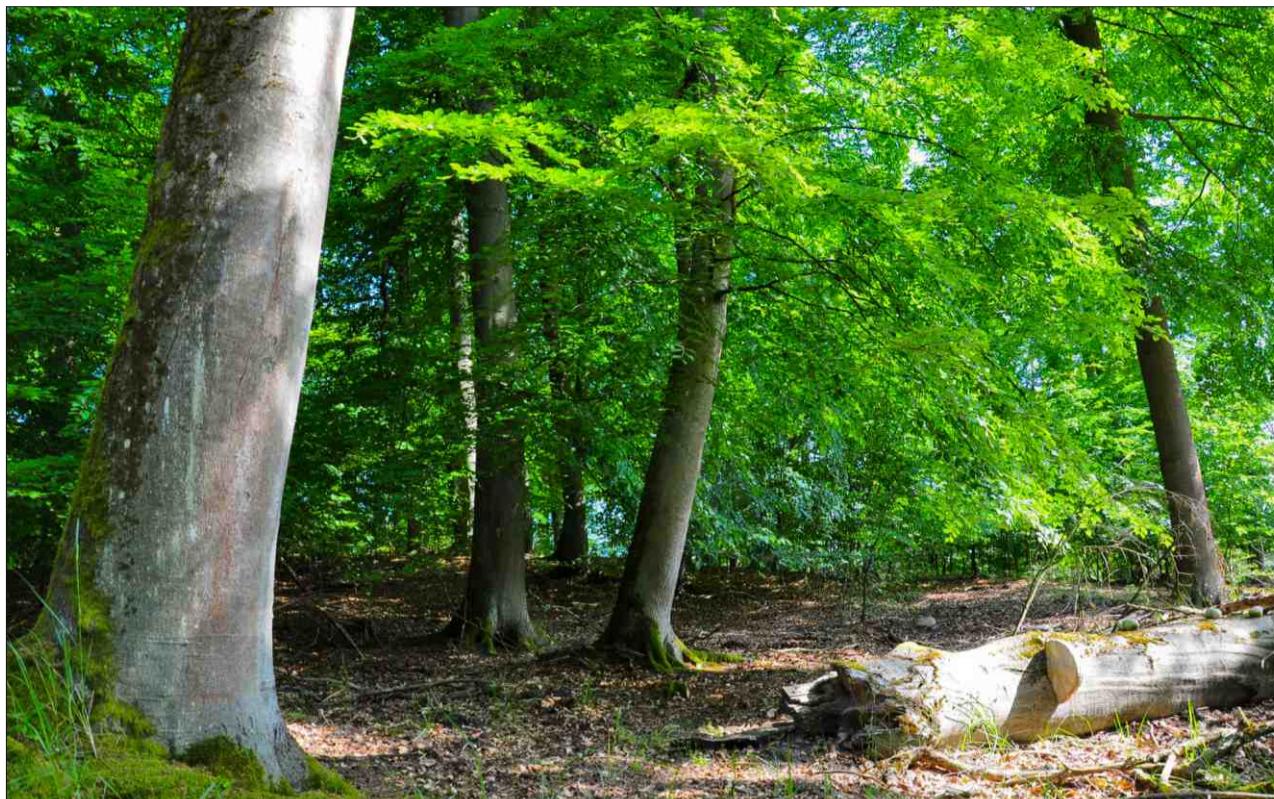
Tips da guauds

Guauds da feglia: Ils guauds da feglia han plantas cun feglia che mida la colur l'atun e croda. I dat guauds da faus, guauds da ruvers e faus alvs e guauds dad ischis e fraissens. Tut ils guauds da feglia han ina vegetaziun bassa tipica.

Guauds da coniferas: Ils guauds da coniferas creschan en emprima lingia en las muntognas. I dat per exempl guauds d'aviez, guauds da schembers e lareschs, guauds da tieus da muntogna e guauds da pigns. Ils guauds da tieus da guaud creschan en untradas pli bassas. Ils guauds da pigns giu la Bassa han ins plantà. Ins vesa quai vi da las plantas da la medema vegliadetgna che creschan en colonnas.

Guauds maschadads: Ils guauds da feglia ed ils guauds da coniferas sa maschaidan savens. En untradas pli bassas èn vegniids plantads blers guauds maschadads. Ins ha er plantà coniferas d'auters continents. Exempels èn il pign da Douglas ed il tieu da Weymouth che derivan da l'America dal Nord. Ils guauds d'aviez e faus èn guauds maschadads naturals che creschan en regiuns pli auatas.

Guauds selvadis: Avant che l'uman ha cumenzá a runcar e trair a niz il guaud, era il territori da l'Europa cuvert da guaud. En quest guaud selvadi creschian surtut faus verds. Ozendi èn ils blers guauds daventads guauds da cultura. I dat mo pli paucs guauds selvadis. Quels cuvrano pitschnas surfatschas sco per exempl en chavorgias e sper rivas da flums e palidis.

Senza l'intervenziun tras l'uman conistissan las regiuns bassas da l'Europa Centrala surtut da guauds da faus. FOTO: ÖKOLOGIX / CC BY-SA 3.0

Guaud alpin a l'exempel dal Parc naziunal svizzer

Guauds selvadi genuin?

In guaud che n'è betg vegniexploit da l'uman u be en moda negligibla, vegn numnà guaud selvadi. Sin in tal spiegass ins a prima vista da fruntar en el Parc naziunal svizzer, situà tranter Zernez e la Val Müstair. L'exploitazion intensiva da laina en la regiun dal Parc naziunal ils davos tschientaners ha però midà qua fermamain l'aspect natural dal guaud. Ils fastizs d'exploitazions da laina d'antruras èn anc oz cleramain visibels, per exempl la vart meridiunala en Val Trupchun (senda auta) ch'è vegnida integrada pir il 1961 en il parc.

Ils guauds selvadis èn damai daditg sparids en il territori dal Parc naziunal. I restan sulettamain tschertas paucas restanzas en lieus inaccessibels. Ils guauds alpins tipics per la regiun consistan da pigns, lareschs, schembers e tieus alpins. Oz è la untrada dominada da guauds da pionier cun tieus alpins. Ins numna perquai er questi guauds guauds dal Pass dal Fuorn. Ils guauds en la regiun dal Pass dal Fuorn èn ils pli gronds guauds cumpacts da tieus alpins en las Alps. Plaun a plaun vegnan els probablament pli utilisads e sa sviluppan damai – a lunga vista – puspe vers il stadi da guaud selvadi.

Intginas caracteristicas

L'enviern e la primavaira, cur ch'il pavè è stgars, rusignan chamutschs, tschiervs, lieurs alvas, giaglinas selvadias ed auters animals vi da la dascha. Damai ch'ils animals maglian giu mintg'onn ils novs chatschs, crescha la planta mo plaun. Pir cur che chamutschs e tschiervs na pon

betg pli cuntanscher la tschima, crescha il pign sco ina racheta. Las rusignadas da selvaschina influenzesch bain ils guauds dal Parc naziunal, ellas n'en però nagina perclitazion per quels.

Ma animals ad ungra procuran cun lur activitat da sgrattar er per lieus pli favuráveis per giuvens scherms da plantas. E la finala ladan els er il guaud: La notg pasculescha la selvaschina cun preferenza sin prads averts, il di però sa retira ella en il guaud. Qua tras transportan ils animals grascha e damai substanzas nutritivas da la pastgira en il guaud.

Lavinas e bovas èn ina smanatscha permanenta per ils guauds. En lavineras sco per exempl al Munt la Schera è il guaud d'in cuntin en cumbat cun las forzas da la natira. Mintga pèr onns u decennis sa derscha ina lavina u ina bova tras il corridor e sdrappa cun ella las plantas. En tals lieus pon ins observar bain la regeneraziun dal guaud.

Lain marsch è spazi da viver per numerus organismes e materia da basa per nova vita. En il Parc naziunal restan las plantas derschidas per terra, quai che correspunda al ciclus da la natira. Ils guauds en il Parc naziunal na vegnan betg pli utilisads e sa sviluppan damai – a lunga vista – puspe vers il stadi da guaud selvadi.

Cunfin dal guaud

Il cunfin dal guaud dependa en emprima lingia dal clima. En costas exponidas e cun grondas precipitaziuns al nord da las Alps è il cunfin sin 1600 fin 1800 m. En l'Engiadina protegida mutta quel però fin a 2300 m; er il Vallais ha relazioni sumegliantas.

Il cunfin dal guaud n'è betg ina lingia clera, la midada dal guaud als prads alpins è successiva. Il cunfin dal guaud n'è però suittapost betg mo ad influenzas umanas: En il decurs dals tschientaners mida il guaud l'autezza da ses cunfin er pervi da midadas dal clima.

Il cunfin dal guaud cumpiglia er anc las singulas plantas il pli sisum. Talas plantas isoladas sur il cunfin dal guaud han ina dira sort. Savens creschan qua exemplars struptgads da zundra, schembers u pigns ensemens cun grusaïda, giglidra ed otras chaglias (uschenumnada tschinta da laina storta). Grazia a lur creschientscha bassa pon las chaglias resister meglier al vent. In exempl furma il salesch da rait che crescha – tut tenor regiun – fin ad in'autezza da 2800 m. Questas chaglias bassas sa fultschon vi da la terra povra. Lur romins satigls vegnan mo paucas fraciuns da millimeter pli gross ad onn. In bel salesch da rait po damai avair ina vegliadetgna da plirs tschient onns.

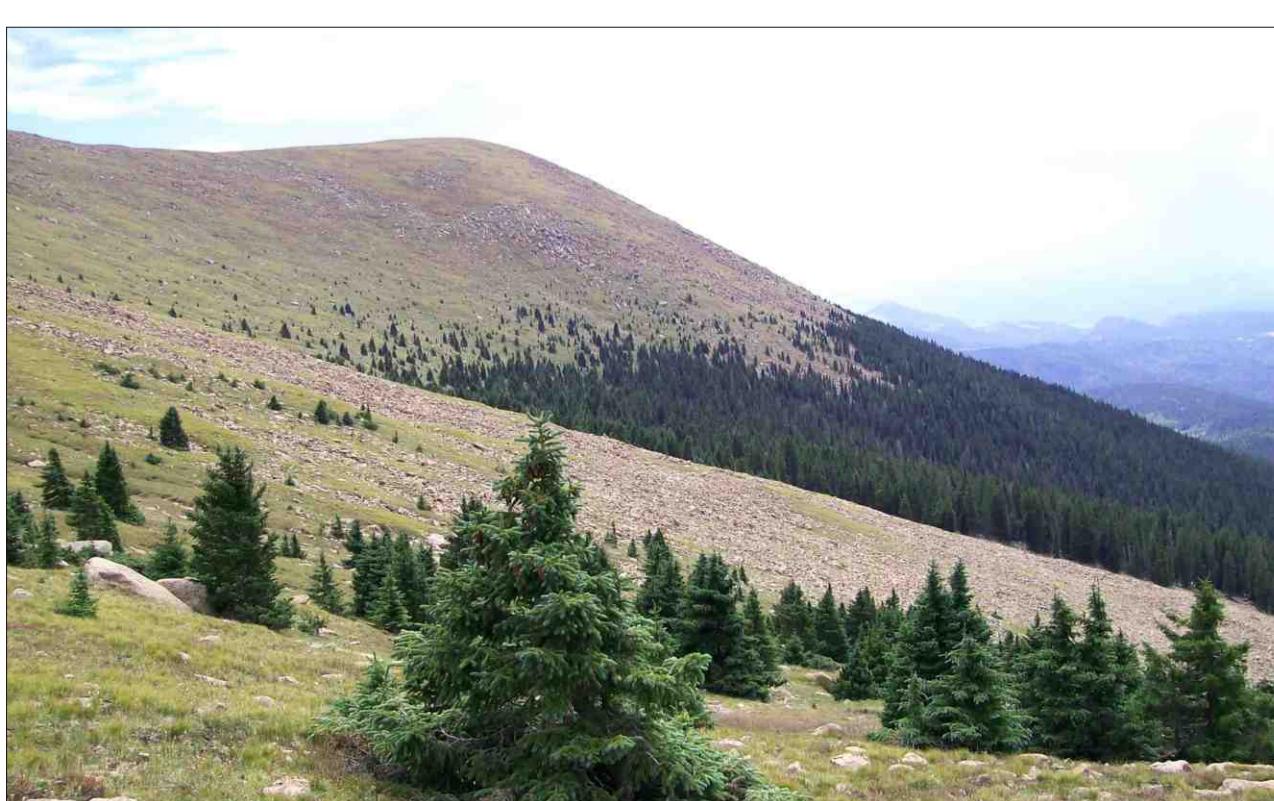
L'impurtanza dal guaud

Il guaud serva a l'uman en bleras modas:

1. Bilantscha d'aua: Il terren en il guaud è sco ina spungia ch'absorbescha la plievgia e la naiv. L'aua vegn dada vinvant mo plaun. Uschia gida il guaud ad evitar inundaziuns, setgiras e grondas fluctuaziuns dal livel da l'aua sotterrana.

2. Protezioni cunter bovas: Sin spundas taissas retegnan las plantas naiv e terra. Uschia gida il guaud ad evitar lavinas, bovas e crudadas da crappa.

3. Clima: Pervi da la svapuraziun permanenta da l'aua è l'aria sur il guaud pli umida e pli frestga che sur untradas

L'autezza dal cunfin dal guaud po sa midar pervi dal clima u tras intervenziuns da vart da l'uman.

FOTO: JEREMIAH LAROCCHI / CC BY-SA 2.0

senza guaud. Ils guauds datiers da las ci-tads promovan la circulaziun da l'aria sur las chasas. Ils guauds frainan ultra da quai il vent, impedeschan la setgira da la terra e reduceschan ils donns d'orcans.

4. Protezioni da l'ambient: Ils guauds absorbescan la canera dal traffic e filtreschan l'aria. Ina hectara guaud da fau po retegnair 70 tonnas pulvra e fulin per onn.

5. Economia: Ils guauds furneschan laina. Quella è ina da las paucas materias primas da la Svizra. Ina part vegg duvrada sco lain da brischar, in'altra part sco lain da construir. L'economia forestala porscha er plassas da lavor.

6. Ritgezzia da las spezias: Il guaud porscha in spazi vital a plantas ed animals. En in guaud da fau viven passa 4000 spezias da plantas e circa 7000 spezias d'animals. Animals carnivors che viven en il guaud van er sin cultiras sper il guaud. Là maglian els animals nuschaives per las cultiras.

7. Recreaziun: Blers umans spassegian en il guaud en lur temp liber. Per els è quel in lieu da recreaziun. Gia noss antenats en il 19avel tschientaner han renconuschi l'impurtanza dal guaud. Dapi l'onn 1902 è il guaud protegi tras la le-scha forestala. Quella prescriva che la surfatscha dal guaud na dastga betg vegin reducida. Tuttina datti auters privels per noss guauds, sco per exempl la contaminaziun da l'aria. Sche nus vulain mantegnair il guaud en il futur, do-vri grondas stentas.

La cultivaziun dal guaud

Radund in quart da la surfatscha da la Svizra è cuvert da guaud. 70 % da quel èn guauds da coniferas. Il lain è ina materia prima impurtanta. Perquai han ins exploità il guaud gia da vegl ennà. Tut tenor la metoda d'utilisaziun vesan ils guauds or auter.

Ozendi sa tracti tar la plipart dals guauds da guauds auts. En quels creschan en emprima lingia plantas cun in bist aut e plantas pli veglias. Quellas èn vegnidias semmadas u plantadas. Il guaud bass è ina furma da cultura veglia. Il lain vegn piñà mintga 15 fin 40 onns. Or dal tschep sa sviluppan novas plantinas, las uschenumnadas plantinas dal tschep. Il guaud alternà è ina maschaida tranter in guaud aut ed in guaud bass. Tranter las plantinas dal tschep creschan qua e là singulas plantas pli veglias. Ils blers guauds bass sa chattan en il chantun Tessin ed a la spunda sid dal Giura. Guauds alternads creschan mo en singuls lieus giu la Bassa.

Il lain vegn piñà sin differentas modas. Tar in tagl cumplet vegnan piñadas tut las plantas sin ina gronda surfatscha dal guaud. Lura vegnan plantadas novas plantas. Uschia sa sviluppan guauds cun plantas da la medema vegliadetgna. Il tagl successiv corrispunda ad in tagl cumplet sin ina pitschna surfatscha. Per far in tagl successiv piñins las plantas en gruppas e planta en las largias.

En in guaud cumplissiv perunter creschan plantas da tuttas vegliadetgnas ina sper l'autra. Ins pina mo singulas plantas, per il solit plantas pli veglias, ma er plantas malsanitschas e talas ch'impe-deschan las autres. Uschia survegnan las plantas saunas dapli spazi. Cun ils sems procuran las plantas sezzas per lur descendants. Il guaud cumplissiv è il guaud il pli natural. En el pon las plantas ed ils animals crescher e sa sviluppar il meglier. Mender vesi o cun la varietad da las creatiras en ina plantascha da pigns. Quella n'è insumma betg naturala perquai che tut ils pigns han la medema vegliadetgna e creschan en colonnas.

La preschentaziun:

Dossier «Il guaud».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=187
www.chatta.ch

Chant au tour – chantauturas e chantauturs rumantschs sin turnea

Ils onns 2012 e 2014 ha Radioteleviun Rumantscha realisà duas turneas da concerts cun chantauturas e chantauturs rumantschs e documentà silsuenter ils inscunters musicals mintgamai sin discs cumpacts. La finamira è stada da mussar quant pulsanta e multifara che questa scena sa preschenta entaifer la musica rumantscha. A medem temp han ils concerts possibiliteit inscunters nunusitads e surprendents – tant tranter las chantauturas ed ils chantauturs sco er cun interpretar chanzuns che na tutgan betg exnum tar il repertori usità. Il 2014 han ins ultra da quai integrà in instrumentari nunusitad ch'ha tanschi da la musica populara sur il jazz fin a la musica classica.

Chant au tour – ina sort «All-Star-Band»
Lain dar l'emprim il pled al criticher da musica Benedetto Vigne ch'ha scrit il suandard text sco survista e facit da Chant au tour: «Il prüm ch'f es gnü sarà stat ün chatschader». Uschia cumenza «Engiadina», ina da las pli enconuschenas chanzuns da l'emprim chantautur Paulin Nuotclà, ina chan-

zun dals onns 1970 ch'è daventada quasi in imni alternativ per l'Engiadina, tractà en cudeschs da scola ed interpretà da bands da rock indigenas da las generaziuns posteriuras. En las valladas rumantschas cun lur ferma tradizion da musica da chor, eran figuras sco Nuotclà exoticas, ma da la giuentetgna da lez temp en lur chanzuns vegnidias renconuschidas e surpigliadas per crear ina nova identitat e strategia da survivor. E las atgnadadas da la lingua rumantscha, cun ses blers diftongs, cun ses suns e tuns e cun sias fermas silbas finalas, gievan bain a prà cun il groove da folk, pop e rock.

Adina puspe han ins empruvà d'unir ils novs moviments, da promover il spiert da cuminanza – cunzunt er cun quels da l'autra vart da la muntogna, cun quels da l'auter idiom, da l'autra religiun. Il «Festival dalla musica romontscha» che fluriva ils onns 1980 a Mustér deva ferms impuls. Or da quel è naschida la band da hardrock sursilvana Hades, il bard Linard Bardill ha gî qua sias emprimas represchentaziuns. Ma bainprest hai dà emprovas da sa distinguier, da sa distanziar. La fin dals onns 1990 ha ina gruppera da giuvens che vuleva sa distanziar sapientivamain da la garda pli veglia, produci la cumpilazion «Revoluziun». En quest ambient è sa formada la band da hip-hop Liricas Analas ch'è entant enconuschenza en l'entira Svizra.

La punt tranter generaziuns ed idioms han lura fatg las revistas da cover

Ils participants dal concert final a Friburg, ils 29 da novembre 2014.

FOTO: RTR

ch'èn sa furmadas l'entschatta dals onns 2000 enturn ils Dis da litteratura rumantschs, inclusiv il tribut als Beatles «Lain Fabular». Da quest è er sortida in'entira retscha d'impuls novs: Il Radio Rumantsch, ch'è oramai da la partida sco partemari da medias tar tut ils eveniments musicals, producescha regularmain songs da pop surtut cun vuschs novas. Intgins onns pli tard han Manfred Zazzi e Michel Decurtins, omadus freaks d'electronica, fundà il label da CD R-Tunes per metter a disposiziun ina plattaforma da portatuns communabla al dumber crescent da musicists da pop rumantschs.

Per reactivar l'idea dal festival ha il Radio Rumantsch inventà l'onn 2012 ina furma nova per la preschentaziun en directa: Sur il titel «Chant au tour» va l'entira rotscha da vuschs rumantschas, veterans e newcomers, sin turnea unplugged, en differents lieus en ed ordaifer il chantun. Tut segund il lieu varieschan constellaziun, tema e cooperaziun musicala. E puspe è la manifestaziun in punct culminant tant musical sco er emzoinal.

La seconda ediziun da «Chant au tour» l'onn 2014 è vegnida midada in pau: La turnea è vegnida accumpagnada alternant d'in ensemble da musica populara, da musica da jazz e da musica classica. Perquai han ins er reduci il dumber da las persunas che chantan. Mo set represchentants da la garda giuvna èn questa giada stads sin tribuna: Pascal Gamboni, ex-Passiunai e raquintader laconic da Tujetsch, cun ina tendenza al timbre oasic (enconuschen) er tras sias represchentaziuns cun l'autur Arno Camenisch), lura Gomas «Tartaruga» Cathomen, Rumantsch da l'exterior, dal Mexico, in gourmet musical cun tuns fins latin americanas, er Ursina da Mustér, multiinstrumentalista filigrana, introspectiva che sa moveva tranter jazz e flair dal nord, tranter rumantsch ed englais e lura Bibi Vaplan da Scuol, anteriura musicista da punk, cun conservatori, che suna il piano impressiunistic e spargnus cun bun dun d'observaziun. Er da la partida Mario Pacchioli, anteriur vice-musicstar ed entant da chasa a Paris sco chantadur ed actur, daventà adina pli glischant en l'expressiun. Daspera sia partenaria da musica temporara Astrid Alexandre, chanzuniera siemiadra poliglotta ch'ha organisà logisticamain l'entira tura da Chant au tour. E la fin finala il chantautur Cha da Fö da Scuol, da chasa in bleras furmaziuns, sul sulet sco solist, che picla a la moda da Neil Young tranter blues e grunge. E ch'è dal reminent chatschader passiunà.

Turnea 2012: La scena da chantauturas rumantschAs – pulsanta e multifara
La scena da chantauturAs rumantschAs exista e viva. Ella è pulsanta e multifara. La retscha da concerts «Chant au tour», organisada da RTR, ha gî l'intenzion da

preschentat questas chantauturAs sin la medema tribuna. Uschia èn vegnidis realisads il 2012 5 concerts en 5 lieus cun 25 artistAs.

Cun «Chant au tour» ha RTR organisà per l'emprima giada in'entira turnea da concerts, e quai ina ch'ha porschì ina spierta nunusitada e nova. En rom da «Chant au tour» han chantauturas e chantauturs rumantschs chantà lur atgnas chanzuns, chanzuns d'auters u er chanzuns novas. Sper ils chantauturs enconuschen er ordaifer la Svizra rumantscha han er concertà plirs chantauturs anc main enconuschen. Ina part dals chantauturs han chantà tar tut ils 5 concerts, auters mo en in unic lieu. Uschia hai er dà inscunters unics tranter ils chantauturs. Ils concerts han mussà quant vasta e multifara che la scena da chantauturAs rumantschAs è.

Ils concerts

Cuiria: Ils 24 da mars han ils 25 chantauturs rumantschs cumenza l'turnea sut il num «Chant au tour». Lur emprima preschentaziun è stada en la Werkstatt a Cuiria. Ina saira divertenta cun fitg bler variaziun.

Zuo: Sonda, ils 26 da matg èn sa preschentads Astrid Alexandre, Bibi Vaplan, Corin Curschellas, Curdin Nicolay, Mario Pacchioli, Pascal Gamboni, Paulin Nuotclà e Cha da Fö en il Globe dal Lyceum Alpinum a Zuo. Tranteren ha Arno Camenisch prelegi da ses texts.

Glion: Venderdi, ils 17 d'avust da chaleras baud tropicas han concertà Pascal Gamboni, Astrid Alexandre, Corin Curschellas, Linard Bardill, Conratin Klaiss, Gion Andrea Casanova, Alice Bertogg, Theo Demund, Alexi Nay e Marcus Hobi e Cha da Fö. Tranteren ha Arno Camenisch prelegi da ses texts.

Tusaun: Venderdi, ils 23 da novembre han Olivia Spinatsch, Mario Pacchioli, Linard Bardill, Corin Curschellas, Cha da Fö, Bibi Vaplan, Benedetto Vigne ed Astrid Alexandre concertà en il Teater Stadelhofen a Turitg. Tranteren ha Arno Camenisch prelegi da ses texts.

Tusaun: Venderdi, ils 23 da novembre han Olivia Spinatsch, Mario Pacchioli, Linard Bardill, Corin Curschellas, Cha da Fö, Bibi Vaplan, Benedetto Vigne, Astrid Alexandre ed Arno Camenisch concertà en il Kino Rätia a Tusaun. Er da la partida è stada Paula Cadonau ch'ha guadagnà la concurrenz «Chanta er ti!»

Il disc cumpact

RTR ha registrà ed emess ils concerts da la turnea. Sco finiziun è vegnì preschentà il decembre 2014 il disc cumpact «Chant au tour 2014». Sin quest disc chattan amaturi da musica 14 registraziuns «live» – tranter quellas er chanzuns novas anc mai udidas e registradas. Sco bonus cuntegna il disc sper las registraziuns fatgas als concerts er las trais chanzuns da promozion da la turnea: «Steilas els egls» (Pascal Gamboni ed Ursina cun ils musicists da musica populara), «Ella ei» (Tartaruga e Cha da Fö cun ils jazzers) e «L'epoca» (Mario Pacchioli ed Astrid Alexandre cun ils musicists da musica classica).

Il disc è ina bella retrospectiva dals concerts e da las collauraziuns unicas naschidas entras quest project. Sper quai è el er ina perditga dal fatg che la scena da musica rumantscha è pli activa e creativa che mai e che divers stils da musica pon ir bain a prà in cun l'auter e ch'els èn schizunt buns da sa complettar.

La bilantscha
Astrid Alexandre, producenta RTR dal project «Chant au tour», ha fatg bilantscha cun ils musicists Ursina Giger, Roland Vögeli (Cha da Fö), Thomas Cathomen (Tartaruga) e Mario Pacchioli.

RTR: Tgeninas eran vossas temas avant «Chant au tour 2014»?

Tartaruga: In faktur da stress era la dumonda dal scriver notas. In auter la cumpatibilitad musicala dals differents geners.

Cha da Fö: Jau sun ma dumandà, sche quai giaja cun traïs bands senza survegnir pli gronds problems in cun l'auter. Mintgin lavura in zic auter... La finala avain nus simplamain fatg musica ed igl ha funcziunà.

Mario Pacchioli: Il fatg d'arranschar chanzuns en stils da musica che n'en betg propri ils agens.

RTR: Vus avais mintgamai lavurà ensemes cun musicists d'auters geners da musica. En tge stil es ti ta senti il meglier?

Ursina Giger: Tar il jazz era jau segira che quai funcziunia. Ma jau sun stà surstada quant bain che mias chanzuns han funcziunà cun musicists classics!

Tartaruga: Las sairias «populares» èn stadas quellas cun il pli ferm effect da reveaziun! Igl ha vali la paina d'avair curaschi!

Cha da Fö: Classic è stà il pli bel! Ils musicists, ils lieus, nus chantauturs – tut è stà pli bel!

RTR: Tge è stà il pli grev?

Mario Pacchioli: Essend che jau era a Paris, n'hai jau betg pudì m'inscuntrar ordavant per exercizis. Uschia ha tut gî lieu per e-mail. Igl ha funcziunà, na remplazza dentant betg ina vaira emprova.

Ursina Giger: Restar ruassaivla, laschar far e betg er anc dar mes commentari. Quai dovrà, sche tants èn involvids!

RTR: Dus concerts han gî lieu ordaifer la Rumantschia. Co è quai stà?

Ursina Giger: I fa bain da sa preschentat ordaifer la Rumantschia. Quai duess restar ina finamira, er sch'i n'è betg simpel. Mo uschia pertschaivan las ulteriuras parts linguísticas nus.

Cha da Fö: Il concert a Friburg è stà il pli bel da la turnea! Igl ha fatg bain da sunar ina giada en la Svizra franzosa.

RTR: Tgenina è tia bilantscha personala e musicala da questa turnea?

Mario Pacchioli: Jau hai giudi da vesair che nostra musica rumantscha è da qualitad.

Ursina Giger: Già «Chant au tour 2012» aveva reunì blers musicists rumantschs. Quai è il pli bel vi da quest project – per mai sco musicista e sco persuna.

Tartaruga: Bellezza experientscha! La laver cun tschels chantauturs è stada fitg inspiranta.

Cha da Fö: Fitg cool. Nus essan stads in team!

Il disc cumpact

RTR ha registrà ed emess ils concerts da la turnea. Sco finiziun è vegnì preschentà il decembre 2014 il disc cumpact «Chant au tour 2014». Sin quest disc chattan amaturi da musica 14 registraziuns «live» – tranter quellas er chanzuns novas anc mai udidas e registradas. Sco bonus cuntegna il disc sper las registraziuns fatgas als concerts er las trais chanzuns da promozion da la turnea: «Steilas els egls» (Pascal Gamboni ed Ursina cun ils musicists da musica populara), «Ella ei» (Tartaruga e Cha da Fö cun ils jazzers) e «L'epoca» (Mario Pacchioli ed Astrid Alexandre cun ils musicists da musica classica).

Il disc è ina bella retrospectiva dals concerts e da las collauraziuns unicas naschidas entras quest project. Sper quai è el er ina perditga dal fatg che la scena da musica rumantscha è pli activa e creativa che mai e che divers stils da musica pon ir bain a prà in cun l'auter e ch'els èn schizunt buns da sa complettar.

La preschentaziun:

Dossier «Chant au tour».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4561
www.chatta.ch

La Regenza – l'autoritat directiva ed executiva dal chantun Grischun

■ La Constituziun chantunala fixescha tranter auter l'organisaziun e las incumbensas da las autoritads chantunala (Cussegl grond e Regenza) e da las dretgiras. Ils artitgels 38 fin 50 regleschan l'organisaziun e las incumbensas da la Regenza sco gremi executiv. Las expectoraziuns che suondon preschentan il cuntegn da questi artitgels e cumpigliant infurmaziuns supplementaras che derivan da la Lescha davant l'organisaziun da la Regenza e da l'administraziun, da l'ordinaziun respectiva sco er da la pagina d'internet chantunala www.gr.ch.

Il pli important en furma concisa
La Regenza – concepida sco autoritat collegiala – è l'autoritat directiva ed executiva suprema dal Chantun. Ella consista da tschintg commembres.

Mintga commember da la Regenza è ultra da qui chef d'in departament da l'administraziun chantunala ed è subordinà sco tal a la Regenza sco autoritat cumplessiva. La Chanzlia chantunala sostegna la Regenza en sias lavurs.

Tenor la Constituziun dal chantun Grischun planiescha, fixescha e coordenescha la Regenza las finamiras ed ils medis finanziars da l'agir dal stadi cun resalva da las competenzas da las personas cun dretg da votar e dal Cussegl grond. Plinavant exequescha ella las leschas ed ils conclus dal Cussegl grond e represchenta il Chantun vers anen e vers anora. La finala procura ella che l'urden public e la segirezza publica veggian mantegnids.

Ils commembres da la Regenza veggan elegids tenor la procedura electorala da maiorz per quatter onns e pon vegin reelegids maximalmain duas giadas. Il presidi da la Regenza vegg elegi dal Cussegl grond e mida mintg'onn. Il chancelier maina la Chanzlia chantunala; el vegg elegi da la Regenza.

Organisaziun ed incumbensas

Organisaziun: Cumposiziun: La Regenza sa cumpona da tschintg commembres e commembres. Ella prenda e represchenta ses conclus sco autoritat collegiala.

Elezziun: Lelezzziun da la Regenza succeda tenor la procedura electorala da maiorz. Il territori dal Chantun furma il circul electoral. Ina reelezzziun è permessa da duas giadas.

Entrada durant la perioda d'uffizi: La Regenza fixescha l'entrada en uffizi per in commember ch'è vegin elegi da nov tras in'elezzziun complementaria.

Presidi: Il Cussegl grond elegia or dal ravigl da la Regenza il president sco er il vicepresident per ina perioda d'uffizi d'in onn.

Occupaziun accessorica e represchenza d'interess: Als commembres da la Regenza è scumandada tutta occupaziun accessorica. La represchenza dal Chantun en organs d'interpresas u d'organisaziuns, a las qualas il Chantun è partcipà u las qualas el sostegna, è permessa cun il consentiment da la Regenza. La lescha po prevair ulteriuers excepziuns.

President da la Regenza

La presidenta u il president da la Regenza maina l'actividad da la Regenza. Ella u el presidiescha, procura che las fatschentas da la Regenza hajan lieu confurm als fatgs ed al temp e surveglia la collaurazion tranter ils departaments. Il president represchenta la Regenza vers anor, uschenavant che la Regenza na fixescha nagut. Sch'ina fatschenta na cumporta

nagin entardament, po el – empè da l'autoritat cumplessiva – relaschar dispositiuns presidialas. Questas dispositiuns ston vegnir communigadas posteriuramente a la Regenza, e qui senza retard.

Incumbensas

Incumbensas da la Regenza: La Regenza planiescha, fixescha e coordenescha las finamiras ed ils medis da l'agir dal stadi cun resalva da las competenzas da las personas cun dretg da votar e dal Cussegl grond. Ella fa regularmain in program da la Regenza.

Ultra da qui exequescha la Regenza las leschas e las ordinaziuns sco er ils conclus dal Cussegl grond. Ed ella represchenta il Chantun vers l'intern e vers l'extern.

Direcziun da l'administraziun: La Regenza dirigia l'administraziun chantunala. Ella procura per l'actividad legala ed efficacia da l'administraziun e fixescha l'organisaziun da quella en il rom dal dretg chantunala.

Cooperaziun en il Cussegl grond: La Regenza prepara las fatschentas dal Cussegl grond, uschenavant che quel na las elavura betg independentamain. Ella presechanta al Cussegl grond sbozs per midadas da la constituziun, da leschas, d'ordinaziuns e da conclus. Ils commembres da la Regenza sa participeschuan en funcziun consultativa a las sesidas dal Cussegl grond e pon far propostas.

Legiferaziun: La Regenza relascha dispositiuns main impurtantas en furma d'ordinaziun. Ella è cumpetenta da negoziar contracts interchantunals ed internaziunals; sche quels pertutgan sia cumpetenza d'ordinaziun, è ella er cumpetenta da concluder tals.

Finanzas: La Regenza fa il plan da finanzas e delibereschua il preventiv sco er il quint annual per mauns dal Cussegl grond.

Ulteriuras incumbensas da la Regenza è spezialmain: Il contact cun la Confederaziun e cun ils auters chantuns sco er cun l'exterior vischin, resguardond eventualas posiziuns dal Cussegl grond; elezioni, uschenavant che quellas n'è betg veggidas surdadas ad auters organs; il rapport annual davart l'actividad da la Regenza e da l'administraziun per mauns dal Cussegl grond; il mantegnimenti da l'urden public e da la segirezza publica; la surveglianza da corporaziuns da dretg public sco er d'auters purtaders d'incumbensas publicas dal Chantun.

Situaziuns extraordinarias: La Regenza po relaschar ordinaziuns u prender conclus senza ina basa legala per far frunt a disturbis gravants ch'è succedids u che smanatschan directamain la segirezza publica sco er per far frunt a crisas socialas. Talas ordinaziuns e tals conclus ston vegnir approvads dal Cussegl grond e scroda il pli tard in onn suenter l'entrada en vigur.

Sesidas

Lieu e di da las sesidas: Las sesidas han lieu per regla il mardi en la Chasa grischuna Cuira.

Consegna dals documents: Las propostas da prender in conclus ston vegnir inoltradas en scrit dals departaments a la Chanzlia chantunala fin il pli tard dus lavurdis avant la sesida. Ellas ston vegnir redigidas en quella furma, en la quala elles veggan emessas da la Regenza suenter avair prendi il conclus. Propostas e rapports d'ina dimensiun u d'in'impurtanza pli gronda, en spezial sbozs da missivas al Cussegl grond e sbozs d'ordinaziuns da la Regenza, ston vegnir trammess il pli tard in'emma avant il di da la sesida en mintgamai in exemplar als commembres da la Regenza sco er al chancelier.

Glista da tractandas: Sin basa da las anunziyas dals departaments fa la Chanzlia chantunala la glista da tractandas per la sesida da la Regenza. Ella metta immediatamain a dispositiun la glista als commembres da la Regenza sco er al chancelier.

Sedia da la Regenza a Cuira (Chasa grischuna).

fatgs da vias, immobiglias, fatgs da submissiun, selvicultura sco er chatscha e pestga. Il DCTS è responsabel per in'infrastructura dal traffic effizienta, segura ed adattada al basegn. Ultra da qui procura el en il Grischun per guauds ed effectivs da selvaschina sauna sco er per in'utilisaziun persistenta da las resursas aua ed energia.

Incumbensas principales: Construcziun auta, construcziun bassa, energia, traffic, guaud / privels da la natira, chatscha / pestga.

Departament d'economia publica e fatgs socials

Il Departament d'economia publica e fatgs socials (DES) gida ch'il chantun Grischun è in lieu economic, da lavour e da viver attractiv. El procura per cundizioni generalas optimalas per las interpresas e per il turissem. Il DES s'engascha per regiuns fermas e per in'agricultura innovativa e persistenta cun ina gronda creaziun da valur al lieu. Cun sustegnair umans e communitads procura el per ina gulinaziun sociala.

Incumbensas principales: Economia e lavour, turissem, fatgs socials, svilup dal territori, agricultura, segirezza da vicinalias.

Departament da giustia, segirezza e sanadad

Il Departament da giustia, segirezza e sanadad (DGSS) è cumpetent per tur ils servetschs che s'occupan da la sanadad fisica e psichica da la populaziun. Ultra da qui garantescha il DGSS l'urden public, la segirezza e l'agid necessari en cas da catastrofas e d'evenimenti. Plinavant procura el per in'execuziun ordinada dals chastis e da las mesiras ed è cumpetent per dumondas da la migrazione e da l'integrazioni.

Incumbensas principales: Sanadad, polizia, protecziun da la populaziun, migraciun, execuziun giudiziala, uffizi per il traffic sin via.

Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient

Il DECA è cumpetent per la scola populara ed il sport, per las scolas autas e per las scolas medias sco er per la formaziun professiunala. Ultra da qui è il DECA responsabel per ina protecziun adequata da la natira e da l'ambient. La promozion e l'intermediaziun da la lavour culturala e la perscrutaziun ed il mantegnimenti dals bains culturals preziosi tutgan tar las incumbensas dal DECA gisti tuttina sco la promozion da l'egalidad da dunna ed um en tut ils secturs da la vita.

Incumbensas principales: Scola populara e sport, fumaziun professiunala, fumaziun media-superiora, cultura, natira ed ambient, equalidad da las schanzas.

Chanzlia chantunala

La Chanzlia chantunala è il post general da stab, da coordinaziun e da colliaziun da la Regenza e da l'administraziun.

Ulterius purtaders d'incumbensas publicas: Il Chantun po delegar l'adempilment d'incumbensas publicas a purtaders ordaifer l'administraziun chantunala. La surveglianza tras la Regenza, ina cooperaziun commensurada dal Cussegl grond e la protecziun legala ston esser garantidas.

Incumbensas principales: Finanzas, taglias, vischnancas, valitaziun d'immobiglias, personal, informatica.

Las unidades da l'administraziun chantunala en survista

Departament da finanzas e vischnancas

Il Departament da finanzas e vischnancas (DFV) ademplescha differentas incumbensas en ils secturs finanzas, taglias, surveglianza da las vischnancas, valitaziun d'immobiglias, fatgs bancars e cassa da pensiun. Ultra da qui surpiglia el incumbensas interdisciplinaras per l'entira administraziun. Latiers tutgan ils servetschs d'informatica, la budgetaziun e la planisaziun da las finanzas sco er il management dal personal.

Incumbensas principales: Finanzas, taglias, vischnancas, valitaziun d'immobiglias, personal, informatica.

Departament da construcziun, traffic e selvicultura

Il Departament da construcziun, traffic e selvicultura (DCTS) s'occupa d'incumbensas dals secturs energia, traffic,

La preschentaziun:

Dossier «Regenza dal Grischun».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=2215
www.chattà.ch

L'Affera Conradi: L'assassin grischun e la revoluziun

■ Tras la Revoluziun da favrer dal 1917 èn ils manaders da la Russia zaristica vegnids privads da lur pussanza. Paucs mais pli tard han ils bolschevics sut Lenin inizià la Revoluziun d'october ch'ha manà a la proclamaziun da la Republica sovietica russa. Suenter la victoria dals bolschevics en la Guerra burgaisa russa han quels proclamà il decembre 1922 l'Union da las republicas socialisticas sovieticas.

Paucs mais pli tard procura in attentat per ina crisa statala tranter la Svizra e la giuvna Uniun sovietica – la culpa era in randulin grischun.

Igl è in'istorgia sco or d'in roman criminal u thriller politic: Ils 10 da matg 1923 sajetta Moritz Conradi a Losanna Wazlaw Worowski, in diplomat sovietic d'aut rang e persuna da confidenza da Lenin. Il Russ-Svizzer cun ragischi grischunas vesa sasez sco il nov Guglielm Tell che vul deliberar l'umanitat dal comunismem.

Moritz Conradi era naschi e creschi si a Son Petersburg en plaina bainstanza. Ses tat, pastizier ed oriund d'Andeer, ha fabrigà si cun success en Russia in'atgna fatschenta. La fabrica da tschigulatta Conradi era ina da las grondas en Russia.

sia. L'avegnir pareva grondius.

L'Emprima Guerra mondiala e la Revoluziun russa

han però fatg stremlbir il mund dals Conradis: Tut il possess va a perder, in-saquants confamigliars vegnan mazzads, auters vegnan da scappar. Moritz Conradi, in giuven da var 20 onns, vegn en Svizra ed engira vendetga.

Suenter l'attentat sa lascha Conradi arrestar, confessà il murdraretsch e vegn avant dretgira l'atun 1923. Ma il process è in scandal: Ina dretgira da giuradars declera Conradi per innocent. La giuvna Uniun sovietica è indignada e rumpa giut las relaziuns cun la Svizra. Varga 20 onns pateschan l'economia e la politica exteriura svizra da l'attentat. El sez mora il 1947 a Cuira, segnà da l'alcoholissem.

L'onn 2017 han ins commemorà en diversas occurrentas da la Revoluziun russa dal 1917. En occasiun dal centenari han RTR e la SRG SSR collaurà per in film documentar davart l'Affera Conradi. Ed a chaschun da la premiera dal film ha il post da perscrutaziun Documents diplomatics da la Svizra arrançchà in e-dossier che cuntagna documents istorics exclusivs or da la banca da datas online Dodis davart quest'affera.

L'Affera Conradi

In mazzament a Losanna

Igl è il confess d'in assassin: «Forsa vegnpir la posteriuritat a chapir mi'acziun ed esser engraziavla che jau hai cumbattì sco emprim cunter questa banda da delinquents internaziunala», ha Moritz Conradi mess a protocol a la polizia da Losanna. Ils 10 da matg 1923 aveva el schlupperttè en l'Hotel Cécil davant perditas il diplomat sovietic Wazlaw Worowski. Suenter il murdraretsch ha elaschà arrestar senza resistenza. El ave-

Berlin: Lavurants portan la bara da Worowski en viati da Losanna a Moscau.

FOTO: ARCHIV FEDERAL TUDESTG, 102-00064 / CC-BY-SA 3.0

va agi ord persvasiun: «Tranter tals ch'en sa participads al declin da la Russia ed indirectamain a quel da l'entira umanitat, na datti nagins innocents».

Svizzera en Russia ed anti-bolschevic ardent
Ils Conradi, emigrads en la mesadad dal 19avel tschientaner dal Grischun, manavan a St. Petersburg, da lezza giada chapitala da la Russia zaristica, ina pastizaria flurinta. Suenter la Revoluziun d'october l'onn 1917 èn lur bains vegnids expropriads, il bab e l'aug da Moritz assassinads dals bolschevics. Durant la guerra burgaisa russa ha Conradi cumbattì sco uffizier da «l'Armada Alva» cunter ils «Cotschens». Suenter la sconfitta da las forzas contrarevoluziunares è el scappà sur la Tirschia enavos en sia veglia patria. Quà è el vegnì en contact cun emigrants russ. Quests han probablamain intimà l'anti-bolschevic ardent al mazzament.

Crim d'ina persuna privata envers autres persunas privatas?

Il di suenter l'assassinat è sa radunà il Cussegli federal a Berna. En in communiqué ha la regenza federala sentenzia questa «violaziun da la moralità e da la lechsa» cun «indignaziun». Ulterior basagn d'agir n'ha il Cussegli federal dentant betg vesi. Giuridicamain sofisticà n'ha la regenza betg taxà l'attentat sco delict politic, mabain sco «crim malign, commess d'ina persuna privata envers autres persunas privatas». Il diplomat sovietic Worowski era bain delegà sco observader a la Conferenza da l'Orient ch'aveva lieu a Losanna; pervida divergenzas internaziunals n'era el dentant betg accredità uffizialmain sco participant da la conferenza.

Decisiv per la sistida da las relaziuns

La posiziun dal Cussegli federal vers l'attentat era fitg delicata. Tschintg onns avan, il novembre 1918, aveva la Svizra exilià ina missiun sovietica, perquai ch'i vegniva rinfatschà als diplomats bolschevics d'avair fatg «propaganda revoluziunara» ed uschia dad esser

conculpaivels a la Chauma generala svizra dal 1918. Dapi lura eran ils rapports tranter Berna e Moscau tut auter che buns. L'Affera Conradi è alura stada decisiva per la sistida da las relaziuns da la Svizra cun la Russia sovietica durant plirs decennis. Pir suenter la Segunda Guerra mundiala han las duas regenzas puspè reprendi contacts uffizials.

Cumplicidad dal Cussegli federal?

En ina nota diplomatica ha il minister da l'exterior Georgi Tschitscherin crittgà vehementamain la posiziun dal Cussegli federal concernent il murdraretsch: La «refusaziun illegitima» d'attribuir il status diplomatic a Worowski saja stà in «act nunlubi ed ostil» ed haja chaschunà ina «situaziun anormala ed ambigua» ch'haja provocà attargas cunter il delegà sovietic. Tuttina n'hajan las autoritads «prendi naginas mesuras preventivas» per impedir in act da violenza cunter el. Perquai portia la regenza svizra ina «responsablidad absolutamain evidenta e gronda», ina cumplicidad a l'assassinat.

Murdraretsch cunter violenza revoluziunara

Il Cussegli federal ha reagì cun in telegram salà sin las «accusaziuns impertinentas e malvolentas» da Tschitscherin. Il Departament politic federal (DPF, oz DFAE), manà da l'anti-communist persvadi Giuseppe Motta, ha refusò tut las rinfatschas ed è passà a la cunterattata. I saja chaussa da la regenza sovietica da finalmain conceder ina indemnisiun per «las expropriaziuns ed ils acts da violenza nuditgs» che sajan vegnids commess durant la revoluziun cunter millis Svizzers en Russia. Il process penal cunter Conradi, manà a moda fitg emozionala, vegn er a suandar questa logica.

Acquittament da l'assassin

Las tractativas davant la dretgira da giuradars a Losanna durant il novembre 1923 eran orientadas pli pauc vers il mazzament effectiv che vers la qualificaziun dal reschim da cussegls en Russia. L'act da Conradi è vegnì congualà explicitamain cun il destin tragic da sia famiglia, las suffrientschas dals Swizzers en Russia en general e las unfrendas dals bolschevics. Ils giuradars han alura pelvaira acquittà l'assassin. Betg mo en Russia è l'indignaziun stada gronda. Il Cussegli federal da l'autra vart ha refusò tut las rinfatschas cun renviar rigurusamain al federalissem e la separaziun da las pussanzas.

Represa da relaziuns per aut pretsch

La Russia sovietica ha decretà in scumond d'entrada ed extraida per Svizzers e Svizzers e declarà in boicot per martganza svizra. Prest ha Moscau signalisà interess per ina «regulaziun da la

situaziun», insistiva dentant «sin ina tscherta satisfaciun en chaussa Worowski». Adina puspè è il cas vegnì negozià cun mediaziun internaziunala. L'onn 1927 han ins almain cuntanschì ina schliaziun temporara. Igl ha dentant cuzzà fin l'onn 1946, fin che Berna – per in aut pretsch politic – ha cuntanschì la represa da relaziuns uffizials cun la URSS.

Il film «L'assassin grischun e la revoluziun»

Sco che mussan actas publitgadas dal post da perscrutaziun Documents diplomatics da la Svizra ha l'Affera Conradi pusrchì già l'onn 1977 material per in film da kino russ ch'era – sco che s'exprima in diplomat svizzer a Moscau – «emplenà cun clichés sovietics». Il medem onn èn er cineasts en Svizra s'interessads per il tema anc adina pulit brisant.

Il 2017 è alura cumpari il film documentar da Helen Stehli-Pfister davart quest moment central da las relaziuns svizras-sovieticas en il temp tranter las guerras. L'autura independenta è vegnida rendida attenta casualmain sin la istoria da Moritz Conradi ed intimada da far in film. Suenter esser s'approfondida en la tematica n'ha Conradi betg pli laschà liber l'autura da films. Helen Stehli-Pfister ha fatg lungas ed intensivas retschertgas, surtut a Son Petersburg. Ina part dal material visual dal film deriva da l'archiv da la Cinémathèque Suisse a Losanna. Da la partida sco expert è stà Sacha Zala, directur dal post da perscrutaziun Documents diplomatics da la Svizra.

Il film è vegnì mussà sin tut ils quatter chanals da la SRG SSR (versiun rumantscha: en ils Contrasts dad RTR dals 5 da mars 2017 sut il titel «L'assassin grischun e la revoluziun»). Pli tard è il film er cumpari sco DVD che cumpiglia la versiun tudestga, franzosa, taliana e rumantscha (commentari e suttitel en rumantsch grischun); il DVD sa lascha per exemplar emprestar en la Biblioteca chantunala dal Grischun.

Purtret da Moritz Conradi en il Lexicon istoric retic

* 16 da zercladur 1896 a Son Petersburg, † 1947, refurmà, dad Andeer. Figl da Moritz, possessur da fabricas a Son Petersburg, ∞ Vladislava Svertsevitsch, Gimnasi a Son Petersburg, studi d'inschigner da chemia. Entrà il 1915 en la scola d'uffiziers russa, è Conradi davantà chapitani ed ha servì a l'Armada alva fin il 1920. Il reschim communistic ha confisca parts da la facultad dals Conradi. Plirs parents èn vegnids sajetts dals bolschevics; Moritz, sia mamma ed ina part da ses fragliuns èn sa salvads a temp en Svizra. Conradi ha prendi vendetga ed ha assassinà ils 10 da matg 1923 a Losanna il diplomat sovietico.

Wazlaw Worowski e vulnerà ils dus assistents da quel. Ils 16 da novembre 1923 ha la dretgira d'assisas dal Vad declerà Conradi per nunculpant cun in'uschenumnada minorité en favur. Conradi sa chapiva sco erox (in segund Tell) dal cumbat cunter il communismem. El n'ha mai chattà la via enavos ad ina vita burgaisa regulada.

L'acquittement da Conradi tras ils giurads, giuridicamain nunsustegnibel, ha mess la giustia svizra en ina glisch dubiusa, ha fatg donn a la Svizra sco sedia da la Societat da las naziuns e lieu da conferenzas internaziunalas ed ha cuntinuà a peginar las relaziuns cun l'Uniun sovietica. Sco defensur en l'Affera Conradi ha Théodore Aubert fundà l'Entente internationale contre la IIIe Internationale, numnada er Liga Aubert, cun in'orientazion burgaisa da dretga.

Documents diplomatics da la Svizra

Tar il post da perscrutaziun Documents diplomatics da la Svizra (Dodis) sa traci d'in institut da l'Academia svizra da las scienzas umanas e socialas che s'occupa da l'istoria svizra da politica exteriura e da las relaziuns internaziunalas da la Svizra. Il project cumpiglia ina banca da datas online (accessibla sut www.dodis.ch), in'ediziun d'actas en furma da cudeschs, la retschra da publicaziuns Quaderni di Dodis ed ina bibliografia davart l'istoria da la politica exteriura da la Svizra.

L'origin da l'institut tanscha enavos en l'onn 1972 cur ch'ina grupper d'istorichers ha cumenzà ad edir documents d'importanza per il studi da la politica exteriura e da las relaziuns internaziunalas da la Svizra. Tranter il 1979 ed il 1997 èn cumparids tschintg toms che cuvran ils onns tranter 1848 ed il 1945. Actualmain vegn elavurada la seconda serie che tracta ils onns 1945 fin 1989.

Cuntrari ad outras ediziuns d'actas davart la politica exteriura sa traci tar Dodis da nagin project sut controla statala, mabain d'in product da la perscrutaziun libra. La grupper da perscrutaziun elegia ils documents tenor criteris independenti ed è obligada sulettamain als principi scientifics. Il project collatura però stregamain cun l'Archiv federal svizzer – nua ch'il post da perscrutaziun ha er sia sedia – e vegn sustegni dal Departament federal d'affars exteriurs.

La preschentaziun:

Dossier «Affera Conradi».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=2075
www.chatta.ch

Fotografia da polizia da Moritz Conradi suenter si'arrestaziun.

FOTO: PD

«Büvetta Tarasp» – sin ils fastizs d'ina perditga architectonica da la cultura da bogns

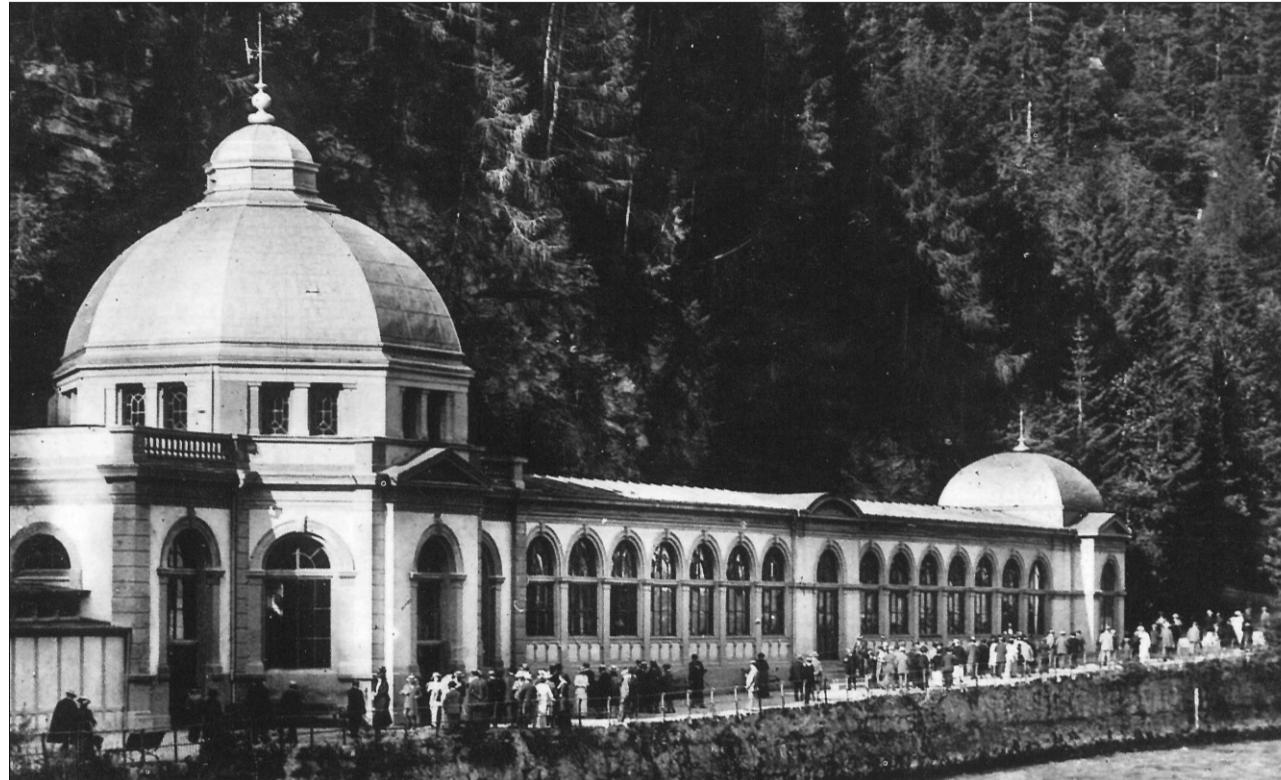
■ L'onn 2000 è cumparì in cudesch cumplettamain quadriling (ruman-tsche, tudesch, talian, franzos) deditgà a la bavetta da Scuol-Tarasp: «Per un'architettura dell'acqua – Büvetta Tarasp – Ein Haus des Wasser». Sco editurs da la publicaziun illustrada ritgħamain segnan Michael Jakob e Giordano Tironi, professors d'architectura e da la cuntrada a Genevra e Grenoble; sper ulteriuras auturas ed auturs han er colluvăr studentas e students d'architectura da Grenoble. Ils sboz da l'Ecole d'Architecture da Grenoble preschentads en il cudesch exemplifitgeschan il potenzial surprendent da la bavetta; els dattan segns e renviaments e fan attenti a la necessitat da salvar l'identitat da quest edifizi remartgabel. Ulteriuras contribuzjoni sclereschan la situaziun da la bavetta per quai che reguarda la geologia, istorja culturala e teorija architecto-

nica e cumpiglian ella uschia en il panorama d'inimpurta che surpassa lunschor ils cunfins locals.

L'architectura termala

Schebain che la morfologia locala e las normas dal gust naziunalas influenzejan l'architectura da l'aua, se fa valair quasi dapertut in sistem relativamain simpel, variabel senza fin. Ils pols principals da quest sistem èn d'ina vart las bavettas u funtaunas e da l'autra vart ils hotels gronds, unids d'ina «natira» arranschada plain raffinezza, savens su-meglianta ad in parc. Cun il temp survegn il spazi da lieu da durmir e da sanatori adina dipli pais, occupan casinos, teatres, kinos, kioscs, stivas da té, villas, plazzas da golf e.u.v. il sektur intermediar. La «cure de terrain» promovida dals medis engrondescha il radius da quel che tschertga spendrament, surmuntond temporarmain la restricziun dal parc da cuntrada e pretendend l'exploraziun da la natira «selvadia» circum-danta. L'avanzament vertical cumplettescha uschia la spassegiada orizontala, quai che maina a la complettaziun da las sendas da viandar ed effectuescha ch'il micromund limità dal lieu da cura sa particescha insumma a la natira. Malgrà quai furman ils lieus da cura però mintgħamai in mund autosufficient e per sasez ch'il curant explorescha durant ses segiurn. Architectonicamain s'exprima quest mund dapersai en la cuntradicziun resp. en l'indifferenza en general totala envers ils stils locals. Ils edifizis termals grondius ed ils palaz d'hotel superbis entamez ils vasts parcs èn l'ensaina da la vita elevada mundana; en questi lieus na resuna betg la ramur da las cascadas, mabain la musica d'orchester cultivada.

L'architectura da las termas vegn dominada da la fatschada. Las maschinis d'hotel e da cura mussan lur vart

La bavetta dal temp da sia gronda frequenza fin avant l'Emprima Guerra mondiala.

FOTO: PD

glischanta e reproduceschan en ils lieus savens giu via la realitat lontana ed urbana, laschond via libra al sincretism stilistic. Sco en in grond toc da teater collectiv spassegian ils curants en questi lieus ibrids da natira e cultura.

Il character da promenada s'exprima en l'architectura a maun da stabiliments lungs, da galarias, bavettas e couloirs, ils edifizis sa midan en lieus per spassegjar. Sa promenar è però mo l'expressiun particolar da «senn da temp» transforrmà da l'uman che s'expona a l'idroterapia, il qual na spetga betg mo sin sia guarizjun, ma er sin amicizias decisivas. Il giu da fortuna omnipreschent en ils lieus da cura che sa manifestescha architectonicamain en edifizis da casino imposants e la natira dumestigtada, munida cun locals da té e butias èn main l'expressiun dal senn commercial che «amusements» indispensables per l'uman stu-fienti e smanatschà da l'«ennui».

La glisch da las fatschadas, la ritgezza ed il luxus da l'interieur, l'eleganza dals ierts – tut quai empermetta als visitaders la regiuvinaziun eterna e transforma il lieu en in mund da dialas, en in pajis da paraulas modern, sco che Maupassant remartgħa: «En dus mais succeda qua bler dipli che en l'entir univers durant in onn entir. I guarda or propi sco sche las funtaunas na fissan betg mineralisadas, ma striunadas.» (Mont Oriol).

L'epoca classica da las curas da bogn sco spievel da la societad burgaisa

Questa forza magica s'exprima simbolicamain surtut en las bavettas. Concepiadas sco ils vairs centers dals lieus da cura, represchentan las bavettas per l'aua fatga utilisabla tecnicamain in monument en general iperbolic en ils hotels u en las termas. Ils edifizis generus ornads cun galarias sureleveschan la(s) funtauna(s), celebreschan si'identidad a maun da grondas inscripcjoni u da construcziuns

da bigls cun batschigl funczjinals e fantasċi. Enina concepids sco veritabels lieus da cult da l'aua, accentueschan las bavettas la colliażiun da l'aua bunam mirakulosa cun la terra (minerala) e renieschan uschia a las forzas elementares che vegnan stgħażxha in auters lieus da segns profans. Dunnas giuvnas han la funcziun da «nimfas da funtauna» amiajvlas en las bavettas; ellas encunuschan il giast, porschan ad el ses magħi (numeru) ed han per usħeġ dir la funcziun d'«ornament erotic» dal templ d'aua magic. Oravant tuu suenter il 1880, en il temp glorius dal terمالism, sa maschaidan en il segn da l'aua unifitgħanta las differentas classas sociajas en la bavetta.

Oz pari difficult da chapir era mo approximativamain la dimensiun e l'intensität da l'entusijssem per l'idroterapia e tut si' influenz sin la societad. Las disputas da las differentas scolas da medischina, las teorias d'origin d'in Beaumont, Suess e Gautier concorrent lan auas mineralas, las gasettas ch'hann rapportà dals centers da la cura d'aua, la diplomazia «termala», la pre-schientiċċa dals pli famus scripturs en ils lieus da bogns moderns – tut quai dat perditgħ d'ina posiziun centrala sociala e culturala dals lieus da cura ozendi strusch chapibla. Lur gronda epoca ġe quasi il spievel da la grondezza, ma er da las cuntradicziuns d'ina societad burgalsa, che, imitond il musters aristocrats, celebrava en il reflex da la grondiosa architectura termala durant intigħnas emnas si'atna libertad (e sajha quai en la pli stretta vischinanza da la mort).

Uscħiġġ clera sco che la crisa dal manashfa da cura d'ozendi en Europa para er dad esser, vali però da metter en evidenza che pliars lieus han pli che mo «survivì». Pli modest e cun pli vast orizont, respectond la relaziun cun l'ambient local e promovids dal return a metodas integralas en la medischina, èn tscherts manasħihs da cura ids novas vias.

Bavettas – furma, funcziun, istorja

En Svizra e surtut en il Grischun èn numerus funtaunas d'aua minerala vegnidas utilisadas per intents terapeutics già en il temp medieval. Bigls ed indriżi per far bogn primitivis han possibilità da trair a niz las funtaunas termalas, per exemplo quellas da San Murezzan, Scuol-Tarasp, Fideris, Peiden, Val S. Pieder e Passugg, per finamiras da baiver e da bogn.

L'analisa scientifica da las auas curativas ed enconuschienschas medicinalas han manà en il 19avel tschientaner ad in progress da la cura da bogn e da

l'equipament luxurius era el concepi per ina clientella internazionala da provegnientscha nobla che n'aveva betg tema d'in viadi en charrotscha stentus sur il pass e tras la val da l'En per giudair qua la vita da cura durant ilis más da stad.

Las funtaunas mineralas eran dal temp d'avvertura da la chasa da cura anc en in edifizi discret. Cun la construcziun da la bavetta magnifica ilis onns 1875/76 ġe la spierta da cura veggida amplifitgħa remartgħablā, pli tard anc cumplottata cun la construcziun d'ina dependance da villa (1876), ina baselgia englaise (1883), ina posta (enturn il 1890) ed ina nova chasa da bogn (1912/13).

La bavetta ġe situada da vart dretgħ da l'En, al pe d'ina paraid-crapp stippa. Oriundamain manava ina curta alea da plantas da la punt da l'En a l'entrada dal vest. Il clima ed il lieu, ma er il giavisch per in akt architectonic imposant po esser stà il motiv che Bernhard Simon ha concepi la bavetta da Tarasp Bogn sco cubus serrà cun grondas fanestras cun arvieuti radunds vers il flum.

L'andament d'ina cura da baiver aua sa reflectesha en la structura dal stabiliment: Il tract dal vest extendi cun l'entrada encurunada da cuplas enserra il portic ed il deposit da vaider, vi da quest s'agiuta il «cor» dal stabiliment cun il enchaschamenti da las funtaunas, caratteriċċa architectonicamain d'ina «rotunda» da ventg meters autezza cun ina cupla a tambur. En la part davos da l'edifizi eran las tualettas ed ils locals da sgħiġiattar. En ina publicaziun dal 1916 vegn l'interieur descriet sco suonda: «Nus entrain en il corridor taviegħi (...) ch'è circa 100 meters long; da la vart da la muntogħna furma ina nischa il lieu da l'orchester per la matineas da la musica da cura. Da questa vart ġe ina retscha da butiñas da tut gener, entant che grondas fanestras ad arvieut vers la vart da l'En permettan a l'aria ed a la glisch access en abondanza.»

Entant che la tavladira dal corridor ġe vegnida entulada a chaschun d'ina renovaziun da l'onn 1963, ġe la «rotunda» mantegnida per gronda part en sia furma originala.

Las paraids dal local central vegnā ordinadis cun otg colonnas da chantun cun capiteli ionics ch'èn pusadas sin in fundament da marmel (oriundamain marmel da stuc), il plau a tambur ġe decorà cun lastras da vaider coluradas. Da la vart sura statħan ilis traħi bigls in furma da vasa da las funtaunas termalas Bonifacius, Lucius ed Emerita, circundadis da tavlas da marmel istorisantis dal temp enturn il 1900. Sur la funtauna d'amez stat en grondas lettras l'inscrizjoni «Aère, sale, salus aërea» (cun aria e sal ina sanadad da fier).

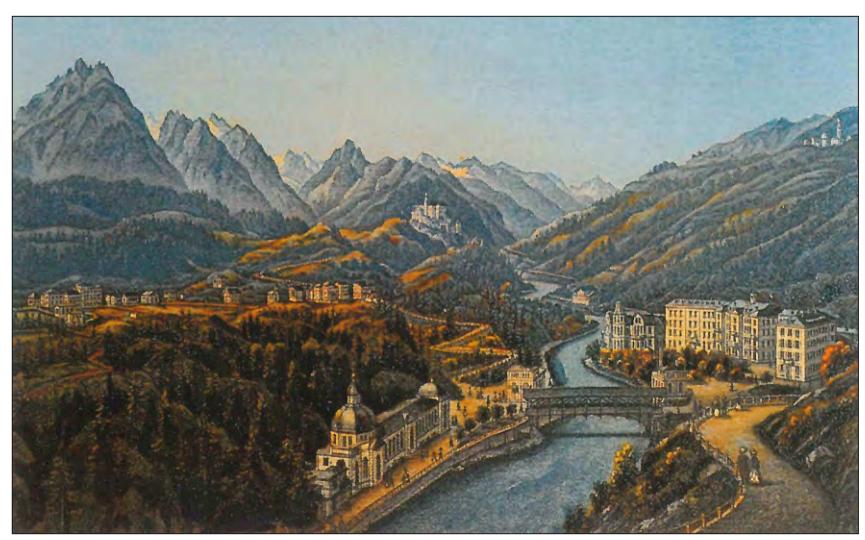
Malgrà la restauraziun purifitgħanta dal 1963 derasa la bavetta da Tarasp Bogn anc oz bler da la pumba dal stabiliment da cura d'origin. Dus dals pli famus architects svizzers tranter classicissim ed istoricissim – Felix Wilhelm Kubly per la chasa da cura, Bernhard Simon per la bavetta – han contribuvi cun lur plans architectonics decisivamain al fatg che la vischħanha periferia da Tarasp Bogn ġe avanzata en la seconda mesadad dal 19avel tschientaner ad in dals pli impurtaus lieus da cura da la Svizra.

La preschentaziun:

Michael Jakob, Giordano Tironi: Per un'architettura dell'acqua – Büvetta Tarasp – Ein Haus des Wasser. Verbania 2000.

Dapli informazioni:

chatta.ch/?hiid=3355
www.chatta.ch

Vista cumplessiva dals stabiliments da cura da bogn a Tarasp (ca. 1880).

FOTO: PD

La Svizra durant la Segunda Guerra mundiala

■ La Svizra ha passentà onns critics durant la Segunda Guerra mundiala (1939–1945). Bain è ella – cuntrari a la gronda part dals ulterius stadiis europeics e mundials – stada preservada d'acziuns da guerra directas. Ma las smanatschas nà da l'exterior, la mobilisaziun spiertala a l'intern, l'economia da guerra e la mobilisaziun generala han dumandà da tuttas e tuts gronds sacrificis ed han segnà in'entira generaziun.

La Svizra circumdata

Ils 13 da mars 1938 è l'Austria vegnida annexada tras in culp da stadi dal Reich tudestg. Questa situaziun ha sveglià il desideri da resistenza tar la populaziun svizra. Il Cussegli federal ha proclamà il return a la «neutralitat integrala» e la sortida da la Societad da las naziuns.

La retorica uffiziala en connex cun la neutralitat è vegnida smuttada, reinter-

pretada e midada pliras giadas durant la Segunda Guerra mundiala. Al cu-

menzament dals scumbiglis

exportava la Svizra la gronda part dal material da guerra en ils stadiis dal vest. Quai è dentant sa midà plau a plau: tranter il 1940 ed il 1944 bandunavan 84 % d'export d'armas la Svizra en di-

reziun da la Germania da Hitler.

Suenter l'occupaziun dal nord da la Frantscha tras las truppas tudestgas l'onn 1940 era la Confederaziun circumdata cumplettamain da las pussanzas da l'axa, cun excepiun d'in corridor streng che colliava Geneva cun la Frantscha anc libra. Questa situaziun ha sfurzà il pajais da collavurar cun il grond vischin en il nord, ina collavuraziun ch'è er già vegnida descritta sco «participaziun senza integraciun» (Jakob Tanner). Gia da quel temp vegniva fatg beffas dals Svizzers «che lavuran sis dis da l'emna per la Germania da Hitler, ma che uran il settavel di per la victoria dals Englaes».

La «chasa svizra»

La «Landi», l'Exposiziun naziunala svizra a Turitg ch'ha durà dal matg fin l'october 1939, è daventada in eveniment naziunal: Sut l'impressum da la smanatscha totalitara ha il pievel svizzer laschà d'ina vart ils contrasti politics e sentì la necessitat da la solidaritat. La parola cunter ils privels exteriori ed interiuri sa clamava: defensiun naziunala spiertala.

En Svizra devi simpatia averta e zuppada per l'ideologia naziunalsocialistica. Politichers e circuls economics admiravaen il nord, oravant tut suenter ils success da guerra dals Tudestgs.

Uschia èn sa furmadas durant quest temp critic en l'armada ed en il pievel

gruppas da resistenza. La pli ferma critica cunter in'adattaziun exagerada è vegnida da la gronda part da las gasettas, e quai malgrà la censura da pressa.

La seziun militara «Heer und Haus» è s'occupada dal stadi spiertal dal pievel e dal schuldà, ha appellà a la forza da resistenza tradiziunala da la Svizra ed ha rinforzà la voluntad da tegnair ensem. Tgi che na sa participava betg, vegniva stigmatizada, sco che mussan ils suandants citas ch'expriman d'ina vart tschartas resalvas envers la mobilisaziun ideologica, da l'autra vart il sacrifici total a quella:

«La Svizra è in'unitad politica ed jau sun sa chapescha dal tuttafatg da l'opinioni ch'ella haja ina muntada politica, sch'ins vul perfid ina fitg gronda, ed er ina militara e strategica; ma da concluder da quai ad ina mentalità cuminativa da tut ils burgais è ina lunga via.» (Charles F. Ramuz, en «Esprit», octobre 1937).

«Per mai na dependi betg ch'in saja in bun scriptur, mabain mo ch'in saja in bun Svizzer». (Cusseglier federal Philipp Etter).

La Svizra – in'insla?

A partir da la primavaira dal 1940 è la Svizra stada circumdata cumplettamain da pajaos totalitari.

Economicamain eri per il pajais ina dumonda da survivenza da restar integrà en il martgà internaziunal: importaziuni da virtualias eran necessarias per l'alimentaziun da la populaziun, materias primas (oravant tut charvun, fier) eran indispensables per mantegnair la producziun e per impedir la disoccupaziun. Il 1940/41 èn las relaziuns economicas tranter la Svizra e la Germania vegnidas intensivadas en maniera massiva.

Las exportaziuns da material da guerra en Germania e la rolla dal lieu da finanzas, nua ch'ins acceptava er raps ed aur da derivanza dubiosa, han chasschunà dubis davart la neutralitat svizra.

Questa discussiun dueva la finala anc renascher ina giada ditg suenter la guerra, numnadama in ils onns 1990. Il 1999, suenter trois onns da perscrutaziun, ha la cumissiun d'experts independenta timunada da Jean-François Bergier preschentà ses rapport principal areguard la Svizra en la Segunda Guerra mundiala («Rapport Bergier»).

Tenor quest rapport han las autoritads federalas gidà il regime naziunalsocialistic da cuntanscher sias finamiras. La Svizra n'haja betg adattà sia politica umanitara al basegn dals fugitivs, mabain agi tenor ponderaziuns politicas e tacticas. Ils commembres da la cumissiun accentueschan che la revisiun dal passà da la Svizra na saja betg mo la lezia dals istorichers, mabain da tut la populaziun.

Al cunfin tranter la Svizra e la Frantscha occupada (Boncourt/JU, 1944). FOTO: CC BY-SA 4.0

La battaglia dal graun

Il 1939 aveva la Svizra in potenzial d'autoprovidement da mo 52 %. Perquai ha Friedrich T. Wahlen proponi cun ses plan da cultivaziun in augment massiv da la surfatscha dad ers per garantir uschia l'alimentaziun da la populaziun en temp da crisa e diminuir la dependenza da l'ester. Tut il terren fritgaivel dueva vegnir utilisà e cultivà cun graun, tartuffels, verdura e.u.v.

La cultivaziun dad ers dovrà bler daplif forzas da lavour che l'allevdament da muvel. La glieud mancava però, ils purs eran en servetsch militar. Il 1941 è vegnida cumandada l'obligaziun dal servetsch da lavour: glieud da las citads, giuvenils, dunnas e students en vegnids clamads al servetsch da campagna. Fugitivs ed internads han lavurà vi dad ovras da megljuraziun. Er cultivaturs pitschens han contribuì a l'augment da la cultivaziun en lur ierts e manaschis d'industria.

In raziunament prudent da las virtualias ed il cumbat cunter il martgà nair han impediti tensiuns socialas pli grondas: la fom ha pudi vegnir cumbatida.

Economia e vita publica sut l'ensaina da la guerra

La guerra ha chasschunà midadas decisivas en il mintgadi da la populaziun. La garanzia dal provediment cun virtualias e materias primas pretendeva sacrificis e prestaziuns spezialas. D'ina vart han insaziunalisà las virtualias ed ils bains da consum pli impurtants, da l'autra vart oblijà la glieud da rimnar materias primas e rumentos.

L'entira vita economica è vegnida organisada e coordinada da nov uffizis da l'economia da guerra. Quels eran responsablos per l'alimentaziun, l'industria, il commerzi, il transport, la lavour, l'assistenza publica, la controlla dals pretschs e l'ovra da cultivaziun.

La mobilisaziun interna da la Svizra era dentant visibla er en auters secturs. Daperter han ins creà guardias localas e pumpiers da guerra. Er bleras organizaions ed uniuns civiles èn spert vegnidas integradas en l'organisaziun da guerra generala ed han surpiglià incumbensas en il sectur dal provediment dal pajais e perfid da l'armada.

Las mammas da la nazion

Sut l'aspect da la crisa economica eran las rollas vegnidas distribuidas da nov en il decurs dals onns 1930. Las dunnas han survegnì l'incumbensa sco mammas e chasarinas, la chasa saja uss lur réduit, avevi num.

Ma durant il servetsch activ, cur ch'is

vegniva promovi dal stadi per impedir ch'i vegnian importads e mussads films da propaganda da las pussanzas da l'axa.

Servetschs umanitars

Sco pussanza da protecziun ha la Svizra represchentà ils interess da numerus stadiis. E la neutralitat helvetica ha er possibilità da porscher agid a las victimas dal conflict mundial.

Surtut cun acziuns umanitaras han ins empruvà da levgiar la miseria dad umans pertutgads da la guerra. Il Comité internaziunal da la Crusch Cotschna ha crèa a Geneva in servetsch d'assistenza per ils praschuniers da guerra, in servetsch ch'ha possibilità da visitar champs da praschuniers, da traetter mangiativas u material sanitari e perfid d'organisar il barat da praschuniers malsaus u blessads.

Durant il zercladur dal 1940 èn fu-gids 40 000 schuldads franzos, beltgis e polonais sur il cunfin en Svizra. Cun l'intenzion d'als dar occupaziun e per limitar lor contact cun la populaziun locala han ins installà champs da lavour. Tut en tut ha la Svizra prendi si durant la guerra passa 100 000 internads.

Barrieras

En cumparegliazion cun ils servetschs umanitars nummads è la politica svizra en connex cun fugitivs civils stada main gloriosa. Durant la Segunda Guerra mundiala è la Svizra stada la finamira da blets umans perseguitads politicament. Oravant tut ils Gidieus han tschertgà qua a partir dal 1933 lur salvament. L'onn 1942 han las autoritads però serrà ils cunfins ed ordinà da refusar tut ils fugitivs berg politics. Quai valeva er per ils Gidieus. Cunquai che la Svizra n'ha betg renconuschi els sco fugitivs politics fin il fanadur dal 1944, è la gronda part dad els vegnids refusads al cunfin. Pervi da questa politica ordwart restrictiva hai dà als cunfins scenas dramaticas: ina gronda part dals fugitivs vegnivan trammess enavos – savens directamain en ils mauns da lur perseguitaders. Blers èn vegnids assassinads fin la fin da la guerra en champs da concentratzion.

La posiziun rigurusa da las autoritads svizras envers ils fugitivs ha provocà pliras giadas tar il pievel grondas protestas. In'avvertura generusa dals cunfins è la finala vegnida impedita tras la resistenza da la maioritat dal parlament federal e da las regenzas chantunalias.

Da recepir fugitivs militars, fugitivs da cunfin ed uffants vegniva plitost lubi, cunquai ch'ins saveva gia ordavant che questas dimoras eran limitadas temporalmente. Ils fugitivs recepids han ins mess a partir dal 1940 en champs da lavour. Mint'autra lavour u actividad politica era scumandada.

«Fugitivs mo per motivs da razza, per exemplu ils Gidieus, na valan betg sco fugitivs politics.» (Circulara confidenziale da la partizion da polizia federala a las direzioni ed als commandos da polizia dals chantuns, 13 d'avust 1942).

«L'onn da rapport è stà caracterisà d'enormas undas da deportaziuns en Germania ed en ils territoris occupads da la Germania. Tschientmillis d'umans betg arics èn stads las unfrendas da questas undas. Il starmentus plan da la destrucziun totala da la razza dals Gidieus en l'Europa è sa manifestà senza regnientschias en ils discurs publics ed a maniera zunt brutalta en la realitat.» (Dal rapport dal comité d'agid da las baselgias svizras davart l'onn 1942).

La preschentaziun:

Dossier «La Svizra durant la Segunda Guerra mundiala».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=465
www.chatta.ch

Placat da mobilisaziun dal prim da settember 1939.

FOTO: PD

Undas da chalira e privel d'incendi da guaud

■ Undas da chalira n'en bain betg il privel da la natira il pli frequent en Svizra. Ma gist en connex cun il stgaudament dal clima èn talas tuttavia daventadas pli frequentas ils ultims onns. Ed il privel d'incendi da guaud è ina tematica da tegnair en egl er independentamain dad undas da chalira; quai vala en spezial per il Grischun cun sias valladas dal sid, las regiuns interalpinas cun damain precipitaziuns e las valladas da favugn en il nord.

Il portal d'internet www.privels-natura.ch è vegni lantschà cuminavlamain da tut ils posts spezialisads da la Confederaziun per privels da la natira e stat a disposiziun dapi il 2014, e quai er en versiun rumantscha.

Chalira

En Svizra resultan undas da chalira per il solit en connex cun ina situaziun da pressiun auta e cun vents nà dal sid fin dal sidvest, uschia che aria chaude e sitga

vegn manada al territori alpin. Co che la chalira vegn resentida, dependa dals suandants parameters me-teologics: temperatura da l'aria, irradiazion dal solegl, umiditat relativa da l'aria, vent. Sco «chalira» vegn definì per resentiment dischagreabel, sche la temperatura da l'aria è memia auta. Sco «unda da chalira» vala ina perioda da chalira extrema che po periclitar la sanadat dals umans.

«Heat index»

Perquai che la chalira vegn supportada meglier sche l'umiditat relativa da l'aria è bassa, sa basan ils avertimenti da chalira sin ina valur calculada a maun da la temperatura e da l'umiditat relativa: l'uschenumnà «heat index» (HI). Per determinar l'index da chalira po vegnir duvrà sper la temperatura ubain l'umiditat relativa ubain il punct da sdregliar. En cas d'ina temperatura da 33 grads e d'ina umiditat relativa da 35 % cuntanscha l'index per exemplu la valur 91. Sche questa valur vegn registrada durant trias dis consecutivs, correspondess quai ad in avertiment da chalira dal nivel 3.

Nivels da privel da chaliras

Nivel da privel 3 (privel considerabel): Quest nivel da privel resulta d'in'unda da chalira cun temperaturas che sa chattan 3 dis u dapli sur la sava da chalira; heat index HI > 90. Las consequenças pon esser problems cun la circulaziun ed in malessor corporal.

Nivel da privel 4 (grond privel): Unda da chalira extrema cun temperaturas che sa chattan 5 dis u dapli sur la sava da chalira; heat index HI > 93. Da quest nivel resulta in privel augmentà da problems cun la circulaziun e d'in malessor corporal.

90 pertschient dals incendis da guaud resultan tras in fauss comportament dals umans.

FOTO: PD

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): Avertimenti da chalira vegnan emess en Svizra mo per ils nivels 3 e 4, perquai ch'ina unda da chalira extrema da dimensiuns pli grondas nè betg fitg probabla en nossas regiuns.

Recumandaziuns da comportament

Avant in'unda da chalira

Undas da chalira èn per regla previsiblas. Sche las temperaturas s'augmentan resp. sche l'umiditat da l'aria è auta, duessan perquai vegnir resguardadas las previsioni da l'aura sco er las infurmaziuns en las medias.

Ulteriuras mesiras preventivas: preparar avunda aua; esser preparà per prestar emprim agid (p.ex. organizar in set d'emprim agid); s'infurmari davart las consequenças en cas da chalira; enconsercher las mesiras preventivas impurtantias: p.ex. vestgadira, chapels, sumbriva, aua; controllar l'infrastructura da l'edifizi (p.ex. penslas, storas externas reflektantas).

Durant in'unda da chalira

La chalira po donnegiar la sanadat dals umans ed eventualmain reducir las prestaziuns spiertalas e corporalas. Quant bain ch'ina persuna cumporta la chalira, dependa er da ses stadi corporal muttant. Uschia cumpordan ins claramain main bain la chalur, sch'ins ha per exemplu in dafrail u malsognas cronicas. En general reageschan dunnas en speranza, uffants pitschens, persunas pli veglias e malsauas pli fitg sin temperaturas autas. Mals tipics en consequenza da la chalira pon sa mussar en furma da sturnizi, mal il chau, spussada, malessor, vomitar e.u.v.

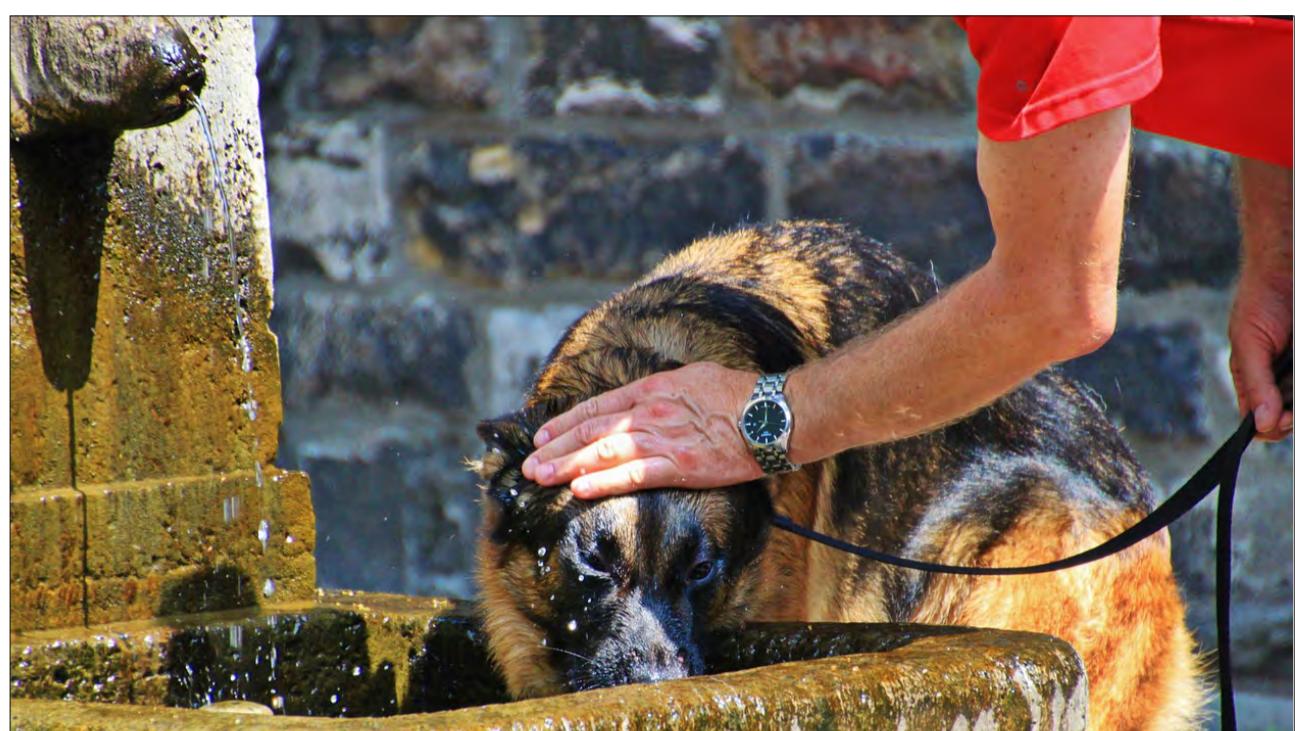
Sco recumandaziuns generalas da comportament durant in'unda da chalira pon valair:

Uras cun la pli gronda irradiazion dal solegl (11.00 fin 15.00); uras las pli chaudas il suentermezdi (15.00 fin 18.00): restrenschier las activitads al liber sin la damaun e la saira e sche pussai-vel restar a la sumbriva. Evitar sche pussai-vel sforz corporals. Baiver avunda en cas da lavour corporala (bavrondas fraidas senza alcohol).

Sa proteger cuunter l'irradiazion directa dal solegl (sumbriva, vestgadira, chapè, egliers da solegl, crema da solegl e.u.v.). Purtar vestgadira clera, betg stretga.

Baiver avunda (almain 1,5 fin 2 liters per di) e compensar a medem temp la perdita da sal e d'aua. Adattads èn per quest intent: aua minerala che cuntegna natrium, suc, schuppas, fritgs cun blera aua sco melonas, cucumeras, tomatas, frajas, persics. Mangiar chaussas frestgas, fraidas e ligeras e reparter ils pasts sin l'entr di. Compensar la perdita da sal durant u suenter activitads sportivas.

Sa sfradendar cun ina duscha fraida u cun in bogn fraid. Nizzeigar la sfradendaria durant la notg: dar intensivamain aria als edifizis.

Baiver avunda en cas da chalira – quai vala per tuts.

FOTO: PD

Suenter in'unda da chalira

Suenter in'unda da chalira duess ins sa schanegiar e plitgensch evitar prestaziuns sportivas maximalas. Il corp dovrà in tschert temp, fin ch'el è puspl s'adattà.

In'unda da chalira po chaschunara donnas, per exemplu tras qui che l'agricultura vegn donnegiada visiblamente (setgentada dal terren, furmaziun da sfessas, perditas da racolta e.u.v.). Il privel d'incendis da guaud po esser avantmaun er vinavant.

Incendis da guaud

La ristga d'incendis da guaud designeschà la probabilitad, cun la quala i po resultar in incendi da guaud. La ristga d'incendis da guaud po s'augmentar p.ex. tras activitads da temp liber, uschia ch'igl è necessari da prender mesiras già en cas d'in pitschen privel d'incendis da guaud.

Ins po partir dal fatg che circa 90 per-tschent dals incendis da guaud resultan tras in fauss comportament dals umans (stumbels da cigarettes bittads davant, fieus da gril betg stizzads dal tuttafatg e.u.v.), cunquai che mo 10 pertschient vegnan chaschunadas da la natira (chamets). In privel d'incendis da guaud exista durant e suenter enviers cun pauca naiv, sch'igl è ditg sitg, en cas da lungas periodas da chalira la stad e sch'i sufla er anc fermamain (p.ex. favugn). Quests vents pon setgentar fermamain las plantas, las chaglias ed il terren dal guaud.

En Svizra datti cunzunt incendis da guaud sin in pitschens surfatschas. Periclitads èn principalmain il Vallais, il Grischun, il Tessin sco er las vals da favugn.

Umans èn darar periclitads tras incendis da guaud, perquai che la legislaziun svizra na permetta nagins edifizis dad abitar en il guaud.

Nivels da privel d'incendis da guaud

Nivel da privel 1 (pitschen privel u nagin privel): Pitschens fieus na pon betg vegnir exclus dal tuttafatg. Els sa furman però mo, sche l'apport d'energia è grond. Culps da chametg na chaschunna strusch incendis. La sveltezza da la derasaziun è en general plauna.

Consequenças pussai-vas: Fieus da funs resp. fieus superfizials, las tschimas n'en betg pertutgadas, la stresa da humus na vegn betg arsa. L'incendi da guaud po vegnir stizzà facilmain.

Comportament: Betg bittar davant da levsenn cigarettes, products da fumar e battafieus.

Nivel da privel 2 (privel moderà): Localmain poi da fieus spontanas. Culps da chametg chaschunna mo darar in incendi da surfatscha. La sveltezza da la derasaziun è plauna fin mesauna.

Consequenças pussai-vas: Fieus da funs resp. fieus superfizials, las tschimas èn pertutgadas mo darar, la stresa da humus na vegn betg arsa u vegn arsa mo pauc. Normalmain po l'incendi da guaud

aud vegnir stizzà facilmain.

Comportament: Betg bittar davant da levsenn cigarettes, products da fumar e battafieus. Observar permanentamain il fieu dal gril e stizzar immediatamain las sbrinzlas.

Nivel da privel 3 (privel considerabel): Zulprins che ardan, sbrinzlas d'in fieu da gril e culps da chametg pon chaschunar in incendi. Er culps da chametg pon chaschunar in incendi da surfatscha. La sveltezza da la derasaziun è gronda en la cuntrada avermaun, mesauna en il guaud.

Consequenças pussai-vas: La stresa da humus vegn arsa per part, igl è pussai-vel che singulas tschimas ardan. L'incendi da guaud po vegnir stizzà mo cun apparats moderns e da persunas spezialisads.

Comportament: Enviriar fieus da gril mo en fuclars existents. Observar permanentamain il fieu e stizzar immediatamain las sbrinzlas.

Nivel da privel 4 (grond privel): Zulprins che ardan, sbrinzlas d'in fieu da gril e culps da chametg pon enviar cun grond probabilitad in incendi. La sveltezza da la derasaziun è gronda en il guaud.

Consequenças pussai-vas: Fieus da funs chauds che s'extindan a las tschimas da singulas plantas, pussai-va è ina derasaziun tras sbrinzlas, la stresa da humus vegn arsa. Iggl è difficile da stizzar l'incendi da guaud, quai dovrà temp ed ils medis respectivs.

Comportament: En general na far nagins fieus al liber. Fuclars installads fixamain (funs betunà!) dastgant vegnir duvrads cun tutta precauzion en ils lieus inditgads da las autoritads. Betg far fieus en cas da vent ferm.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): Incendis pon s'enviar da tut temp. La sveltezza da la derasaziun è durant in lung temp fitg gronda.

Consequenças pussai-vas: Fieus fitg chauds, fieus da tschima sin grondas surfatschas, fieus che sa derasan tras sbrinzlas sur grondas distanzas. L'incendi da guaud n'è strusch da stizzar.

Comportament: Na far nagins fieus al liber!

Recumandaziuns da comportament

Avant in'inciendi da guaud

La ristga d'incendis da guaud designeschà la probabilitad, cun la quala i po resultar in incendi da guaud. La ristga d'incendis da guaud po esser augmentata p.ex. tras activitads da temp liber, uschia ch'igl è necessari da prender mesiras già en cas d'in pitschen privel d'incendis da guaud.

Comportament: Betg bittar davant da levsenn cigarettes, products da fumar e battafieus.

Nivel da privel 6 (privel moderà): Localmain poi da fieus spontanas. Culps da chametg chaschunna mo darar in incendi da surfatscha. La sveltezza da la derasaziun è plauna fin mesauna.

Consequenças pussai-vas: Fieus da funs resp. fieus superfizials, las tschimas èn pertutgadas mo darar, la stresa da humus na vegn betg arsa u vegn arsa mo pauc. Normalmain po l'incendi da guaud

scumonds da far fieu; en mintga cas desister da far fieu al liber, sch'i sufla u buffa; mai bittar davant cigarettes u zulprins che ardan; duvrar fuclars fixs per grillar; observar permanentamain il fieu e stizzar immediatamain eventualas sbrinzlas; bandunar fieus da gril / fuclars e lur conturns mo, sch'els èn stizzads dal tuttafatg; laschar ir fieus artificials mo en lieus ch'en vegnids permess expressivamain da la vischianca.

Durant in incendi da guaud

Evitar panica ed agir en moda calma e ponderada. Er qua vala il princip: Alarmer – salvar – stizzar! Ma ins sto savair che fieus al liber sa sviluppan en autre moda che incendis en locals serrads. Na veglias perquai betg esser en tals cas l'eroxa u l'erox, mabain suundai las instruciuns dals pumpiers locals e dals servetschs forestals.

Per cumbatter incendis da guaud è responsables ils pumpiers locals u il servetschs forestal. Els disponan per regla da concepts d'acziun correspontents sco er da basas regionalas cun material per cumbatter incendis da guaud.

Alarmer: Annunziar immediatamain incendis da guaud als pumpiers (telefon 118). Infurmari persunas che pudessan esser periclitadas tras l'incendi.

Salvar: Salvar umans ed animals. Enzugliar en cuvertas u en mantels persunas cun vestgadira che arda (rudlar per il plau enturn, sfradendar cun aua). Bandunar il lieu d'incendi.

Stizzar: Na surpigliar naginas ristgas. Suendar las instruciuns dals pumpiers locals e dals servetschs forestals.

Suenter in incendi da guaud

Suenter in incendi da guaud èsi impurtant da registrar e d'annunziar ils donnas resultads, per che quels possian vegnir eliminads uschè svelt sco pussai-vel. En special èsi d'annunziar immediatamain a l'assicuranza d'edifizis donnas vi d'edifizis. Per registrar ils donnas èsi da proceder sco suonda:

Dismetter las parts da l'edifizi, ils indrizis ed ils objects donnegiads pir suenter che l'expert d'assicuranzas ha fatg l'inspezione (excepziun: mesiras immediatas); sa procurar offertas per tut las parts da l'edifizi che ston vegnir reparadas u remplazzadas (las assicuranzas d'edifizis sa resalvan il dretg da sa procurar segundas offertas); examinar cun l'expert da donnas mesiras pussai-vas per evitar donnas futurs (ev. inoltrar ina duonda da contribuziuns a la Fundaziun per la prevenziun da donnas d'edifizis).

La preschentaziun:

Dossier «Undas da chalira e privel d'incendi da guaud».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4562
www.chatta.ch

Dretg da lavur: Contracts – dretgs ed obligaziuns – disditga (1)

Il dretg da lavur regla ils dretgs e las obligaziuns da las lavorantas e dals lavorants sco er da las patrunas e dals patruni. D'impurtanza èn en quest connex surtut la Lescha da lavur (proteziun generala da la sanadat, temp da lavur e temp da paus, giuvenils, dunnas en speranza e mammas che tezzan), il Dretg d'obligaziuns (contract individual da lavur, contract collectiv da lavur, contract normal da lavur) e la Lescha federala davart l'assicuranza d'accidents (segurezza a la plazza da lavur).

Nua chat jau plazzas libras?

I vala la paina d'infurmars amis e persunas enconuscentas davart Vossa tschertga d'ina plazza da lavur. Uschia vegnis Vus forsa a savair a temp ch'ina plazza daven-ta libra ed As pudais annunziaz per tala.

Bleras plazzas vegnan però er pubbli-gadas. Ins las chatta en las gasettas quo-tidianas, savens en ils fegls da plazzas li-bras agiuntads periodicamain. Er revi-stas specificas cuntegnan savens inserats

da plazzas. Sche Vus n'avais berg abunà sez ina gasetta quo-tidiana, ghai a la biblioteca u en in café, nua che Vus pudais leger las gasettas quo-tidianas ed emnilas.

En el center regional per intermedia-zion da lavur (CIL) chattaies Vus er bleras gasettas quotidianas e revistas. Nizzai-vols èr er il portals per tschertgar cun agid dal computer ch'en installads tar il CIL. Qua annunzian las firmas lur plazzas libras. Questa SSI (self service information) vegn organisaada da l'ad-ministraziun publica.

L'internet sco martgà da plazzas da lavur daventa adina pli impurtant. En il fratemps datti bleras differentas bursas da plazzas libras en l'internet. Per part èn questas maschinias per tschertgar ina plazza da lavur gratuitas, per part custan elllas però er insatge. En cas da las ma-schinias per tschertgar ina plazza da lavur che custan pudais Vus savens depositar in'incumbensa da tschertga per in tschert temp, Vus survegnis alura las no-vas porschidas da plazzas per e-mail.

Bleras firmas publitgeschan lur plazzas libras sin la pagina d'internet da la firma. En cas d'interpresas e da manas-chis guardai per quai directamain en l'internet u telefonai. Quai pudais Vus er far, sch'i n'è publitgada nagina plazza da lavur, ma sche Vus As interessas per la firma. Quai sa numna in'annunzia ini-ziativa u in'annunzia spontana. Annun-zias seriusas e cumpletas han bunas schanzas. Ils documents ston però cum-provar che la persuna che tschertga ina plazza da lavur è s'occupada intensiva-mai da l'interresa u dal manaschi.

I dat er biros per l'intermediaziun da plazzas privats che As gidan a tschertgar ina plazza da lavur. Tar biros per l'inter-mediazion da plazzas pudais Vus inol-trar Voss dossier d'annunzia. Sche Voss profil correspunda ad ina plazza libra, vegnis Vus contactà.

Ils differents contracts da lavur

I vegn differenzià trantre ils suuandants contracts da lavur: contracts individuals da lavur, contracts collectivs da lavur, contracts normals da lavur.

Contracts individuals da lavur: Il contract individual da lavur regla ils dretgs e las obligaziuns dals patruni e da las persunas emploiaadas. El na sto avair nagina furma speziala e po – cun exce-pziun dal contract d'empredissadi – veg-nir fatg er a bucca. Per tuttas duas varts èsi dentant d'avantatg, sch'il contract vegn fatg en scrit. Regulaziuns spezialas, sco p.ex. in scumond da concurrenzia u la regulaziun dad uras supplementaras, ston vegnir fixadas en in contract da lavur en scrit. Ins differenziescha trantre il contract da lavur limità (che finescha cun in tschert termin) ed il contract da

lavur illimità (che vegn terminà tras des-ditga).

Contracts collectivs da lavur: In contract collectiv da lavur (CCL) vegn fatg trantre las federaziuns dals patruni e las federaziuns dals lavorants. En quest contract defineschan ils partenariis soci-alis las disposiziuns minimalas (p.ex. paja minimala) che na dastgan betg vegnir sutpassadas en contracts individuals da lavur. Ins differenziescha trantre CCL generalmain impegnativs (contracts per branschas specificas) e CCL betg generalmain impegnativs (contracts che valan mo per ils commembres da la fe-deraziun).

Contracts normals da lavur: Contracts normals da lavur (CNL) èn de-crets da la Confederaziun u dals chantuns. Els pon vegnir decretads per branschas senza CCL (p.ex. agricultura, economia da chasa) sche las pajas veg-nan sutpassadas repetidamain. Ils con-tracts normals da lavur cuntegnan disposiziuns stringentas davart pajas minimalas, uras da lavur, prestaziuns so-cialas e vacanzas. Els valan per l'entira branscha e dastgan vegnir midads mo a favur da las persunas emploiaadas.

Pajas minimalas resp. pajas medias en Svizra

En il dretg svizzer na datti naganas pajas minimalas e naganas pajas medias. Anzi, l'autezza da la paja vegn fixada trantre il patrun e l'emploià en il rom da l'en-gaschament.

Ulra dal contract individual da lavur fan differentas branschas u interpresas contracts collectivs da lavur (cf. survart). Là fixeschan ils sindicats ed ils patruni (u er la federaziun dals patruni) trantre auter dispositiuns davart la paja, davart la cuntinuaziun da la paja, davart las va-canzas, davart il temp da lavur e davart la desditga.

Per tschertas gruppas professiunalas che n'en per regla strusch organisadas en sindicats e che n'han betg in contract collectiv da lavur decretesschan las auto-ritads uschenumnads contracts normals da lavur (cf. survart).

Calculader da pajas: Cun il calculader da pajas da l'Uniu sindicala svizra (USS) pudais Vus As infurmars en l'in-ternet davart la paja ch'è usitada en Sviza-ria per Vossa activitat resguardond Vossa scolaziun.

Equalitat da las pajas: Il princip da l'equalitat da las pajas per dunna ed um è francà en la Constituzion federala ed en la Lescha federala davart l'equalitat da dunna ed um. Sche la lavur è identica ed equivalenta, ston tuttas duas schlattainas survegnir la medema paja. L'uffizi fe-deral per l'equalitat trantre dunna ed um As infurmesch, co che Vus stuais proce-der en cas d'ina discriminaziun da paja.

Durada, desditga: Tge vala durant il temp d'emprova?

Il temp d'emprova dura 1 fin 3 mais. Il termin da desditga importa 7 dis. En cas da malsogna, d'accident u da gravidanza na datti nagina protecziun cunter la des-ditga.

Durada dal temp d'emprova: Per il contract da lavur illimità vala l'emprim mais sco temp d'emprova. Ins po però er renunziar al temp d'emprova ubain de-terminar la durada da quel fin maximalmain traiss mais. Il temp d'emprova vegn fixà en scrit. Per il contract da lavur li-mità na prevesa la lescha nagin temp d'emprova; in tal po però vegnir fixà en concordanza trantre patrun e lavorant.

Termin da desditga: Durant il temp d'emprova vala in termin da desditga da 7 dis. La desditga po succeder a bucca e na sto betg exnum vegnir motivada. Malsogna, accident e gravidanza: En cas d'accident u malsogna po il temp d'emprova vegnir prolungà per ulteriurs 3 mais. Il patrun ha però er il dretg da disdir il contract da lavur. Durant la pe-rioda d'emprova na datti numnadama-in nagina protecziun cunter la desditga. Quai vala er en cas da gravidanza durant

Dretg da lavur – ina da las porschidas dal portal federal www.ch.ch.

fatg 7 sururas. Sch'ins parta d'in temp da lavur contractual da 40 uras per emna, vegnan anc vitiers 5 uras supplementaras.

Lavur da dumengia e lavur da notg

La lavur da notg (da las 23.00 fin las 06.00) e la lavur da dumengia (da sonda a las 23.00 fin dumengia a las 23.00) èn da princip scumandadas. I dat dentant excepiuns.

La lavur da notg e la lavur da dumengia èn permessas mo sch'ellas èn indis-pensablas. Sch'ellas èn mo da durada temporara, survegnis Vus en supplement da paja. Sch'ins lavura regularmain u adina la notg u la dumengia, vegn questa lavur compensada tras in uschenumna supplement da temp.

Lavur da dumengia e lavur da notg temporara: In'exceptiun temporara è pussaivla sch'igl è avant maun in basegn urgent, sche Vus – sco persuna emploia-da – essas d'accord cun la lavur da notg u cun la lavur da dumengia ubain sch'i vegn paja in supplement da paja d'al-main 50% (dumengia) u 25% (notg).

Lavur da dumengia e lavur da notg permanenta u regulara: Da lavur da dumengia e lavur da notg permanenta u regulara discurrin ins, sch'insatgi lavura durant 25 notgs u dapli resp. durant 7 dumengias u dapli per onn chalendar. Per la persuna emploiaada na dastgan re-sultar ni ristgas ni privels ni grevezzas tras la lavur da dumengia u da notg. Persunas emploiaadas che lavuran la notg han il dretg d'ina cumpensaziun da 10% da quest temp.

Temp da lavur maximal: En tutt dus cas na dastga il temp da lavur berg sur-passar 10 uras entaifer 24 uras.

Absenzas da la plazza da lavur

Sco emploiaò avais Vus en tscherts cas il dretg d'in congeli paja. Quai pon esser evenimenti persunals u che pertutgan ina gruppa da persunas pli gronda.

Evenimenti che As pertutgan persu-nalmain: Per ils suuandants evenimenti avais Vus il dretg da mancar da la lavur. Durant in temp limità n'exista nagina obligaziun da cumpensar la lavur ch'ins ha manca.

Motivs numnads en las leschas: acci-ident, gravidanza e maternità, ademplir obligaziuns legalas (p.ex. servetsch mili-tar), equir in uffizi public.

Ulteriurs motivs: maridaglia, na-schientscha d'agens uffants, mort d'in proxim parent, midar chasa e.u.v.

Per questi cas survegnis Vus liber. La durada n'è dentant betg fixada en las leschas. Consultai Voss reglement da la-vur per eruir tge regulaziuns che valan en Vossa interresa.

Evenimenti che pertutgan ina gruppa da persunas pli gronda: Per ils suuandants evenimenti purtais Vus da princip sez la ristga, q.v.d. il patrun n'è betg obli-gà da pajar in salari: stagnaziun dal traffic (colonnas), interrupziun da la forza electrica, vias serradas, annullaziun d'in sgol e.u.v.

Vacanzas e firads

En Svizra han tut las persunas emploia-das il dretg d'almain 4 emnas vacanzas pajadas per onn. Giuvenils fin 20 onns han il dretg da 5 emnas.

Firads: Il 1. d'avust (festa naziona-lla) è il sulet firà federal. Ils chantuns dastgan fixar maximalmain 8 ulteriurs firads. Quels varieschan tur tenor chan-tun.

Sch'in firà croda sin in di liber (p.ex. ina sonda u ina dumengia), n'avais Vus betg il dretg da cumpensar quel di. In firà che croda sin las vacanzas na dastga betg vegnir dumbrà sco in di da vacanzas.

La preschentaziun:

Dossier «Dretg da lavur».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4563
www.chatta.ch

Dretg da laver: Contracts – dretgs ed obligaziuns – desditga (2)

Jau hai gî in accident – tge èsi cun mia laver?

Ils patrunz èn obligads da far in'assuranza cunter accidents da laver per lur laverants e – sche quels laverant durant almain 8 uras per emna en la medema interpresa – er cunter accidents ordaifer la laver.

Annunziar in accident a l'assuranza: Suenter in accident – ch'i saja in accident da laver u in accident ordaifer la laver – stuais Vus annunziar immediatamain il cas a Voss patrun.

Il patrun da sia vart sto annunziar immediatamain l'accident a sia assuranza. Vus sco persona emploida survegnis alura in formular che Vus resp. il medi responsabel sto

emplenir cumplettamain e confurm a la vardad e tramerter immediatamain a l'assuranza cumpetenta.

Cumtuazion da la paja en cas d'accident: En cas d'accident èn ils patrunz obligads da pajar vinavant durant in tschert temp 80 % da la paja a lur collavuratur. La durada n'è betg fixada cleramain en las leschas. Tenor la pratica da las dretgiras importa la durada minimala 3 emnas en l'emprim onn da servetsch. Dal rest sa drizzan ins tenor la scala bernaisa, basilaisa e turitgaisa.

Desditga durant in'incapacitat da laver: Sche Vus essas scrit malsauz suenter in accident, na po Voss patrun betg desdir Vossa plazza durant quest temp.

Lavurar malgrà in attest dal medi: Sche Vus essas scrit malsauz, na dastgais Vus betg lavurar. Cas contrari vegn l'assuranza a pretender enavos la diaria ed eventualmain a far ina denunzia penal a cunter Vus.

Incicapitad da laver pervi da malsogna u gravidanza – dretgs ed obligaziuns

Infurmazion il patrun: Sche Vus essas malsauz u na pudais betg lavurar perquai che Vus essas en speranza, infurmazion Voss patrun. Per il solit stuais Vus preschentaz in attest dal medi a partir dal terz di da laver, mintgatant er già a partir da l'emprim di (tut tenor las disposiziuns da Voss contract da laver). En cas d'ina incapacitat da laver parziala sto l'attest dal medi inditgar quantas uras che Vus dastgais lavurar.

Sche Vus vegnis malsauz durant Vossas vacanzas, essas Vus oblige d'infurmazion Voss patrun da laver. Per quels dis che Vus eras malsauz ed avais in attest dal medi, na stuais Vus betg retrair dis da vacanzas.

Cumtuazion da la paja en cas da malsogna: En cas da malsogna èn ils patrunz obligads da pajar vinavant durant in tschert temp 100 % da la paja a lur collavuratur. Tenor il Dretg d'obligaziuns importa la durada minimala 3 emnas en il 1. onn da servetsch. Suenter sto la paja vegni pajada durant in temp adequat pli lung, tut tenor la durada da la relaziun da laver e tut tenor las circumstanzas spezialas. Tenor la pratica da las dretgiras sa drizzan ins tenor la scala bernaisa, basilaisa e turitgaisa. Autras cunvegnas èn pussaivlas, ston dentant vegni fixadas per ils laverants en moda equivalenta ed en scrit (p.ex. en il contract da laver) u en in contract normal u collectiv da laver.

Assuranza da diaria per malsauz: Biers patrunz fan in'assuranza da diaria per malsauz per pudair pajar a lur collavuratur er en cas d'absenzas pli lungas 80 % da la paja. Almain la mesada da las premias ston vegni pajadas dal patrun. En cas d'incapacitat da laver vegni Voss paja pajada vinavant, fin che Vus essas puspe abel da laver, maximallain dentant 730 dis entaifer 900 dis consecutivs.

Desditga durant in'incapacitat da laver: Sche Vus vegnis malsauz durant

il temp d'empresa, n'avais Vus nagina protecziun cunter la desditga.

Sche Vus essas scrit malsauz pervi da malsogna u gravidanza, na po Voss patrun betg desdir Vossa plazza durant quest temp.

Per persunas cun activitat da gudogn independenta: Sco persuna cun activitat da gudogn independenta stuais Vus far in'assuranza da diarias per avair il dretg d'ina cuntinuazion da la paja en cas da malsogna. En cas d'incapacitat da laver vegni Voss paja pajada vinavant, fin che Vus essas puspe abel da laver, maximallain dentant 730 dis.

Renta d'invaliditat: Sche Voss dretg d'ina cuntinuazion da la paja va a fin e sche Vus essas anc adina incapabel da laver, pudais Vus dumandar ina renta d'invaliditat.

Lavur reducida

Per mantegnair plazzas da laver pon firmas reducir temporarmain u interrumper cumplettamain il temp da laver dals collavuratur. Sche passa 10 % da la laver croda ora, discurrant ins da laver reducida.

L'instrument da la laver reducida enconuschi en Germania dapi l'onn 1910. En Svizra è quel vegni introduci il 1926 e l'onn 1982 è vegni fixà en l'Assuranza cunter la disoccupazion obligatori.

Annunziar la laver reducida: Il patrun sto annunziar al chantun en scrit la laver reducida planisada. Sco persuna emploida na stuais Vus sez far nagut. Il chantun examinescha, sche la laver reducida è legitima e sch'ella serva effectivament a mantegnair las plazzas da laver.

Consentiment dals collavuratur: Per introducir la laver reducida dovrà il patrun il consentiment en scrit da las persunas emploidas. Els han il dretg da refusar l'indemnisazion per laver reducida. Il patrun sto alura pajar vinavant il salari cumplain.

Indemnisazion per laver reducida: Per la laver che croda ora survegnis Vus in'indemnisazion per laver reducida. Quella importa 80 % da la perdita da gudogn, vul dir 80 % da la paja persa. La cassa da disoccupazion As indemnizazion dentant pir, cur che las uras supplementares prestadas durant ils ultims sis mais èn vegnidaz duvradas (independantamain dal fatg, sche quellas èn vegnidaz pajadas). Emprendists e persunas emploidas temporarmain n'en betg pertutgads da la laver reducida. Els survegnan la paja cumplaina. E cunquai che lur contract da laver è limità, na po l'ur plazza er betg vegni desditga.

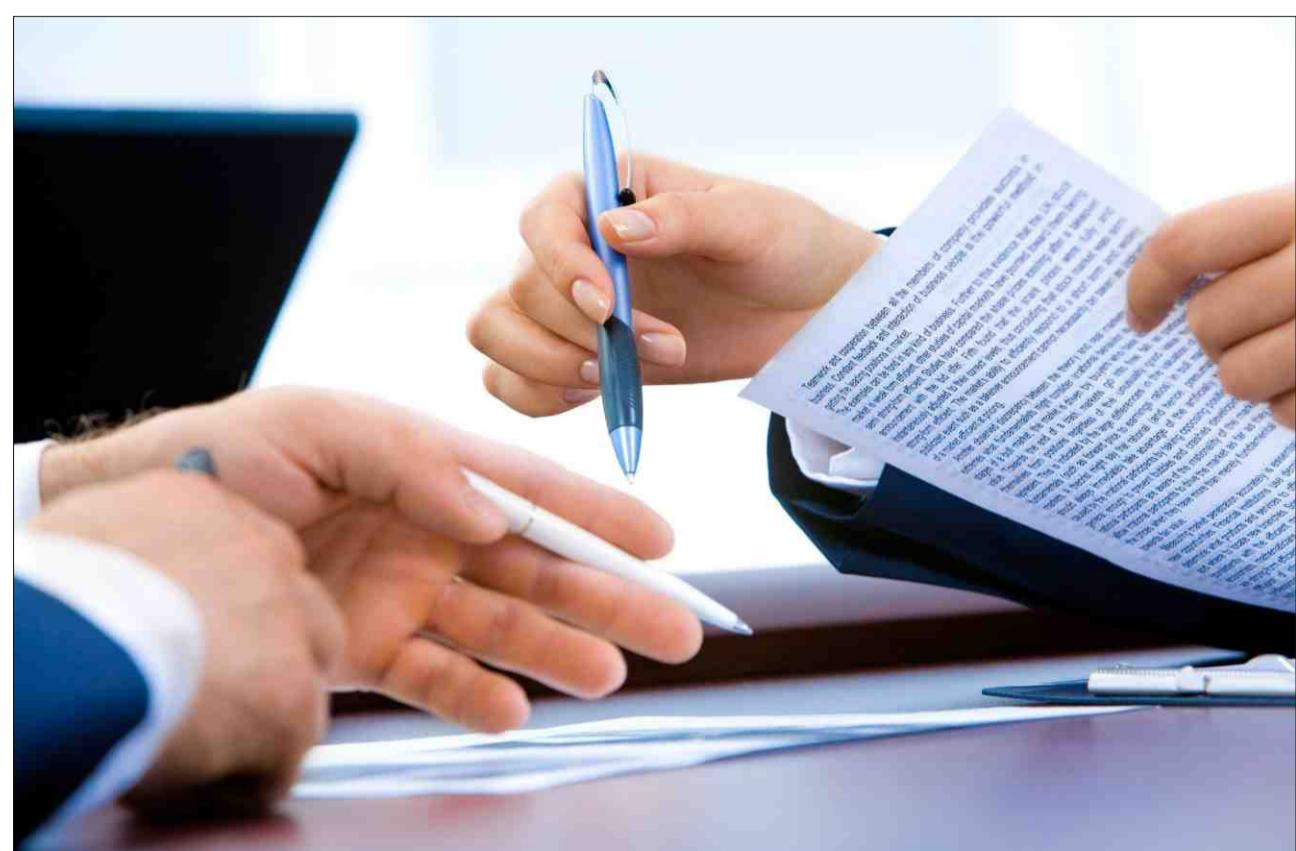
Contribuzions a la AVS, AI, CG ed AD: La laver reducida n'ha nagin'influenza sin Vossas contribuzions per las asicuranzas socialas (assicuranza per vegls e survivents AVS, asicuranza d'invalididad AI, urden da cumpensazion dal gudogn CG, asicuranza cunter la disoccupazion AD). Ils patrunz e las persunas emploidas ston pajar las contribuzions cumplainas er vinavant.

Occupaziun intermediara: Sche Voss laver croda ora durant entirs dis u durant mezz dis, essas Vus oblige da surpigliar in'occupaziun intermediara, sch'il center regional per intermediariu da laver CIL As intermediaria ina tala.

Pussaivladad da desdir la plazza: Patrunz, ma er persunas emploidas dastgan desdir da tut temp la plazza durant ina fasa da laver reducida, sch'eles observan ils termins da desditga. Durant il temp da desditga sto il patrun pajar il salari cumplain a la persuna emploida, e quai independentamain dal fatg, sch'ina occupaziun cumplaina è pussaivla u betg.

Conflicts da laver: Posts da contact

Relaziuns da laver pon sveglier differents conflicts, p.ex. areguard la paja ed il temp da laver, pervi da discriminaziuns u perquai ch'ina desditga vegni contestada. Ils motivs èn multifars. Co ch'il conflict vegni schili, dependa d'ina vart

Tar conflicts da laver ni en cas da discriminaziun u mobing pon emploids sa drizzar a posts da mediaziun e da cuseggiazion. FOTO: PD

dal gener da la relaziun da laver (dretg public u dretg privat), da l'autra vart dal dumber da persunas pertutgadas (disputas da laver collectivas u individualas).

Conflicts da laver individuals: Savens installeschan ils chantuns dretgiras spezialas per reglar conflicts da laver e prevesan l'emprim in'empresa da mediaziun obligatoria. Per disputas cun ina valur en disputa fin 30 000 francs han ils chantuns endrizzà proceduras simplifitgadas e scursanidas. En questi cas vegnan adossads a las partidas mo ils custs per l'advocat, betg dentant ils custs da dretgira. Sche la valur en disputa superpassa 30 000 francs, ston percuter vegni pajads ils custs da dretgira.

Conflicts da laver collectifs: Sche plirs laverants èn pertutgads dal medem conflict da laver, discurrant ins da conflicts da laver collectifs. Per questi disputes èn competents posts da mediaziun chantuns permanentes. Sch'il conflict pertutg plirs chantuns, vegn consultà l'Uffizi federal da conciliaziun concernent conflicts collectifs da laver.

Discriminaziun a la plazza da laver: Tractament inegal, mulestas sexualas

Tgi ch'è la victima d'ina discriminaziun a la plazza da laver, po pretender ch'ina discriminaziun imminent vegnia scumannada, ch'ina discriminaziun existente vegnia eliminada, che la discriminaziun vegnia constatada ubain ch'ì vegnia concedida in'indemnisazion. La pretensiun d'eliminar la discriminaziun sto vegni drizzada al patrun e po vegni fatga valair davant dretgira.

En cas da discriminaziuns pervi da la schlattaina pon ils laverants contactar il post da mediaziun previs da la Lescha d'egalidad. En intgins chantuns ès schizunt obligatoric da contactar l'emprim il post da mediaziun, avant ch'inoltrar in plant giudizial. Plinavant valan tschertas facilitaziuns da procedura. Ultra da quai po la victima – sut circumstanzas – er far pass penals cunter il delinquent (p.ex. pervi da constrictiun, perquai ch'il delinquent ha mess maun vi da la victima u mulesta sexualmain la victima e.u.v.).

Mobing a la plazza da laver

Sche Voss suspectais che Voss collegas da laver (persuna singula, gruppa) u Voss persuna superiora fetschia mobing cunter Voss, duessas Vus cumentzar a rimarr mussaments davart exclusiuns e davart schicanas. Quests acts pon esser fitg variads: sbragidas envers la victima, insultaziuns, critica permanenta, terror da telefon, smanatschas, tractar la victima sco aria, surdar incumbens absurdas e.u.v. Pir cur ch'ins ha mussaments, pon ins far pass giuridics cunter ils delinquenti.

Discurri sche pussaivel cun Voss pa-

trun davart Voss suspect. Sche questa discussiun vegni refusa u sch'il resultat n'è betg cuntaivaile, stuais Vus infurmazion en scrit il patrun davart la situaziun ed al supplitgar d'As girar. Il patrun è obligà tra lescha da far quai.

Sch'il patrun na fa nagins pass concretos per terminar la situaziun da mobing, pudais Vus consultar l'inspecturat chantunal da laver.

Desditga da la relaziun da laver

Sche la relaziun tranter il patrun e la persuna emploida n'è betg reglada tras in contract limità, pon tuttas duas partidas desdir da tut temp il contract. Per far quai ston ellas dentant observar in tschert termin da desditga.

Cuntegn da la brev da desditga

Sch'il contract da laver na cuntegn na ginas outras regulaziuns, po ina desditga vegni pronunziada a bucca. Per motivs da cumprova èsi dentant meglier d'inoltrar la desditga en scrit e sco brev recu mandada. Sche Vus surdais personalmain la desditga, laschai confirmar il patrun sin ina copia ch'el haja survegnì la desditga.

Vus stuais procurar che la desditga arrivia tar il patrun, vul dir tar la partizun da persunal u tar Voss superior direct. L'effect d'ina desditga cumenza pir, cur ch'ella è arrivada tar il patrun. Ella sto pia arrivar tar Voss patrun il pli tard l'ultim di da laver dal mais.

La brev da desditga sto cuntegnair ils suandants puncts: Indicaziuns correctas da la persuna emploida e dal patrun, cumentzament e fin da la relaziun da laver, enumeraziun da las activitads las pli impurtantes da la persuna emploida, valitaziun significativa da la prestaziun, suttascripcziun valaivla dal patrun, data da l'emissiun.

Premissas formalas: scrittura da maschina sin palpiti da bona qualitat, correctitud linguistica, bona impressiun (nagini strigadas e.u.v.).

Da resguardar: Naginas indicaziuns senza connex cun la plazza da laver; las indicaziuns ston esser vairas; evenimenti negativi singulars na dastgan betg vegni menziunats; disturbis repetids da la collavuraziun e da l'andament da la laver na dastgan betg vegni taschentads, sch'igl è cumprova che la persuna emploida è stata responsabla suletta per tals; il motiv d'extrada dastga vegni inditgà mo, sche quai è in'apprezziazion da la persuna emploida; malsognas dastgan vegni menziunadas mo, sch'ellas han gî in'influenza considerabla sin la prestaziun u sin il comportament da la persuna emploida u sch'ellas èn stadas in motiv objectiv per desdir la relaziun da laver; ristgas che la persuna emploida demusa e ch'il nov patrun sto enconuscher, ston vegni menziunadas (p.ex. problems d'alcohol tar in manischun da professiun); naginas formulaziuns ambiguas e naginas codificaziuns d'attestat che fan – tras formulaziuns apparentamain neutralas u positivas – indicaziuns negativas per quels che las enconuschan (quai cuntrafa a la bona fai).

La preschentaziun:
Dossier «Dretg da laver».

Dapli informaziuns:
chatta.ch/?hiid=4563
www.chatta.ch

Istorgia dal chantun Grischun 1803 fin oz – svilups e tendenzas en survista

Temps da transiziun e cesuras

Il chantun Grischun furma dapi l'onn 1803 in chantun da la Confederaziun svizra. La vœuta dal 18avel al 19avel tschientaner marchescha però dapli che be ina cesura en l'istorgia politica. Ella furma in temp da transiziun, la muntada dal qual è vegni resenti fin en las valladas las pli isoladas. Il Stadi liber da las Trais Lias ch'ha existi bunamain traitschient onns perda l'onn 1798 si'indipendencia precara. Ils onns che suonan stattan l'emprim per il Grischun sut l'ensaina d'occupaziuns austriacas e franzosas – economicamain pesantas e politicamain instabilas –, alura suonda l'episoda dal chantun Rezia entaifer la Republica helvetica. Cun la mediaziun da l'onn 1803 tschessa la dominanza franzosa per gronda part.

Consequenzas anc pli gravantas ch'cls embruglis politics dueva avair la separaziun da las terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm. La sperdita da questas valladas ordvart impurtantas, tant ord vista economica sco er areguard la politica da traffic, ha rinforzà la reorientaziun dal Grischun dal sid vers il nord. L'integru dals dominis austriacs Razén e Tarsasp n'ha betg pudi cumpensar questas sperditas.

Ina proxima cesura sa preschenta ils onns suenter la mesadat dal tschientaner. L'onn 1856 ha il traffic da transit sur las vias alpinas dals pass dal Spleia, San Bernardino, Güglia e Malögia cuntaschi sia culminaziun. Dus onns pli tard arriva l'emprim tren nà dal Lai da Constanza a Cuira – sin l'emprima etappa da la cunituaziun vers sid che duai suendar dalunga, sco che tutt èn persvas. Sper l'agricultura da muntogna che dominescha lunsch enturn cumenza er a sa mussar ina nova funtauna d'entradas supplementara: quella dal turissem. L'affittaziun e pli tard cumpira da la pensiun Faller a San Murezzan tras Johannes Badrutt a partir da l'onn 1851 ed il domicil dad Alexander Spengler a Tavau l'onn 1853 valan – vidvat la cura da bogns tradiziunala – sco emprims terms impurtants dal svilup turistic modern en il Grischun. Uss reussescha finalmain er la modernisaziun da las instituziuns chantunalas, la quala è daventada indispensabla per pudair corrispondere a las pretensiuns da la Constituziun federala dal 1848. Cun la Constituziun chantunala dal 1854 succeda la totalitat dals burgais creschids masculins ils cumins sco purtaders da la pussanza superiura en il Grischun. La maioritad da dus terz dals cumins per decrets legislativs, sco obstachel ordvart difficil da surven-tscher, croda. Ed il Cussegl grond sa cumpona uss da represchentants dal pievel che voteschan senza instrucziuns.

L'erupziun da l'Emprima Guerra mondiala mutta per il Grischun ina greva cesura, er sche la Svizra resta preservada d'evenimenti da guerra. La fasa da fundaziun dal turissem grischun e l'emprima flurizun da quel van a fin la dinamain. La muntada da quel per l'economia publica e s'irradiazion sin auters secturs economics era daventada en il fratemps talmain gronda che l'euforia da la belle epoque stulescha dal tuttafat. Ils giasts stattan davent e durant l'entir tranterguerras enconuscha il turissem be paucas stagjuns cuntentaivlas. Il schlariament da la Vafier retica è facticamain terminà ed i cumenza il grond quità per la sanaziun finanziaria da quella. L'agricultura, già dapi dadig flaivalentada, ma er il mastergn e l'industria modesta enconuschan en il tranterguerras be curtas fasas da recreaziun. La mancanza da segirezza sociala durant

l'Emprima Guerra mondiala ed ils temps da crisa ch'en suandads han rinforzà ils cuntrasts e conflicts politics. Sa midar dueva il maletg durant ils onns suenter la Segunda Guerra mondiala. L'explotaziun da la forza idraulica cuntascha ina nova culminaziun. Il turissem sa revegna e carmala gruppas da personas adina pli vastas en il Grischun, en adina dapli vals e vitgs che vulan profitar da questa pussaivladad da sa sviluppar. La mechanisaziun da l'agricultura da muntogna maina a midadas radicalas entaifer quest sectur che daventa quantitatitamain adina pli pitschen. Intginas valladas ch'eran restadas fin qua cumplitamain sut l'ensaina da l'agricultura, percurran pir uss in process d'avertura accelerà che maina a grondas midadas socialas e che metta savens en dumonda las experientschas da mintgadi e la moda da pensar tradiziunala. La situaziun finanziala è uss per bleras vischnancas ed er per il Chantun bundant meigra, uschia che pon vegni realisadas investiziuns en l'infrastructura che fissan stadas necessarias dapi dadit. In pau mitigliada vegni quest'euforia da la conjunctur'auta tras la crisa d'ielie ed economica dals onns 1973 fin 1975 che mussa l'emprima giada ils cunfins da la creschentscha.

Lingias directivas e tendenzas dal svilup

Industria d'esters enstagl d'industria da fabricas

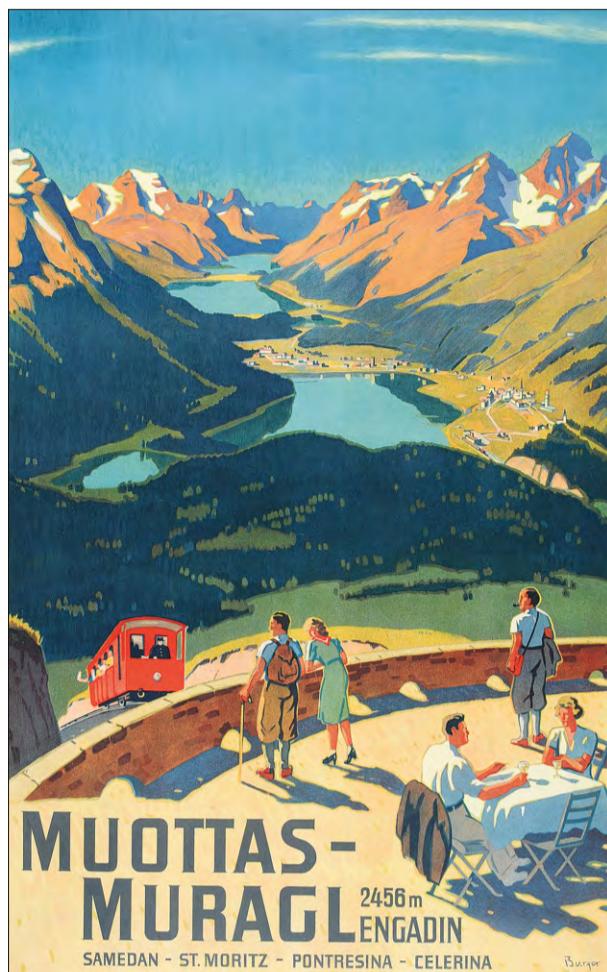
En la gasetta «Freier Rhätier» pon ins leger l'atun 1868: «Tge, industria en il Grischun!, vegni baininqual lectur a sa dumandar; gea, industria! e quella consista – en l'industria d'esters!» Questa frasa resumescha a moda concisa la caratteristica centrala da l'istorgia economica grischuna pli nova: il svilup d'in'economia publica davent da l'agricultura omnipreschenta, ma betg vers in'industria da chasa u da fabrica, mabain vers il turissem, vers l'industria d'esters sco che quella vegniva savens numnada pli baud. Surtut enturn il 1860 ha bain gi lieu in pli grond dumber da fundaziuns d'industrias, las funtaunas contemporanas discurrans schizint d'ina «fevra d'industria», da muntada per l'entir Grischun duevan però esser a lunga vista en il sectur industrial be las ovras idraulicas.

Dal traffic da transit al traffic d'apport

In dogma entaifer l'istorgia grischuna furma la muntada centrala dal traffic da transit per l'economia publica. «L'istorgia dal Grischun è l'istorgia da ses pass», en questa moda – reducida e betg dal tut correcta – vegni savens cità Peter Conradin von Planta (1815–1902). Questa persvaziun è stada enragischada fin en il novissim temp, suenter la sperdita dal traffic da transit cun l'avertura da la vafier dal Gottard l'onn 1882 anc pli ferm ch'avant. En vardad ha però già gi lieu vers la fin dal 19avel tschientaner ina concentrasiun sin il traffic d'apport che maina il dumber da turists crescent en ils lieus da cura. Betg las nundumbravias debattas davant la vafier orientala da las Alps possedan la finala la forza da muventar insatge, mabain la construcciun da la Vafier retica ed il schlariament da las vias tras las vals.

Svilup inegal da las regiuns

Furma en l'emprima mesadat dal 19avel tschientaner bain il traffic da transit il motor principal da l'economia publica grischuna, sche vegni quel remplazzà pli tard tras il turissem. L'economia profitessa da la flurizun da questi secturs economics, uschè lunsch sco ch'ella po plazzar products e forzas da lavurs stagjunalas. Anc tar la dumbraziun dal pievel dal 1920 è l'emprima sectur tenor il dumber da personas occupadas il

Placat da reclama da Wilhelm Friederich Burger (1937).

FOTO: PD

pli grond en il Grischun. Areguard las entradas fiscales, la muntada per l'economia generala ed er ord vista dal dumber da la populaziun èn las valladas d'orientaziun agricula però dadit vegnidas stgatschadas a chantun da las regiuns turisticas e da Cuira sco center d'administraziun e furmaziun. L'Engadin-Ota, Tavau u Arosa sviluppan già en il 19avel tschientaner tut ils trats d'ina societat da servetschs moderna, cun bilantscha da migrazion per il pli positiva e maschaida linguistica e confessiunala. Da l'autra vart mussan per exemplu la Stussavgia, la Lumnezia u anteriuras valladas da transit sco il Surses u il Valragn en tscherts regards anc indicaturs d'ina societat preindustriala, segnada da ferma emigraziun. Sintomaticamain èn tant l'emprima sco er in dals ultims lieus da la Svizra ch'en vegnids provedids cun current da glisch situads en il Grischun: il hotel Kulm a San Murezzan (1879) sco er la vischnanca purila Furna en il Partenz (1968). Ils decennis suenter la Segunda Guerra mondiala procuran surtut las novas ovras idraulicas sco er la fundaziun d'ulteriuras staziuns da turissem per in segund stausch da modernisaziun. Ma er qua sa mussa che betg tut las regiuns e vischnancas pon sa participar tuttina ferm al process da commercializar las duas resursas «cuntrada da vacanzas» ed «energia per il consum maximal».

Transfurmaziun da la cuntrada culturala

Il Grischun n'è già a l'entschatta dal 19avel tschientaner nagina cuntrada natirala, mabain ina cuntrada culturala segnada e modellada profundamain da l'agricultura. Intervenziuns pli novas furman alura las vastas correzioni da flums sco er la construcciun da vias sur ils pli impurtants pass. Per la pli gronda transfurmaziun da la cuntrada procura però senza dubi il turissem tras ses edificis ed indrizs. In pau pli tard suondan las ovras idraulicas cun lur auas tschiffadas, lais da serra e centralas. Ma er l'agricultura sette attribuescha tras la motorisaziun e la centralisaziun che resulta da quai a transfurmar la cuntrada culturala. La finala sa chapeschi er da sasez che la societat da servetschs orientada al turissem percepescha autramain la cuntrada che quai ch'igl era il cas tar la societat agrara; a quai contribueschan er picturs, fotografias ed architects. La surfatscha dal guaud s'augmenta suenter il 1900, sa sbassada è percuter suenter la Segunda

prestà fundaziuns privatas. Pir suenter la crisa dal tranterguerras pon intignas vischnancas pli bainstantas e surtut il Chantun extender sistematicamain las prestaziuns publicas, quai ch'è stà collia en blers secturs cun in ferm augment da las reglementaziuns.

La relaziun da las forzas politicas resta stabila

Il chantun Grischun è segnà, er en cumparegliazun cun l'istorgia politica da la Svizra en general, da relativamain paucas rupturas areguard la relaziun da las forzas politicas. In motiv vegnan bain a fumar las relaziuns linguisticas e confessiunalaas spezialmain multifaras, las qualas sa preschentan però a nivel regional e communal a moda fitg unitara e cumpecta. Da stgaffir in equilibre da las forzas politicas che reguarda las predominanzas regionalas ha tradiziun, e quai fin en l'executiva chantunala, e vegn er pratitgà – betg il davos tras la procedura electoralda da maiorz – en la legislativa. Quai vala tant per il temp avant sco er suenter la revisiun da la Constituziun federala dal 1872/74, cur ch'en suentera furmads ils emprims movimenti da partida. In cumbat cultural retardà areguard la dumonda da las scolas confessiunalaes e las relaziuns tranter baselgia e stadi ha lieu da l'entschatta dal nov tschientaner fin ils onns da la Segunda Guerra mondiala. In tschert trend vers la sanestra durante la crisa dal tranterguerras e gist suenter la Segunda Guerra mondiala porta a l'ala sanestra dals burgais (democrats) in pau dapli vuschs a disfavor dals liberals. Ils sindicats e las partidas da lavorants n'han mai pudi cuntanscher insanua en il Chantun ina maioritad absoluta e n'en, cun duas excepcions, mai stads represchentads en la regenza grischuna. Il 1972 èn ils Grischuns stads pronts da dar a las dunnas il dretg da votar e d'elegir en dumondas chantunalaes; a nivel communal han las ultimas vischnancas stuvi vegni sfurzadas il 1983 da far quest pass. L'onn 1999 è l'emprima dunna vegnida elegida en la regenza grischuna.

Dal «pajais or dal mund» al «chantun da vacanzas da la Svizra»

Durant il 19avel tschientaner cursava en la pressa da Cuira regularmain il pled dal Grischun sco «pajais or dal mund» deplorabel («Land dahinten»). Sa lascha quest'expression explicitgar a l'entschatta cun las difficultads dal giuven chantun situà a l'ur da chattar in'identidad e da s'integrar en la Confederaziun, sche s'augmentan ils sentiments negativs pli tard suenter il naufragi da la vafier orientala da las Alps. Igl è sintomatic che la pressa da l'Engiadina e da Tavau e la classa dominanta innovativa da lezzas regiuns na fan betg diever da questa nozziun. Cun l'ulteriur progress dal turissem e la situaziun finanziaria da las vischnancas che sa meglierescha, sa perdan ils resentiments pli e pli. Il Grischun chatta entaifer la societat industriala adina dapli sia rolla specifica, numnada main cun sa spezialisar sin la resursa ch'el po porscher en qualitat speziala: bellas cuntradas, bun'aria, envierns libers da tschajera e betg il davos il mitus da las Alps. L'isolaziun apparenta u reala sa transfurma dal dischavantag lamentabel a l'avantag che vegni accentuà aposto.

La preschentaziun:

«Istorgia grischuna» (texts da survista supplementars adattads tenor «Handbuch der Bündner Geschichte», tom 3).

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=181
www.chatta.ch

Da la «Fränzlimusig» als Fränzlis da Tschlin

Igl è ina lung'istorgia da vulair declarar co ch'igl è vegni or dals Fränzlis oriunds ils «Fränzlis da Tschlin» dad oz. En quest lieu duaja tuttina vegnir empruvà da far quai «en furma curta, la pli lunga possibla», e quai a basa d'infurmaziuns che derivan da la pagina fraenzlis.ch – scrittas per gronda part da las musicistas e dals musicists sezs cun in tscheign d'egli simpatic. Anc oz èn d'udir ils vegls sauts dals «Fränzlis originars», però betg pli a chaschun da sairas da saut, mabain sco musica da concert. La furmaziun odier-na n'emprova betg da copiar la musica originala dals Fränzlis da lez temp, mabain d'elavurar il material oriund e da metter quel en outras furmas. Ultra da quai sunan els adina puspli cumpozizioni novas ed engondeschian qua tras il repertori da musica originala.

Franz, Fränzli, ils Fränzlis... sin ils fastiz da la furmaziun oriunda

Ils Fränzlis appartegnevan a la dinastia da la famiglia Waser ch'è immigrada l'em-prima mesadad dal 19avel tschientaner da la Sviza Centrala en Engiadina Bassa. En la seconda mesadad dal 19avel

tschientaner sunavan els en l'entira Engiadina. «I vegnan, ils Fränzlis!» Cur che quest clom era d'udir saveva la giuventerna dal vigt; Oz sautain nus fin la damauna baud.

Il num da famiglia, Waser, n'è betg stà da grond'importanza, il prenum però bain: el è stà la marca da la gruppera da musica preschentada da Franz, Franz-Anton, Franz-Xaver e Franz Josef.

Il pli enconuschen dals Wasers era Franz-Josef, da Chaflur sper Strada: pit-schen da statura, vegniva el dapertit numnà «Fränzli». Cunquai ch'el n'era betg abel da gidar en il manaschi puril dals geniturs, pudeva el sviluppar persuenter ses talents sco violinist virtuus. Sche ses frars e ses cusrins èn medem-a main stads uschè buns musicists, na sa-vain nus betg. Displa schaivlamain na datti naginas registraziuns dals Fränzlis. Tant pli vivan en la regurdientscha las bellas istorgias che vegnan raquintadas da la dinastia da musicists legendaria.

Ils Fränzlis sunavan en ina tipica furmaziun da musica da bal derasada da quel temp en tut il territori da las Alps. Ins cumbinava per il pli duas fin trais gias cun instruments a flad da lain e da sturs ed in giun u in basset. En scrit n'è betg avant maun bler alter dals Fränzlis che in pèr registraziuns en cudeschs da batten u da mortori ed intginas fotografias. Il fatg ch'ins raquintava anc lunsch viaden en il 20avel tschientaner dals Fränzlis legendaris, lascha presumar ch'els n'eran betg enconuschen be senza motiv.

Il prim violinist Franz-Josef Waser è mort il 1895. Ils Wasers han pers lur figura centrala e probabel er in pau il schlantsch. Ses frars e ses descendants han anc sunà da sias cumpozizioni cun differentas furmaziuns fin ils onns 1930. Senza lur famus «Fränzli» na vegn qui betg pli ad esser stà uschè simpel. Entant è lura naschi il nov stil da musica popu-lara cun l'orgelet da maun, la musica da

Concert dals Fränzlis or en il liber (da sanestra a dretga: Franz-Anton Waser, Franz-Josef «Fränzli» Waser, Hans Martin Neuhäusler, Seppli Vagn) davant la prominenza da l'Engiadina Ota (De Flugi, Badrutt & Co.) a Puntraschigna, 1892.

FOTO: PD

«Ländler». La musica dals Fränzlis n'era betg pli moderna.

Ils Fränzlis da Tschlin – da la tradiziun a l'innovaziun

Malgrà quai n'èn ils vegls Fränzlis legendars mai ids en emblemazia. Uschia ha il chantautur, ghitarrist e violinist da Scuol, Men Steiner, vuli laschar reviver durant ils onns 1980 il vegl stil dals Fränzlis. Ina registraziun da veglias chanzuns engiadinais sin platta da grammofon ha el cumplèrt cun musica dals Fränzlis. El ha mess ensemen ina gruppera da musicists per sunar en la furmaziun oriunda dals Fränzlis musica engiadina dal 19avel tschientaner.

Men Steiner ha incumbensà Domenic Janett da furmar questa «band». I han lura sunà ensemble – Noldi Alder da l'Appenzell, Flurin Caviezel da Cura e Ramosch ed ils frars da Tschlin Curdin, Domenic e Duri Janett – intgins tocs, dals quals els han supponi cha Franz-Josef (Fränzli) haja er già sunà en la furmaziun sco ch'ins la vesa sin las fotografias veglias.

Quai tut era pensà sco inscunter unic per la registraziun. Ma tut è a sviluppà ad ina carriera da concerts ed albums che gnanc in dals «Fränzlis novs» n'avess siemìa. Dad uss davent, cun Men Steiner a la già ed ils auters en la furmaziun da la platta dal 1982, ha cumençà il via-di dals «Fränzlis da Tschlin» tras tut la Sviza ed en differentes stils...

A l'entschatta sa preschentavan ils «Fränzlis da Tschlin» bain be sporadicamente al public. Budent diesch onns è lur musica stada in tip per insiders. Cun la publicaziun da lur emprini portatun «Pariampampam» l'onn 1996 è quai però sa midà dal tuttafatg. Adina pli blers vulevan udir ils musicists da l'Engiadina Bassa, e dapi lura dattan els blers concerts en Sviza ed a l'exterior, e l'onn 2000 è cumparì lur segund portatun «In viadi». En il decurs dals proxims bun diesch onns ha alura l'element feminin prendi pli e pli suramaun en la furmaziun: L'onn 2001 ha Madlaina Janett – la figlia da Curdin – remplazzà Flurin Caviezel a la viola. En questa furmaziun è suandà l'onn 2005 l'album «Ballada» e

l'onn 2009 l'album cun registraziuns da concert «Fränzlis Live». Da la Turnhalla a la Tonhalla». L'onn 2012 ha alura Cristina Janett – la sora da Madlaina – remplazzà il cornet da Duri Janett tras il cello ed il 2014 ha Anna Staschia Janett – la figlia da Domenic – surpiglià la già da Men Steiner. En questa furmaziun cun maiorità feminina e da la proxima generaziun è suandà il 2015 l'album «5 – Tschinch» ed il 2019 la collauraziun cun la chantautura Corin Curschellas «1, 2, 3! Dai & Hop!».

Tar ils Fränzlis dad oz è il prenum «Franz» representà sulettament en il num da la gruppera. Tant pli relevant è uss il num da famiglia Janett, la famiglia da musicists da Tschlin. Ils novs Fränzlis han spert senti ch'els na vulevan betg be sunar ils vegls sauts tradiziunals. Uschia han els sviluppà en il decurs dal temp in stil personal cun atgnas cumpozizioni ed adattaziuns particularas dals sauts vegls.

Las cumpozizioni novas cumprovan la simpatia dals musicists per il jazz e la musica classica. A lur lingua materna musicala, la musica populara, èn els però restads fidaivel. Las polcas, las mazurcas, ils valzers ed ils marschs vegls dattan perditg da la tradiziun multifara da l'Engiadina Bassa. Medemamain èn d'udir las influenzas talianas, viennaisas, jenas e sa chapescha er rumantschas. Tant ils amis da la musica populara, sco er ils amaturs da la musica classica e schizunt ils amis da la musica da divertiment da stil elevà vegnan a chaschun dals concerts a lur quint.

Ils musicists

Domenic Janett, clarinetta: El è il manager musical dals Fränzlis. Oriundamain è el stà scrinari. Ma già baud ha el barattà la resgia e la spauna cun la clarinetta. Al conservatori a Turitg ha el studeggià musica. Uss instruescha Domenic a diversas scolas da musica e suna en pliras furmaziuns ed orchesters dals pli differentes stils. Curdin Janett, giù: Ha l'emprini terminà in studi sco inschigner da maschinis diplomà a la Scola politecnica federala a Turitg ed è alura sa decidì da far in studi da musica al conservatori a Winterthur cun l'instrument principal posauna e l'instrument secundar clavzin. En in studi autodidactic ha el emprendi da sunar accordeon e giù. Oz lavura Curdin sco scolast da musica. El suna en differentas furmaziuns ed ama tant il jazz sco er la musica populara.

Madlaina Janett, viola: È creschida si a Sulgen en il chantun Turgovia. Ha studeggià a Lucerna e Turitg comunicaziun visuala. Sin la dumonda sch'ella vuless participar en la gruppera ha ella, tenor la legenda, ditg l'emprini en dialect da la Turgovia: «Spinnsch enart!» Igl ha alura duvrà gronda lavour per la persvader. Latiers ha ella absolvì in giarsunada cuntratemps, fitg divertent ed effizient, tar il grond idol Caviezel. Lura è ella s'integrada senza problems en la do-

mena dals umens, ed uss èsi be darar da la sfurzar d'exercitar.

Cristina Janett, cello: La sora da Madlaina, Cristina, n'èsi betg stà da persvader uschè ditg. Or da casualtads e differents motifs è ella «glischnada» bunamain tut da sez en la furmaziun. L'onn 2012 ha ella remplazzà il cornettist Duri Janett. Dal reminiscent: Ch'ins possia remplazzar in cornet cun in cello ha fatg star stuts perfin ils Fränzlis sezs, ed il resultat da quest midament pon ins udir en il walser «Olga an der Wolga». Suenter la matura ha Cristina studeggià cello a la Scoul'auta d'art a Berna tar Conradin Brotbek e terminà il 2010 il studi cun il master da pedagogia musicala. Ella lavura sco magistra da cello a Weinfelden ed è activa en diversas furmaziuns musicalas.

Anna Staschia Janett, già: L'onn 2014 han las dunnas cuntanschi la maiorità: Anna Staschia Janett ha remplazzà Men Steiner a la già. Suenter la matura a Samedan è Anna Staschia sfundrada giu en la tschajera da Friburg per studeggiar medischina. Per tegnair las valurs da vitamín D en la ballantscha, vegn ella adattata perpuspi si sur la tschajera a sunar la già u a far praticums da medischina (da princip be sur 1000 m.s.m.).

Ils albums

Pariampampam (1996): Violina e clarinetta s'uneschan ad in nov instrument, il cornet suna l'emprima vusch, il giù dat il fundament ritmic e la viola cumplettescha la musica cun ses accords particolars e tipics.

In viadi (2000): «In viadi» exprima in sentiment omnipreschent dals Fränzlis da Tschlin. Els èn dapi il 1982 sin viadi tranter la tradiziun ed innovaziun, tranter ils sauts vegls e cumpozizioni novas, tranter Tschlin ed ils differentes lieus da concert.

Ballada (2005): Dasper ils sauts alleghers èn d'udir tuns extraordinaris pli datiers da las furmaziuns da jazz che da la musica populara. Ina giada dapli os-cilleschan ils Fränzlis tranter tradiziun ed ideas novas. Suenter ils emprims dus discs en la furmaziun oriunda dals Fränzlis da Tschlin remplazza qua Madlaina Janett Flurin Caviezel a la viola.

Fränzlis Live. Da la Turnhalla a la Tonhalla (2009): Dapi prest trent'onns essan nus en viadi cun nostra musica. Nus avain sunà dapertit enturn, da la sala da gimnastica a la chamona da muntnoga sin 2600 meters sur mar, da grondas baselgas a pitschnas ustarias, e schizunt en la Tonhalle a Turitg. Ed uss ans fa quai zunt plaschair da pudair dar noss concert tar Vus a chasa. Bun divertiment cun ils «Fränzlis Live!» Il disc cumpiglia registraziuns ch'èn vegnidias fatgas a chaschun da traiss concerts dal 2007/08 en la sala polivalenta a Strada, Engiadina Bassa, en la baselgia St. Johann a Tavau ed en la Tonhalle a Turitg.

5 – Tschinch (2015): Smatgond in egl preschentan ils commembors da la fur-

maziun – che consista uss da 5 Janettis – lur passiun sin lur 5avel album: Ins n'è betg be «Fränzlis», ma damai er chatschader, amatur dal jazz e dals Oberkrainers (a medem templi), tirolaisa sco hobi, reschissur da film e cowgirl. Quai para privus, ma n'è betg uschè mal, ed i tuna sco adina «saker bain», sco ch'ì din en Engiadina Bassa.

1, 2, 3! Dai & Hop! (2019): Corin Curschellas ed ils Fränzlis preschentan lur emprima collauraziun! Sin il disc dubel interpeteschan ils sis musicists 55 chanzuns d'uffants en tut ils 5 idioms: Chanzuns da raunas che portan chaltschi da launa, tractors che van senza motor, dal pli bel vadè da la Surselva e da las parts «lustigas e main lustigas» da la vita dals musicants che fan viadi.

Ils films

Inreschantuim – Da Fränzli Waser als Fränzlis da Tschlin: I vegn ditg che l'Engiadina laschia enrescher schizunt cur ch'el è a chasa. Forsa è la musica dal le-gendar Fränzli Waser – «Fränzli cun la già» – daventada perquai en stil musical tipic engiadinais, e la musica ch'ìs Fränzlis da Tschlin fan ozendi. Stefan Haupt, autur da films, enconuschen en Sviza er sco reschissur da films fictivs, è stà talmain fascinà dals Fränzlis da Tschlin ch'el ha fatg l'onn 2000 il film «Inreschantuim» per il kino e per la Televiusion Rumantscha. «Inreschantuim» è in film documentar da la musica dals Fränzlis, da l'olma da questa musica e da quels che sunan e taidan ella, da la cultura, istorgia, tradiziuns e da l'encre-schadetgna per lur patria. (RTR, Cun-trasts dals 29 d'october e 5 da novembre 2000; er en vendita sin DVD).

Un bacio a la mamma – Uorschla Janett-Tonas: Ella ha adina chantà gentug, Uorschla Janett-Tonas da Tschlin. Da matta, sco giuvena, cun sias soras, sco mamma, cun ses blers biadis ed en la chasa da tgira nua ch'ella ha vivi ils ultims onns. Sia passiun per il chant ha ella dà vinavant a ses figls, quatter da quels èn musicists da professiun. Susanna Fanzun ha accum-pagnà ils figls Jachen, Domenic, Duri, Curdin e Gian Janett tar lur davosas visitas tar lur mamma en la chasa da tgira Punktata a Scuol. In di suenter l'ultima intervista per quest film è ella morta cun 91 onns. Als figls resta in stgazi da chanzuns e tocs musica ch'els han per part er arranschà ed interpretà sco Fränzlis da Tschlin. Il film è in omagi a la mamma e mussa co ch'ì po vegnir communigà er sch'ins n'è betg pli bun da dir bler. (RTR, Cun-trasts dals 26 d'avrigl 2009).

Divers discs e collauraziuns dals Fränzlis da Tschlin.

FOTO: MAD

La preschentaziun:
Dossier «Fränzlis da Tschlin».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2294
www.chatta.ch

Istorgia da l'Uniun sovietica

■ En Russia è l'Emprima Guerra mondiala ida a fin anticipadament cun la Revoluziun d'october dal 1917. L'imperi zaristic, il davos reschim autocratic da l'Europa, è vegnì remplazzà suenter ina guerra civila tras ina repubblica da cussseglis. Partind da la teoria da Lenin dueva sa sviluppar en Russia l'emprim stadi socialistic; suenter sia mort ha Stalin però transformà quel en ina dictatura totalitaria. Dapi la mort da Stalin han ins bain inizià in process da destalinisaziun, ma è a medem temp intervegnì cun la forza

cunter revoltas en ils stadii aliads (t.a. il 1953 a Berlin ed il 1956 a Budapest). Ed a l'entscharta dals onns 1960 han la construziun dal Mir da Berlin (1961) e la Crisa da Cuba (1962) marçà la culminaziun da la Guerra fraida. Ils proxims decennis duevan esser segnads d'ina politica da detensiun e da mantegniment da la pussanza. E pervi da la stagnaziun economica en il bloc da l'ost è la direzioni da l'Uniun sovietica stada sfurzada il 1985 d'iniciar ina mida da dal curs: Il nov secretari general dal biro politic, Michail Gorbatschow, ha instradà in program da refurmura che steva sur il motto da perestroika e glasnost. Il 1989 è la finala crudà il Mir da Berlin ed il 1991 è en l'Uniun sovietica sa schliàda. Chatta.ch preschenta – a basa dal «Lexicon d'istorgia per l'instruziun en classas da la maturitat bilingua» (2003) – intigins chavazzins che tractan las differenças fasas da svilup da l'Uniun sovietica.

Da las revoluziuns enfin Lenin

Duma da l'imperi: Represchentanza dal pievel autorisada dal zar russ suenter la revoluziun dal 1905 enfin la revoluziun da l'october 1917. Ella n'aveva quasi nagins dretgs politics.

Cussegls: Oriundamain concept per ina furma da la democrazia, en la quala tutei i abitanz participeschan directamain a l'execuziun ed a la controlla da la pussanza. Il model da la democrazia dals cussegls vegn chapì sco cuntermodel da la democrazia representativa: Ius cussegls uneschian en sasez la pussanza legislativa, executiva e giudicativa; ius cussegliers elegids en responsabels directamain visavi il pievel electoral, en obligads da render quent a quel, e l'ur reelecziun po da tut temp vegnir refusa da. Istoriamain sa furman ius cussegls surtut en periodas transitoricas revoluzionares, sco en Germania il 1918 u en las revoluziuns russas dal 1905 e 1917. En l'Uniun sovietica è ius cussegls sovietics però prest daventads instruments da pussanza da la partida communistica.

Bolschevissem: È en il senn pli vast il medem sco communissem. Il num deriva da «bolschewiki» (ils majoritars), ius adevents socialistics radicals da Lenin en Russia ch'eran sa decidids il 1903 per Lenin e sia tactica revoluzionara. Tenor la teoria da Lenin dovrà ina partida revoluzionara in'avantgarda che po far valair in dretg da commando politic. Ius bolshevists (e pli tard la partida communistica) vesevan sasezs sco partida da cader, vul dir sco organisaziun structurada severamain da surengiu che surpiglia en tut las gruppas da la sociedad (sindicats, uniuns da giuventetgna, da cultura etc.) funczions da cader per motivar las massas respectivamain las educar al socialissem. En l'Uniun sovietica ha cunzunt Stalin restrukturà la partida, il stadi e la sociedad tenor quest princip da cader.

Partida da cader: Cunzunt partidas communisticas che scoleschan ed elegian sistematicamain lur funczuniaris per tut ils secturs. Sco criteris per il cader valan fidaivladad ideologica, submissiun absoluta a la partida e qualificaziun professiunala. Il cader furma l'elita da la partida. En ils stadii communisticas vegnivan tut ius caders impurtants manads en la nomenclatura dal comité central e liads d'ina vart stretgamain als manaders da la

Parada dal prim da matg a Moscau il 1964.

FOTO: THOMAS TAYLOR HAMMOND / CC BY-SA 4.0

partida e da l'autra vart separads da la populaziun.

Imperialism social: Noziun furmada da Lenin per quellas parts da la democrazia sociala europeica che sostegnevan durante l'Emprima Guerra mondiala mingamai l'atgna regenza naziunala ed eran damai, tenor Lenin, sa mess da la vart imperialistica.

Marxissem-leninissem: Svilup dal marxissem a l'ideologia communistica impegnativa tras Lenin e per part Stalin suenter la Revoluziun d'october dal 1917. Las basas centralas dal marxissem-leninissem èn: stimaziun da l'imperialism sco stadi suprem (e final) dal chapitalissem, il bolschevissem, la dictatura dal proletariat sco stadi revoluziunari transitoric.

Comintern: Abreviazion per «internazionala communistica». Alianza internazionala, surtut da partidas communisticas, fundada il 1919 sin iniziativa da Lenin. La finamira era ina revoluziun mondiala ed il stabiliment d'ina dictatura dal proletariat. Dapi il 1924 era la Comintern suertamessa per gronda part als interess da la politica exteriura sovietica e vegniva dirigida da la Partida communistica da l'Uniun sovietica. Dissolvì il 1943 a favor da l'allianza da l'Uniun sovietica cun las pussanzas dal vest.

NEP: Abreviazion per «Nowaja ekonomitscheskaja politika» («Nova politica economica»). Perioda da 1921 fin circa 1928 da la politica economica ed interna da l'Uniun sovietica cun metodas orientadas plitost a l'economia dal martgà, per exemplu commerzi intern relativamain liber, investiziuns da chapat exteriuras, commerzi e masterganza en mauns privats. La finamira da

la NEP era da surmuntar la situaziun economica catastrofala en l'Uniun sovietica suenter la guerra civila. Ella ha effectuà en general in augment economic considerabel, senza dentant acelerar l'industrialisaziun dal pajais.

L'èra da Stalin (1922–1953)

Stalinism: Noziun che designescha l'urden statal e social ch'è sa furmà sur la regenza da Stalin ils onns 1920 e 1930 en l'Uniun sovietica. Sa basond sin l'apparat centralistic dal stadi e da la partida, era quel caracterisà d'oppressiun dictatorica, terror e cult da persuna. Suenter il 1945 è quest princip er vegnì appligà siis stadiis da l'ost. Suenter la mort da Stalin il 1953 ha cumenzà ina «destalinisaziun» precauta, ma senza bandunar ius princips fundamentals dal stalinissem. Tras la politica da refurmura iniciada dapi il 1985 da Michail Gorbatschow, surt l'ensaina da perestroika (transfurmaziun) e glasnost (avertidad sociala), è il stalinissem alura vegnì surmuntà plau a plau.

Collectivisaziun: Transferiment dals medios da produciun privats, cunzunt dal terren agricol, en possess communabel ed administrà sco cooperativa, surtut en l'Uniun sovietica suenter il 1927 (colcos) ed en ils stadiis dal bloc da l'ost suenter il 1945, per exemplu cooperativas agriculas en la Republica democratica tudestga. Contrari a la socialisaziun na va la proprietad betg en possess dal stadi.

Faschissem social: Pled da cumbat communistic per inditgar la democrazia sociala. La democrazia sociala ed il faschissem vegnivan damai considerads sco «frars schumellins» ed ils socialdemocrats sco «inimis principals» dals communists, inimis ch'ins stueva cumbatter. La teoria dal

faschissem social è vegnida sviluppada il 1924 da Grigorij J. Sinowjew e dogmatizada il 1928 da Stalin.

Sistem Stachanow: Program da concurenza pratigà l'emprim en l'Uniun sovietica, pli tard er en auters stadiis communistics, il qual definiva la vita da l'urden cun prestazioni d'accord ed augmentos da las normas. Il sistem va enavos sin l'exempel dal lavurer A.G. Stachanow ch'aveva surmuntà il 1935 ses duair da l'urder per 1300 pertschient.

Cominform: Abreviazion per il biro d'infurmaziun da las partidas communisticas e dals lavurers, fundà il 1947 sin iniziativa da Stalin. Commembers eran la partida communistica da l'Uniun sovietica e las partidas communisticas da la Jugoslavia (fin il 1948), Bulgaria, Pologna, Romania, Ungaria, Tschechoslovacia, Frantscha ed Italia. Schliàda il 1956 entaijer il process da la destalinisaziun.

Trotzkissem: Ina teoria marxistica che va enavos sin Leo Trotzki (1879–1940), la quala cuntegna l'idea d'ina revoluziun permanenta, il mantegniment da l'internazionalism dals lavurers e la critica da la biocratizaziun stalinistica dal pajais. En l'Uniun sovietica ed en auters stadiis communistic num pegrurativ per movimenti opposiziunals da la sanestra en general.

Revoluziun permanenta: Concept revoluziunare marxistic sviluppà da Leo Trotzki, tenor il qual la revoluziun dals lavurers sto sa sviluppar en in process permanent ad ina sociedad socialistica en direzioni d'ina revoluziun mondiala. Trotzki era da l'idea che la revoluziun en Russia saja periclitada, sch'ella na sa deasia betg er sin ils stadiis europeics e nordamericanos. Cun quest concept s'opponiva el a la teoria stalinistica che la

furmaziun d'ina sociedad socialistica sa laschia accumplir en in singul pajais.

Tranter destalinisaziun e novas confrontaziuns

Tenda da fier: Denominaziun politica creada dal primminister britannic Winston Churchill il 1945 che definescha las mesiras prendidas da l'Uniun sovietica per seguir ses domini visavi il vest en la fasa iniziala da la Guerra fraida.

Democrazia populara: Atgna denominaziun per la furma da stadi realisada suenter la Segunda Guerra mundiala surt l'influenza sovietica en ils pajais da l'Europa Centrala e da l'Ost. Auter ch'en l'Uniun sovietica devi en las democrazias popularas bain pliras partidas; quellas dastgavan dentant candidar be sin ina lista unitara e stuevan sa suttamerter al commando da la partida communistica. Facticamain existiva damai in stadi d'ina partida; i na deva nagina separaziun da las pussanzas e nagn'opposiziun.

Patg da Varsovia: Pact d'agid amical e militar dals pajais dal bloc da l'ost, concludi il 1955 tranter l'Uniun sovietica, Pologna, Tschechoslovacia, Ungaria, Rumania, Bulgaria, Republica democratica tudestga (dapi il 1956) ed Albania (fin il 1968).

Davent dal 1958 devi a Moscau in commando superiori unì. Il pact obligava ils pajais communistics a l'agid militar vicendaivel. En realitat era il pact primarmain in instrument da l'Uniun sovietica per controllar l'Europa da l'Ost.

Doctrina da Breschnew: Tesa formulada il 1968 che signifitgescha la suveranitat restreñida dals stadiis socialistics en cas d'in privel per la «cumianza socialistica». Ella vala sco emprova da Breschnew da giustifitgar l'occupaziun dal Patg da Varsovia e la politica d'intervenziun sovietica en la Tschechoslovacia.

Pat atomar: Inditgescha la situaziun tranter ils Stadiis Unids e l'Uniun sovietica che sa bloccavan vicendaivlamain sin tut ius plauns militars, perquai che ni ina ni l'autra vart pudeva iniziari in'acizun strategica senza excluder il privel d'era destruir sasezza.

Gorbatschow e la fin da la Guerra fraida

Glasnost: Dal russ «glasnyj» («public, avert a la publicidad»). Devisa politica dal program da refurmura da Michail Gorbatschow (secretari general da la Partida communistica da l'Uniun sovietica 1985–1990) che dueva propagar l'avertidad e la transparenza sociala. La finamira era in'avertura democratica dal pajais, surtut ina transparenza dals process, per firmar la voluntad en la partida ed en il stadi cun agid da las medias. La transparenza dueva gidar ad eliminar il biocratizsem, la corrupziun ed autres mancanzas.

Perestroika: Term russ per «restructuraziun». Devisa politica dal program da refurmura da Gorbatschow che propagava la restauraziun da la vita economica e sociala. Las refurmias duevan sa drizzar cunter la corrupziun ed il dischurden economic, surtut en l'administraziun economica e statala, ed avevan en mira ina meglia effizienza e dapl responsabladad individuala. Planisà era medemain, sper ina democratisaziun pli ferma, d'introducir en l'economia elements da l'economia da martgà.

Maisa radunda: Num per las discussiuns fatgas en ils stadiis dal bloc da l'ost tranter las regenzas e l'opposiziun instituzionalmain betg prevesida (sa radunava en Pologna enturn ina maisa radunda); ed il 1989/90 en la Republica democratica tudestga ina sort parlament a ussegli communal da cumpensaziun enfin las elezioni libras il mars respectivamain matg 1990.

Michail Gorbatschow (a sanestra) ed il president american Ronald Reagan segnan contracts da discharrament (1987).

FOTO: PD

La preschentaziun:
Dossier «Uniun sovietica».

Dapl informaziuni:
chatta.ch/?hiid=3631
www.chatta.ch

La contaminaziun e la protecziun da l'aria, part 1

■ La vita e l'aria èn colliadas. Cur ch'ils animals ed ils umans respiran, retiran els oxigen da l'aria ed emettan dioxid carbonic. Las plantas dovràn il dioxid carbonic per la fotosintesa che producescha oxigen. Las creatiras na san betg filtrar l'aria. Quella entra en furma da maschaida da gas en il corp. Aria naturala consista per quasi quatter tschintgavels da nitrogen. L'auter tschintgavel da l'aria cuntegna en em-

prima lingia oxigen. Il total da las ulte-riuras substanzas è main che 1 %. Sulettamain 0,03 % èn dioxid car-bonic. Datiers da quartiers d'abitar, im-plants industrials e vias cuntegna l'aria grondas quantitads da substanzas estras. Sche questas substanzas estras sa con-centreschan, pon elllas daventar substanzas nuschaivlas. Quellas fan donn a las plantas, als animals ed als umans. Ultra da quai promovan substanzas cun effect da serra il stgaudament dal clima e pericleteschan uschia l'equiliber ecologic da noss planet.

Las substanzas nuschaivlas

Dioxid carbonic: Perquai ch'ins arda ozendi blera laina, bler charvun ed ieli mineral, datti dapli dioxid carbonic en l'aria che pli baud. Il dioxid carbonic è in gas cun effect da serra. El fa che l'atmosfera da la terra sa stgauda e ch'il cli-ma daventa pli e pli chaud.

Oxid da nitrogen: Ils oxids da nitrogen èn impurtantas substanzas nuschaivlas. Questas gas vegnan producids en motors e pignas. En quest process sa collia il ni-trogen en l'aria cun l'oxigen.

Idrocarbons: Ils idrocarbons arrivan en l'aria cun las svapurs da dissolvents e carburants e tar la combustiun incum-pelta.

Ozon: L'ozon è in gas irritant privlus. El sa sviluppa sch'i fa fitg chaud or dals oxids da nitrogen ed ils idrocarbons. L'ozon fa savens donn lunsch davent dal lieu nua ch'el è sa sviluppà.

Dioxid sulfuric: Grazia a la desulfuraziun dal gas da chamin ed al diever da com-bustibels e carburants cun pauc zulper n'è il dioxid sulfuric betg pli ina sub-stanza nuschaivla uschè impurtanta per l'aria.

Monoxid carbonic: Il monoxid carbonic è in gas senza colur e senza odur. El vegn produci cur che material n'arda betg dal tut.

Ulteriuras substanzas nuschaivlas: Autras substanzas nuschaivlas èn la pulvra fina, il fulin, l'acid idrocloric, l'asbest, il plum, il cadmium e l'argent viv. Tutt questas substanzas sa chattan en l'aria en furma da particlas fitg pitschnas. Ils umans ed ils animals respiran las sub-stanzas nuschaivlas cun l'aria. Las plan-tas recepcionan quellas tras las sfessas da la feglia.

L'origin da las substanzas nuschaivlas

Las substanzas nuschaivlas derivan dal traffic, da las chasadas, da l'industria e dals manaschis, da l'agricultura e selvi-cultura. Tranter il 1950 ed il 1980 èn las emissiuns s'augmentadas per bunamain tschintg giadas. La raschun da quest augment è ch'ins ha duvrà adina dapli dissolvents en l'industria, en ils man-a-schis e las chasadas. En l'augment dal traffic sin via è responsabel per quest svilup. Grazia a las prescripcziuns da svapur per ils vehichels a motor, èn sa reducidas las emissiuns dal traffic. Tranter il 1990 ed il 1995 han mesiras da sanazion en l'industria e tar ils manaschis effectuà en Sviza ina reducziun da las emissiuns da 42 000 tonnas.

Il traffic

Il traffic chaschuna la gronda part da las emissiuns d'oxid da nitrogen e da mono-xid carbonic. Circa 24 % dals idrocarr-bons ed ina gronda part dals dioxids car-

L'industria chaschu-na ina part conside-rabla da las substanzas nuschaivlas.

FOTO: PD

bonics derivan dal traffic. Er var 50 % da las emissiuns da pulvra fina derivan da quel.

A medem temp sco il traffic è creschi, èn er las emissiuns d'oxid da nitrogen s'augmentadas. Tranter il 1950 ed il 1985 èn questas emissiuns creschidas per diesch giadas. Cun l'introducziun da las prescripcziuns da svapur ed en spezial cun la tecnica dals catalisaturs tar ils ve-hichels da personas èn las emissiuns sa sminuidas dapi l'onn 1985. Perquai ch'i dat adina dapli traffic, ston ins rinforzar las prescripcziuns da svapur. Uschiglio creschan las emissiuns d'oxid da nitrogen danovamain.

Dapi l'onn 1980 crescha il traffic da martganzia sin via dapli ch'il traffic da personas. Il 1995 derivavan già 34 % (73 900 tonnas) da las emissiuns d'oxid da nitrogen dals camions. Dapi l'onn 2005 èn las emissiuns d'oxid da nitro-gen dal traffic da martganzia pli autas che quellas dal traffic da personas.

L'onn 1995 derivavan 82 300 tonnas da las emissiuns d'oxid da nitrogen dal traffic. Il traffic sin via chaschuna 90 % da las emissiuns, il traffic en l'aria 9 %, il rest vegn chaschunà dal traffic da viafier e da bartgas.

Davent dal 1980 han ins reduci il cuntegn da zulper en l'eli da stgaudar. Plinavant han ins remplazzà il charvun che cuntegna bler zulper tras ieli da stgaudar cun pauc zulper e tras gas natral che na cuntegna quasi nadin zulper. Uschia èn las emissiuns da dioxid sulfuri-c sa reducidas considerablaimain.

Las chasadas

Las substanzas nuschaivlas che las chasadas produceschan derivan en emprima lingia dals stgaudaments d'eli, gas natral e laina. Ma er cun sa lavar, nette-giar, lavurar en iert ed er cun zambregiar arrivan substanzas nuschaivlas en l'aria. Las chasadas na produceschan betg la gronda part da las substanzas nuschaivlas. Mo 20 % da las emissiuns da di-oxid sulfuric e dioxid carbonic vegnan producidas da las chasadas. Il dioxid sulfuric deriva surtut dals stgaudaments d'eli. Il dioxid carbonic deriva dals stgaudaments d'eli e laina.

Las emissiuns da dioxid sulfuric èn s'augmentadas considerablaimain dapi l'onn 1950. La raschun è il spert svilup economic e cun quel l'enorm augment dal consum d'energia. Las emissiuns da dioxid sulfuric eran il pli autas tranter ils onns 1960 e 1980. L'industria ed ils manaschis èn responsabes per il pli grond augment d'emissiuns da dioxid sulfuric.

Brischar gas natural na chaschuna la gronda part dals gas nuschaivels amoniac (92 %), monoxid dinitrogenic (N_2O) (83 %) e metan (72 %). L'amoniac sa sviluppa tar la decumposiziun da ladim e

plazzar ils stgaudaments d'eli cun stgaudaments da gas natural.

L'industria ed ils manaschis

L'industria ed ils manaschis chaschunan la gronda part da las emissiuns da dioxid sulfuric, substanzas organicas svapurantas (sco per exemplu alcohol e benzin), acid idrocloric, metals grevs, dioxins ed clorofluorocarbons (CFC). Las substanzas nuschaivlas derivan d'implants da combustiun industrials, da la combusiun da rument e da differents pro-cessiun da producziun.

Las emissiuns da dioxid sulfuric che derivan da l'industria e dals manaschis èn sa reducidas cuntinuadament davent dal 1980. Las raschuns èn ch'is combus-tibels cuntegnan damain zulper, ch'ins ha remplazzà combustibels cun bler zulper tras tals cun damain zulper ed er ch'ins ha prendi mesiras da desul-furaziun en manaschis gronds (producziun da cellulosa, raffinarias).

L'industria ed ils manaschis emettan er grondas quantitads d'oxids da nitro-gen (25 %) e da pulvras finas. Perquai ch'ins dovrà adina temperaturas en ils implants da combustiun industrials che en ils stgaudaments da chasas, resultan er pli grondas quantitads d'oxids da nitro-gen.

Cun mesiras tecnicas (brischaders ch'emettan pauc oxid da nitrogen e deni-trogenasiun) e cun duvrà gas natural sco combustibel pon ins reducir ferma-maint las emissiuns d'oxids da nitrogen.

Circa quatter tschintgavels da las emissiuns da substanzas organicas svapurantas tar l'industria ed ils manaschis derivan da l'utilisaziun da dissolvents (per exemplu nettegiadars da penels e diluents per colurs). Las funtaunas principalas per las emissiuns èn il diever da colurs e vernisches (lacs), l'industria chemica, las stamparias, il nettegiament da metals ed il nettegiament industrial da stabiliments. A reducir las emissiuns da substanzas organicas serva er l'intro-ducziun d'ina taxa sin substanzas organicas svapurantas.

L'agricultura e la selvicultura

La productividat agricula è s'augmentada considerablaimain durant ils ultims decennis. Cun duvrà adina dapli fertili-saders minerals (ladim artifizial) e cun la mecanisaziun è la planticultura da-ventada pli e pli productiva. Perquai ch'ins ha allevà adina dapli animals da niz ed intensivà l'allevament da muvel, èn s'augmentadas er las emissiuns da l'amoniac e dal gas da serra metan.

L'agricultura chaschuna la gronda part dals gas nuschaivels amoniac (92 %), monoxid dinitrogenic (N_2O) (83 %) e metan (72 %). L'amoniac sa sviluppa tar la decumposiziun da ladim e

puschina. Il monoxid dinitrogenic è er in gas cun effect da serra. El sa furma cur che fertilisaders che cuntegnan nitrogen vegnan decumposts. Il metan sa chatta en combustibels fossils (per exemplu en l'eli), però er en ils gas da la beglia d'animals remagliadars.

Il dumber da tractors e maschinas per l'agricultura e selvicultura è s'augmentà fitg dapi l'onn 1950. Questas maschinas emettan grondas quantitads d'oxids da nitrogen, da pulvra fina e substanzas organicas svapurantas: L'onn 1990 per ex-empel eran quai en Sviza 6700 tonnas oxi-dis da nitrogen, 5100 tonnas substan-zas organicas svapurantas e 900 ton-nas pulvra. Sper las maschinas per l'agricultura e selvicultura emettan er las maschinas da construziun grondas quantitads d'oxids da nitrogen, pulvra fina e substanzas organicas svapurantas. Emprimas mesiras per reducir la conta-minaziun da l'aria tras maschinas da construziun èn ils filters da particlas per talas maschinas ed il benzin cun paucas substanzas nuschaivlas per motores pitschens (cf. «Best practices»).

Las consequenzas da la conta-minaziun da l'aria per las plantas, ils animals ed ils umans

Las substanzas nuschaivlas che sortan d'in chamin u d'in sbuf vegnan numnadas emissiuns. Quellas sa maschaidan cun l'aria. Las plantas, ils animals e l'uman recepcionan las emissiuns en pitschens quantitads. Sche las substanzas nuschaivlas sa concentreschan, pon elllas periclitar la vita. Las influenzas nuschaivlas per l'ambient e las creatiras vegnan numnadas immissiuns. Substan-zas nuschaivlas en l'aria pon vegnir purtadas davent dal vent blers kilome-ters. Per part sa midan questas substanzas. Cun la plievgia e la naiv returnan las substanzas en la terra, per exemplu sco «plievgia ascha» u «tschajera ascha».

Ils donns vi dals guauds vesan ins gia dapi onns. La transparenza da las curunas da las plantas è sa dublegiada en ils guauds svizzers dapi ils onns 1980. Ozendi è la transparenza da las curunas sa stabilisada. Il medem vala per la mortalitat da las plantas. La transparenza da las curunas na dependa betg mo dals bulieus, dals baus e da la setgira. Cun per-scrutar ils donns dal guaud han ins scu-vert che l'ozon, il nitrogen ed ils acids han in effect negativ sin las plantas. Las substanzas nuschaivlas en l'aria èn sa re-ducidas e lur effect n'è betg uschè nausach sco quai ch'ins pensava. Malgrà quai è il guaud periclità tras la gronda quantitad da substanzas nuschaivlas en noss ambient. Ils acids ed il nitrogen fan ch'il terren daventa asch. Quai ha per conseqenza che las ragischs na sa svi-

luppan betg bain e che la planta na survegn betg il nutriment ch'ella dovrà. L'ozon attatga en emprima lingia la fe-glia. El chaschuna disturbis dal metaboli-ssem. Exempels per tals disturbis èn che la planta vegn pli spert veglia e che la feglia croda avant temp. La feglia na po betg furnir avunda substanzas vitalas a las ragischs.

Ils sintoms a l'exemplu da las plantas da guaud

I dat differents indizis per plantas mala-saujas: las guglias e la feglia vegnan me-mia baud melnas u brinas; las guglias e la feglia crodan prematuramente; las guglias e la feglia èn pli pitschens che normal; las tschimas da las coniferas e la roma orasum da las plantas da feglia è magra; il chatsch principal ed ils roms laterals creschan pli pauc u chalan in-summa da crescher. Sper ils indizis numnads ha mintga specia da planta agens sintoms:

Pign: Pigns ferm donnegiads tegnan las guglias sulettamain 1 fin 2 onns. Pigns sauns midan las guglias mo mintga 5 fin 7 onns. Pigns malaus han perquai ina dascha transparenta. La roma laterala penda lassa vi dal rom principal. In pign saun ha roma laterala che stat ferm a travers. Pigns donnegiads furman er sin la vart sura dals roms principals chatschs substitutivs curts cun roms laterals. In pign uschè falomber po vegnir attatgà levamain dal scorset.

Aviez: Tar l'aviez è ina tschima spessa (l'uschenumnà «gnieu da cicognas») in indizi ch'el è malaus. Ultra da quai èn las parts internas dal bist savens brin stgiras e bletschas. Quest «cor bletsch» vegn chaschunà da bacterias. Ils tieus malaus han tschimas che vegnan pli e pli satiglias. Las guglias viven mo 1 fin 2 empè da 3 fin 4 onns.

Fau verd: La feglia dals faus verds donnegiads vegn già melna tard la stad. Ella sa rolla e croda prematuramente. I dat en egl che faus verds malaus tschachs fan blers frigts mintg'onn, entant che faus verds saus fan frigts mo mintga 5 fin 6 onns.

Fraissen: Fraissens malaus han pli pauca feglia che fraissens saus. Els han savens roma satiglia. Cun agid d'ina «fotografia cun colurs faussas» or da l'aria pon ins eruir quant malaus ch'in guaud è.

La preschentaziun:

Dossier «Contaminaziun e protecziun da l'aria».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4564
www.chatta.ch

La contaminaziun e la protecziun da l'aria, part 2

La contaminaziun da l'aria periclitescia la vita umana

La contaminaziun da l'aria po avair blers differents effects sin las creatiras. Ins n'enconuscha betg las consequenzas da la contaminaziun da l'aria per ils animals. Ins sa però daplì da las conse-

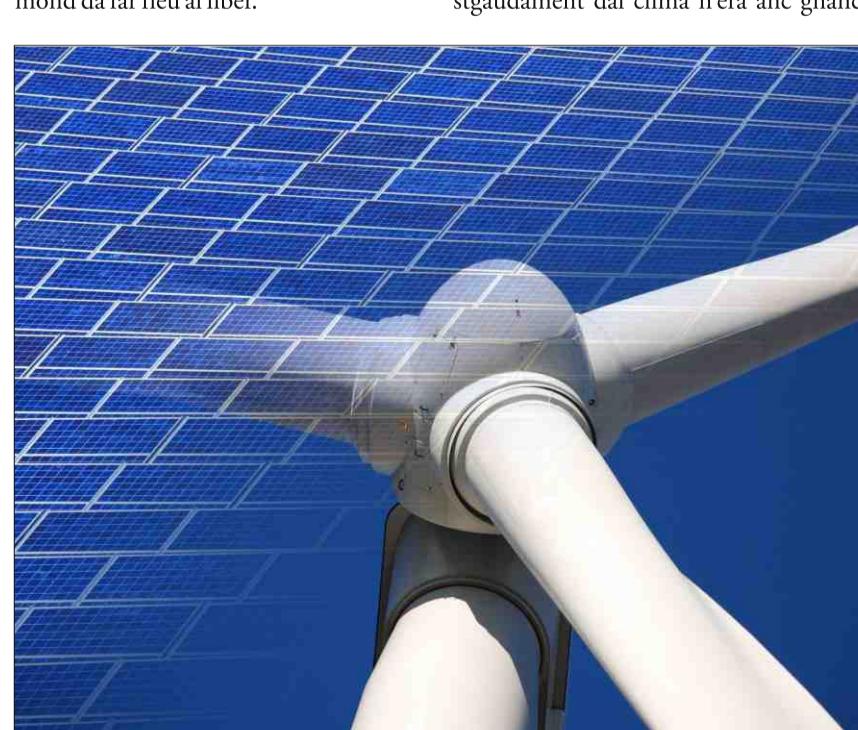
quenzas per l'uman. Las bronchias ed ils pulmuns èn spezialmain sensibels sin la contaminaziun da l'aria. Er auters organs pon vegnir mala-sauns. Differentas substanzas nuschaivlas han differents effects. Il cadmium po per exemplu disturbàr la funcziun dals gnirunchels. Il plumb disturba la fur-maziun dal sang. Il dioxid sulfuric, ils oixids da nitrogen e l'ozon attatgan las vi-as respiratoricas. Tscherts idrocarbons e la pulvra fina pon chaschunar cancer. Il monoxid carbonic sa lia cun il hemoglo-bin e quai fa che la prestaziun dal corp sa reducescha. Umans che pateschan da bronchitis, ch'hàn problems cun il cor, cun la circulaziun dal sang e cun ils pul-muns, ils vegls, las dunnas en speranza ed ils uffants èn il pli periclitads.

La pulvra fina en l'aria è in grond pri-vel per nossa sanadad. Las particlas èn uschè pitschnas ch'ellas pon entrar en ils pulmuns e chaschunar malsognas da las vias respiratoricas, dal cor e da la circula-zion dal sang ed er cancer dals pulmuns. Mint'onn chaschuna la contaminaziun da l'aria cun pulvra fina en Svizra 3700 mortoris e custs da sanadad da var 4,2 milliardas francs. Fitg privlusa è la pulvra che deriva dals motors da diesel e dals stgaudaments cun laina. Questa pulvra chaschuna cancer. L'enviern èn las concentriziuns da pulvra fina en l'aria il pli autas.

Substanzas nuschaivlas en l'aria disturban las vias respiratoricas

Substanzas nuschaivlas en l'aria sco l'ozon u la pulvra fina (PM10) chaschunar malsognas dal lom, dal cor e da la circulaziun. La pulvra fina oz sco la componenta la pli privlusa da l'impeszaziun da l'aria. Zunt privlus è il fulin sco element da PM10. Il fulin deriva dals vehichels a die-sel e dals stgaudaments da laina ed aug-menta la ristga da survegnir cancer dal lom. Periclitads èn er ils purs, perquai che la pulvra dal fain ha consequenzas negati-vas per ils organs da respiraziun. Blers purs pateschan perquai da l'asma.

Studis da lunga durada mussan che las mesiras en il sectur da l'aria han in ef-fect positiv sin la sanadad: sche l'im-peszaziun da l'aria sa reducescha, sa meglierescha la sanadad dals organs da respiraziun. En cas d'impeszaziuns ex-traordinarias, sco durant ils mais da stad e d'enviern cun situazioni da smog, pon vegnir prendidas mesiras immediatas sco la reducziun da la sveltezza ed il scu-mond da far fieu al liber.

Las differentas furmazies d'energia regeneralba gidan a reducir l'effect da serra.

FOTO: PD

La retratga dals glatschers furma in dals effects dal stgaudament dal clima ils pli evidents.

FOTO: PD

Da l'effect da serra al stgaudament dal clima

Il temp ch'in glaziolog pudeva anc dis-curser cun raschun d'ina sbassada gene-rala da la temperatura, para dadiig passà. En il decurs dals davos decennis èn ils climatologs veginids ad ina conclu-sion cumplettamain contraria. Ed er sche quella conclusiun è sa confermada, ha il stgaudament dal clima ditg dividi la sciensa e las instanzas politicas surtut en ina dumonda: gioga l'uman ina rolla essenziala u negligibla en connex cun la midada dal clima?

Ils sciensiads swizzers cumenzan baud a perscrutar il clima. Il sciensiè e piunier Louis Agassiz sbitta la fin dal 19avel tschientaner las ideas fundamentalas da la glaziologia. Ses successurs reussestan surtut sin il champ da la paleoclimatolo-gia, ina sciensa ch'ha la finamira da re-constituir il clima dal passà cun perscrutar ils glatschers. Per declarar las fluctuaziuns naturalas dal clima vegnan fatgas en il decurs dals onns 1980 expedi-ziuns svizras en Grönlanda ed enfin giu en l'Antarctica. Dapi ils onns 1990 sa profilesha la perscrutaziun svizra er cun models digitals e simulaziuns per evaluar il clima futur.

L'onn 1990 survegnan las dumondas dal clima impurtanza er en la publicitat. Envierns senza naiv alterneschan cun periodas da setgira en el sid da l'Europa. Quai fa fastidi. En ils meds da massa vegn discurri regularmain da «l'effect da serra», ina noziun che daventa populara. Il medem onn ha lieu a Geneva la se-gunda conferenza mundiala davart il clima. La conferenza metta la basa per ina conscientza ecologica mundiala.

Il motiv principal per ils quitads da la Svizra è il turissem. L'onn 1964, cur ch'il stgaudament dal clima n'era anc gnanc

en discussiun, sa faschevan ils responsa-bels dal sport da skis sia quitads en vista ad in enviern senza naiv. Il fenomeno sa repeta en il decurs dals onns 1990. Da qua d'envi sa senta l'entira industria da turissem d'enviern periclitada da la mancanza da naiv a media vista.

Sche la conscientia a regard pro-blems dal clima è en Svizra pli gronda ch'en auters lieus, è quai d'attribuir al fatg che noss sistem ecologic alpin è in dals pli sensibels en connex cun il stgaudament dal clima. Ils glatschers che lieuan, la schelira permanenta che sdreglia e las bovas èn las cumprovas las pli evidentas. Tant pli perquai ch'i per-tutgan er in da noss mitus naziunals: la muntonga sa transforma pli e pli d'ina figura protectura ad ina furia destruc-tiva. Il stgaudament dal clima ha tutgà in punct sensibel dals Svizzers e provocà reacziuns surprendentas, sco per exem-pel l'onn 2005 ad Andermatt, nua ch'ins ha emballà in glatscher per al proteger dal chaud.

Mantegniment da l'aria pura ier, oz e damaun

Ier: L'industrialisaziun e l'augment dal traffic han fatg crescher l'impeszaziun da l'aria er en il chantun Grischun. En lieus da cura sco Tavau ed Arosa sa recreavan ils giasts pli baud e sa recreeschon els anc oz da lur mintgadi. Dapi ils onns 1960 han grondas parts da la populaziun realisà che l'im-peszaziun da l'aria è in problem per la sanadad. Dapi lura vegnan prendidas mesiras per megliorar la qualitat da l'aria. Il cumentenhan ins cumbattù cunter il dioxid sulfuric e cunter la sedi-mentaziun da pulvra. Dapi l'onn 1986 valan en Svizra la legislatiun davart la protecziun da l'ambient e l'ordinaziun davart la protecziun da l'aria. En quellas èn fixadas differentas prescripcziuns e mesiras per megliorar la qualitat da l'aria. La qualitat da l'aria è sa megliorada considerabmain dapi lura.

Oz: Actualmain ha il mantegniment da l'aria pura l'incumbensa principala da reducir la pulvra fina (PM10) e las sub-stanzas nuschaivlas en l'aria che na vegnan betg emessas directamain, ma che sa furman pir en l'atmosfera. Da questas substanzas nuschaivlas en l'aria fan part l'ozon, il dioxid da nitrogen ed ina part considerabla da la pulvra fina. Oz resul-tan plitost problems da sanadad cronics e main problems da sanadad acuts pervi da l'impeszaziun da l'aria.

Damaun: En il futur vulan ins metter l'accent sin las sinergias trantir il man-tegniment da l'aria pura e la politica dal clima e da l'energia. La reducziun dals gas cun effect da serra e da las substanzas

gnar energia. E sch'ins sbassa la tem-perature en las stanzas per 1 grad celsius, pon ins spargnar 6 % combu-stibels.

Recycladi

Il recycladi è fitg important. Ins duess per exemplu reciclar metal, pneus vegls e vaider. Il recycladi reducescha il consum da materias primas, spargna energia e sminuescha las svapurs. En vista a la problematica dal clima èsi important da remplazzar ils purtadars fossils d'energia (sco per exemplu l'iel mineral ed il charvun) tras energias regenerablas (sco per exemplu l'energia solara, l'energia geotermica e l'energia dal vent). Fitg important èsi plinavant da reducir il consum d'energia construind chasas che dovràn paqua energia.

Ils guauds èn ils megliers pulmuns

Las plantas obtegnan lur energia da la fotosintesa. En quest process sa trans-furma sut influenza da la glisch dioxid carbonic ed aua en oxigen e zutger. Oz vegn noss mund surchargià cun dioxid carbonic tras brischar combustibels fos-sils sco ieli e charvun. Ils guauds gidan essenzialmain a reducir il dioxid carbo-nic en l'atmosfera, perquai ch'els lian quel en il lain. Quest effect po dentant be avair success, sche la surfatscha totala da guauds crescha. En las Alps è quai il moment il cas, percuter betg en las tropas.

«Best practices»

Filters cunter particlas reduceschan la pulvra fina

Svapurs betg tractadas da motors da diesel èn – sco funtauna da la pulvra fina respirabla (PM10) – spezialmain nu-schaivlas per la sanadad, perquai ch'ellas cuntegnan particlas da fulin che chaschunan cancer. Las funtaunas princi-palas dal fulin èn camions, bus ed autos da persunas, maschinas da construziun e vehichels agriculs cun motors da die-sel. Dal punt da vista tecnic n'esi nagin problem d'evitar la svapur da fulin da diesel: cun filters cunter particlas pon las particlas da fulin che chaschunan cancer vegnir retegnidas praticamain dal tutta-fat. Motors da diesel cun filters cunter particlas vegnan gia oz duvrads tar la construziun da tunnels, sin pazzals gronds, tar locomotivas da diesel u tar interpresas da transports publics. Tar ils autos da persunas cun motors da diesel vegnan perencunter offrids actualmain pir paucs models cun filters cunter particlas. Ed er sche autos da persunas adempleschan las limitas da svapur las pli novas er gia senza filters cunter particlas, po l'utilisaziun d'in filter reducir las particlas per il factor 10 000.

Il benzin per maschinas a motor chaschuna main substanzas nuschaivlas en l'aria

Benzin n'è betg benzin! Tgi che lavura cun apparats pitschens sto savair ch'il benzin tradizional n'è betg bun per vegnir duvrà en segapastgets, suflafiegla, resgias a motor, fautschs a motor u en outras maschinas. Per quest intent datti in benzin per maschinas a motor che vegn purschi da differents producents er sut il num da benzin alchilà. Quest car-burant pauc nuschaivel chaschuna bler main svapurs toxicas e schanegia la sanadad ed er la natira. Cuntrari al carbu-rant tradizional è il benzin per maschinas a motor quasi liber da benzol cancerogen. Generalmain è la combus-tiun da benzin per maschinas a motor main nuschaivla e producescha main tuffien u spizza.

La preschentaziun:

Dossier «Contaminaziun e protecziun da l'aria».

Daplì infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4564
www.chatta.ch

«Up in the sky» – 3 uffants ad alp

En il film è il pitschen mund da l'alp l'entir mund

**■ La vita ad alp è ina vita sco en in au-
ter mund, in mund pli datiers dal
tschiel. Braida (8), Marchet (6) e Jon
(3) passentan cun lur geniturs Anna
Mathis e Riccardo Nesa la stad sin
l'alp Gün en Stussavgia.** Là viven als
cun lur gidantra Aita, cun 48 vatgas, 10
portgs, 5 giaglinas, il chaun e millieras
mustgas. Ils uffants cussegliassan a tutt
dad ir ad alp. Ils geniturs han blera lavur
e n'hant betg adina temp per ils uffants.
Tge fan ils uffants, cur ch'igl è lungurus?
L'autura Susanna Fanzun ha accompagna
Braida, Marchet e Jon durant la stad
2012 e mussa lur mintgadi sin l'alp Gün.

Sinopsa

En il grond mund da la pitschna Alp
Gün stantan en il center als trais uffants
Braida, Marchet e Jon. Lur stad en la Val
Stussavgia consista da vatgas, chaschiel e
la moda d'emprender ludica cun gidar da
far las lavurs quotidianas. Cun ils egls
dals uffants ves'ins l'alp sco aventura e la

vista dals ge-
niturs Anna e
Riccardo sin
ils aspects
educatius da la
simples vita
cumplettescha
il maletg. Ils uffants ston surpiglier bler
responsabladad per lur agir ed impressiu-
neschan cun lur savida co tractar ils ani-
mals e la natira. La vita, giugar e lavurar
cun ils animals sin l'alp stat en ina cun-
tradiciun impressiunanta cun la realitat
da viver complexa da blers umans. Il film
metta en discussiun dumondas areguard
il consum, il confort e las raits medialas.

L'alp

Laura e la lavur dirigian la vita da la fa-
miglia Nesa-Mathis sin l'Alp Gün en la
Val Stussavgia. Ils uffant n'hant nagins te-
lefonins u gameboys sin l'alp. Ad als na
mancan queste termagls betg. Er la tele-
visiun ed il radio betg. Els fan lavurettas,
giogian, scuntran animals e privels da la
natira, han charplinas, chantan, fan or
laina, mangian e dorman. Sco autura da
film è Susanna Fanzun permanentamain
a la tschertga dal grond en il pitschen. Da
tschertgar, filmar e render visibel quai en
il mintgadi la fascinescha adina puspe.

Las lavurs quotidianas dals geniturs
dirigian il decurs dal di sin l'alp. Levar,
chaschar, ir per las vatgas sin la pastgira,
mulscher, nettegiar ils apparats da mul-
scher, nettegiar la stalla, integrar ils uf-
fants, ir cun las vatgas sin la pastgira,
controllar che tut las vatgas sajan saunas,
tgirar animals malsausa u infurmari il pur-
ubain il veterinar, pertigiar ils uffants,
far paintg, cuschinar, mangiar, durmir, ir
per las vatgas sin la pastgira, mulscher,
pavlar las giaglinas ed ils portgs, reparar
las saivs, tgirar il chaschiel, cuschinar,
mangiar, far urden, metter a legt ils uf-
fants, chantar ina chanzun da buna notg,
metter il svegliarin e durmir...

Anna di ch'ins gajia ubain ina giada e
mai pli ad alp ubain ch'ins na vegnia
betg pli davent da l'ir ad alp. Si qua sa
sentia ella libra da scialvar, ma er da
chantar da tutta forza. Ils uffants sajan
auters si d'alp. Qua sajan els libers, nagi-
nas frasas che cumenzan cun «Ti na
dastgas betg...». Els hajan auters egls, in
auter rir, otras larmas. Da dastgar vesair
l'alp or da la perspectiva dals uffants e in
access fitg direct a quest'aventura. Er per
persunas che na vegnan sezzas mai ad
avair la chaschun dad ir alp.

Cun filmar tegna l'autura la camera
sin l'autezza dals uffants. Gia quest
puntg da vista sin il mund è in'aventura.
Ina vatga po uschia spert daventar in
monster. Tant pli gronda vegn l'admiraziun
per ils uffants. Els ston surmontar
lur temas e tuttina giuditgar bain ils
privels. Lur moda e maniera da tractar las
vatgas e dad ir enturn cun lur atgnas tems
è suprendenta e remartgbla.

Sche l'armonia en il team perda ses

La vita d'alp porscha spazi per rimnar experientschas multifaras (foto simbolica).

FOTO: PD

equiliber daventa l'alp dals siemis spert
in dischariel. Il film documentar na duai
betg mo mussar la vart paradisica da la
simples vita, mabain er las sfidas che pon
resultar. Sch'ins vegn confrontà al cun-
fin d'as forzas cun tensiuns interumana-
nas, sche l'aura sa mida, sch'i capita in
accident cun ils animals, u sch'il chas-
chiel scuffleta, alura datti stress. La vita
sin l'alp fascinescha e fa snuir. Ir ad alp
saja sco ina droga, di Anna riend.

Intervista cun la cineasta

Susanna Fanzun

Dunna Fanzun, co essas Vus vegnida sin
l'idea da far in film davart uffants che
passentan la stad ensemble cun lur geniturs
sin l'alp da vatgas en la Val Stussavgia?

La perspectiva dals uffants m'interessa
pervi da mias experientschas personals
sco mamma e pli baud er sco pedagogia.
Vesaril il mund cun ils egls dals uffants è
interessant. Render pertschavila questa
vista è stà per mai sco cineasta ina sfida
captivanta. Jau hai già realisà auters pro-
jects cun uffants. Ad in festival da film
en Germania hai jau vis in bel film do-
cumentar davart in mattet e sia mamma.

Suenter quest film hai jau decis da far in
project da film mo or da la perspectiva
dals uffants. Quai che capita oz cun
blers uffants pervi dal consum da me-
sches è in ulterior aspect che m'interessa.
Tut la tematica en connex cun il consu-
da medias ed uffants ma fatschenta.
Cun mussar la vita da questi trais uff-
ants tematisesch jau in important dis-
curs social cun in exempl positiv.

Ils ultims onns èn vegnids producids divers
films davart la vita si d'alp. Pertege è quest
film spezial?

Jau focusesch sin ils uffants: co ch'els
vivan si d'alp e tge experientschas pre-

zias per lur svilup ch'els pon far là. Per
quest intent è l'alp in lieu d'acziun
grondius. En il center na stat per mai
betg l'alp e co ch'ella funcziuna. En il
film sent'ins tge che questas experient-
schas si d'alp signifitgan per ils uffants
– er per pli tard.

Vus essas creschida si en l'Engiadina Bassa
e vivais oz puspe là. Tge experientschas
cun animals avais Vus pudi far durant
Vossa uffanza?

Jau sun creschida si cun la savur da la
stalla. Cur che jau era in uffant pitschen,
avevan mes geniturs ina pitschna pura-
ria. En la chasa engiadinaisa istorica fur-
man la stalla ed il bargun ina part da la
chasa. Nus avevan vatgas, vadels, tem-
porarmain in taur, portgs, giaglinas,
portgetas da mar e giats. En pli era mes
bab chatschader e pestgader. Quai n'ha
betg mo enrigitg il plan da menu, nus uff-
ants avain uschia er survegnì in'invista-
en ils differents munds dals animals.

Avais Vus experientschas cun la vita si
d'alp?

Jau hai visità sco schurnalista signuns e
pasters si d'alp. D'uffant sun jau stada
ina giada cun la scola si d'alp a guardar
co ch'ins chascha. Sco uffants da purs
era la chargiada in di tut spezial per nus.
Nus accumpagnavan las vatgas sin l'Alp
Laisch e tar mintga chasa da purs vegni-
van vitiers novas vatgas, ulteriori uffants
ed anc dapli dunnas ed umens. La saira
returnava lura tut la fulla senza las va-
tgas. Ina da nossas vatgas aveva particu-
larmain gugent mia mamma. Suenter
dus dis steva questa vatga prest
mintg'onn puspe davant nossa stalla.
L'auter di sa metteva mamma lura sulet-
ta en viadi per la manar enavos si d'alp.

Co avais Vus chattà questa famiglia?

La famiglia viva a Scuol sco jau. Ils uff-

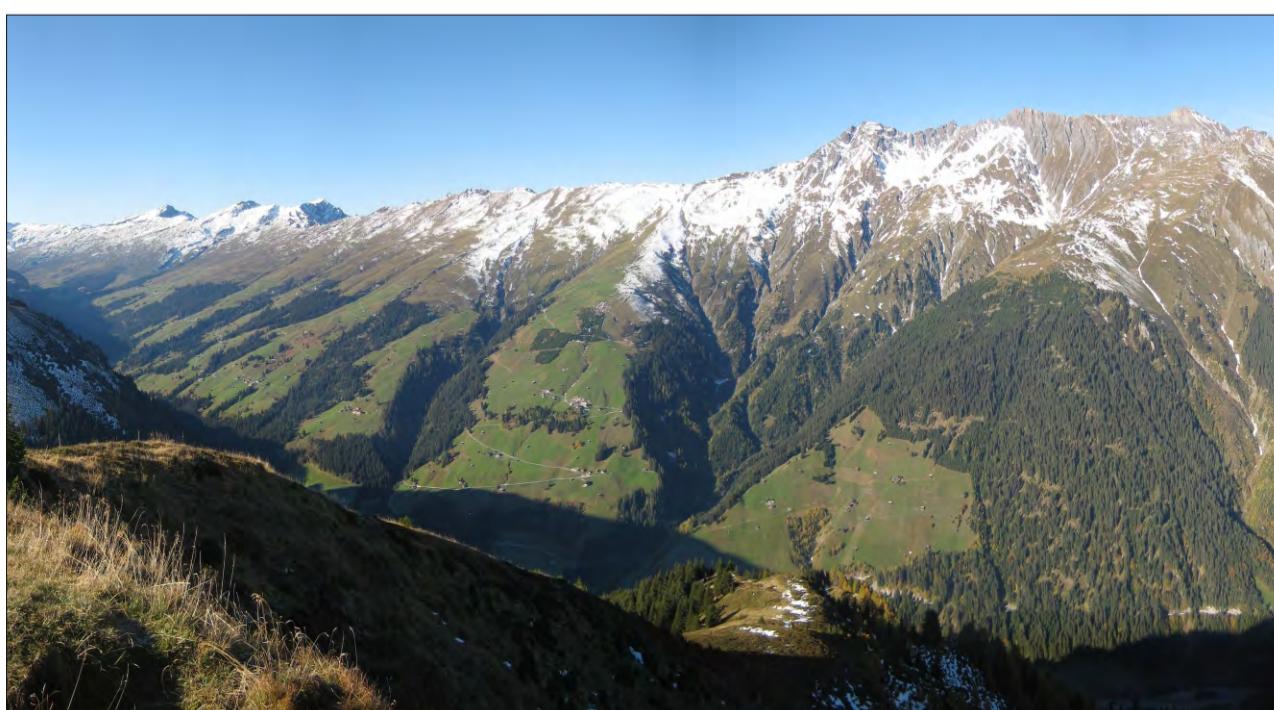
fants m'en dads en egl, lur moda d'ob-
servar extraordinaria, lur moda da
prender per mauns insatge e da far ter-
magls ensemble. Er la moda co ch'els ge-
niturs – tuts dus èn inschigners forestals
– enturn cun lur uffants ma para ex-
emplarica.

Quant temp avais Vus passentà si d'alp per
far il film?

Il temp d'alpegiazio dura dal zercladur
fin mez settember. Jau hai vułi filmar ed
integrar en il film differentas atmosferas.
Laura è in simpel exempl. I na po betg
adina esser bell'aura en il film. Nus avain
per exempl spetgà ditg sin la naiv. Cur
ch'igl ha lura finalmain navì, ha la came-
ra gi suenter curt temp in disturbì. Per
mai è quai stà sgarschaivel. D'ina altra
giada saveva jau che la camera cuntinue-
schia a registrar, ma senza che jau vesia il
maletg. Perquai hai jau filmà las se-
quenzas da naiv «tschorvamaìn». La ten-
siun ha laschà suenter pir, cur che jau hai
pudi visiunare il material a la plaza da
tagl. Malgrà che jau aveva magari in cler
plan tge che jau veglia mussar, na pon
ins betg sfurzar tschertas situaziuns. Sco
documentarista signifitga quai cunzunt
da spetgar fin che situaziuns capitán da
sasez. Jau stoss lura esser attenta da betg
manchentiar quests muments. I signifi-
tga però er d'esser averta per quai che
succeda. Pertige ch'els pli bels muments
èn quels nunprevisibels.

Il temp d'alpegiazio dura bundant trais
mais. Pon ils uffants simplamain mancar
en scola?

Ils geniturs ston dumandar il Chantun
ina permisso speziala, per che lur uff-
ants possian passentat tut il temp d'alpe-
giazio si d'alp ensemble cun la famiglia.
Durant il temp da scola sto la scolaria pri-
mara Braida far pensums. Marchet po far

La vart occidentala da la Val Stussavgia cun l'alp Gün en la part centrala dal maletg.

FOTO: CAPRICORN4049 / CC BY-SA 3.0

termagls ensemble cun Jon ch'ha traiss
onns, ma el s'interessa era per las lezioni
da scola da la sora. Ils uffants san ch'els
pon emprender bler qua si ch'ins na po
gnanc emprender en scola.

Cun tge han ils uffants si d'alp impressiu-
nà Vus il pli fitg?

Mintga uffant è en ina fasa da svilup
particulara e quai fa uschè interessant e
grondius quest trio. Jon, Marchet e
Braida èn uffants fitg independents che
surpiglian blera responsabladad per lur
agir ed ins admirà co ch'els tractan ils
animals e reageschan sin privels. A mai
plascha cunzunt co ch'els van enturn
cun lungarella. Braida lascha però en-
crescher per sias amias. Ella scriva bellas
brevs a sia classa. Mintgatant van er ses
frars sin la gnerva ad ella. Lura sa retira
la mattetta e legia. Mintga uffant ha svil-
uppà atgnas strategias tge far en cas da
lungarella. Si d'alp n'hant ils uffants
nagins telefonins u apparats da giugar
electronics. Jau na vi betg idealisar il
mund alpin e diabolisar las medias elec-
tronicas. En muntogna poi esser fitg
lungurus. Qua si èn ins prest anc pli pe-
riicità da consumar intensivamain medias
electronics. Per questa famiglia èn en il
center però outras experientschas. Pli
baud era quai normal, ozendi – schess jau – è quai plisot l'excepziun.

Co essas Vus e Voss team vegnids retsch-
vids en la Val Stussavgia?

Oz sai jau ch'ins duess adina tancar l'a-
uto, avant che ir en la Val Stussavgia... Igl
è propri capità che nus avevan memia
pauc benzin en il tanc. In pur a Gün ha
liberà nus da questa situaziun discha-
reibla cun sias reservas da benzin.

Las puras ed ils purs savevan che nus
eran vi da filmar sin l'alp. Nus essan ans
sentids fitg libers durant nissa lavur e las
abitantas ed ils abitants da la Val
Stussavgia ans han sostegnì a moda fitg
amiaivla. Ina giada è noss auto stà bloccà
sui in piazzal pervi d'ina malaura. In pur
ans ha alura transportà sin l'alp cun tut
l'equipament.

In bel eveniment è er stada la fiera da
muvel. La bellezza plaza da martgà è si-
tuada entamez il guaud en la Val
Stussavgia. Talas fieras da muvel na datti
betg pli bleras. En il film ves'ins co che la
famiglia fa vers la fin da la stagion in'ex-
cursiun giu en la val per ir a fiera. Jau
vom franc puspe en la Val Stussavgia er
senza camera.

Indicaziuns biograficas

Susanna Fanzun è creschida si a Tarasp.
Lonn 1986, suenter il Seminari da ma-
gisters, ha ella cumenzà a lavurar sco
schurnalista tar il Radio Rumantsch. Trais
onns pli tard ha ella midà tar la Televisiun
Rumantscha, nua ch'ella ha lavurà sco re-
ductura, moderatura e producenta.

Ils onns 1997 fin 2013 ha Susanna
Fanzun realizà numeros films docu-
mentaris per ils Cuntrasts. Ses temas
preferids èn la vita da mintgadi en las alps
e purtrets d'artists. Dapi il 2003 lavura
ella sco schurnalista da video. Cun ses
films è ella stada preschenta diversas
giadas als Dis da film da Soloturn e tar
plirs festivals internaziunals da film.

Il 2012 ha la cineasta fundà si'atgna
firma da produzion, la Pisco Pictures
Scrl. Dapi il 2014 lavura ella sco re-
schissura e producenta independenta ed
il 2017 è ella er daventada presidenta da
la gruppera d'interess Cineasts indepen-
dents rumantschs (CIR). Susanna Fanzun
viva a Scuol, ella è maridada e
mamma d'ina figlia e d'in figl.

La preschentaziun:

Dossier «Up in the sky – 3 uffants
ad alp». (www.3kinder.ch).

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4565
www.chatta.ch

Il Patrimoni mundial en Svizra

Bains culturals e naturals da muntada extraordinaria

L'onn 1975 è entrada en vigor la Convenziun da l'UNESCO davart la protecziun dal Patrimoni mundial cultural e natural. Quella ha l'intent da preservar ed intermediar en tut il mund bains culturals e naturals da muntada extraordinaria. Questa preschentaziun infurmescha davart la Convenziun en general e purtretescha il singuls lieus dal Patrimoni mundial si- tuads en Svizra.

Il Patrimoni mundial da l'UNESCO

L'UNESCO furma ina da las radund 20 organisaziuns spezialisadas da las Nazioni unidas. Tar las incumbensas da l'UNESCO turgan la promozion da l'educaziun, da la scienza e da la cultura sco er activitads sin il sectur da la comunicaziun ed infurmaziun (politica da medias).

Sin il champ da la cultura furma la Convenziun da Den Haag per la protecziun da bains culturals en cas da conflicts armads

dal 1954 il pli impurtant instrument per la conservaziun dal bain cultural. Il World Heritage Committee da l'UNESCO tgira il patrimoni mundial da l'umanitàd. Quel furma ina distincziun extraordinaria ch'è collida cun l'obligaziun da preservaziun da bains culturals e da bains naturals.

La basa per la surdada da la distincziun «Patrimoni mundial» furma la convenziun correspondenta dal 1972; entrada en vigor è quella il decembre 1975. L'onn 1978 han ins lantschà la glista dal Patrimoni mundial cun inscriver ils emprims dudesch lieus.

La Convenziun ha la finamira da proteger e da mantegnair per l'entira umanitàd bains culturals e naturals che possedan «ina valur universal extraordinaria». Quai vegg fatg a basa da propostas dals stadis sezs e resguardond la singularitat, autenticitat ed integritat dals bains respectivs.

Organisaziun

Per l'implementaziun da la Convenziun è responsabel in gremi interguvernamental, il Comité dal Patrimoni mundial. Tar ils 21 commembres da quel sa tracti da delegads da stadis che representan tut ils continents e circuls culturals. Quels veggan elegids da l'assamblea generala dals stadis signataris da la Convenziun dal Patrimoni mundial. Il Comité decide mintg'onn davart l'admissiun da novs lieus na la glista dal Patrimoni mundial ed examenescha, schebein ils bains che fan già part da quella correspondan anc als criteris fixads en la Convenziun. Il Comité vegg sustegnì da divers gremis dal fatg internaziunals.

Basa legala

Basa legala furma, sco già menziunà, la Convenziun internaziunala dals 23 da novembre 1972 davart la protecziun dal Patrimoni mundial cultural e natural ch'è entrada en vigor il 1975. Ils bundant 190 stadis signataris s'obligheschan d'inventarizar, proteger e mantegnair sezs il patrimoni cultural situà en lur territori. A medem temp garanteschan els in l'auter la collavuraziun internaziunala e l'agid vicendaivel per pudair ademplir quest'incumbensa.

Procedura

Mintg'onn dastga mintga stadi signataris inoltrar duas propostas per bains che duain vegin recepids en il Patrimoni mundial da l'UNESCO. Questas propostas ston però già esser cuntegnidas dus onns en la glista da las propostas (glista tentativa) che mintga pajais de-

La regiun dal Grond Glatscher d'Aletsch – Patrimoni natural mundial dapi il 2001.

FOTO: PD

pona tar l'UNESCO e la qual vegna aktualisada regularmain.

Ina giada ad onn, per ordinari l'entschatta fanadur, sa scuntra il Comité dal Patrimoni cultural per decider davart las propostas dals stadis. Il Comité po approvar, refusar u spustar la recepziun da las singulas propostas e dumandar tenor basegn ulteriuras infurmaziuns da vart dals stadis. La glista dal Patrimoni mundial da l'UNESCO vegna publitgada cuntinuadament.

Criteris

En la glista dal Patrimoni mundial veggan be recepids lieus ch'han, tenor l'opiniun dal Comité dal Patrimoni mundial, ina muntada universala extraordinaria per motivs istorics, artistics u scientifics. Per decider davart la recepziun veggan appligads ilis criteris generals exclusividat, autenticitat ed integritat, en collazion cun in u plirs dals 10 criteris da l'UNESCO.

Fin il 2005 veggivan ils criteris per ils bains culturals e per ils bains naturals manads separadamain. Dapi lura veggan quels examinads per mintga object communablament. La gronda part dals lieus dal Patrimoni mundial figureschan ubain sco Patrimoni cultural (tenor il criteris 1 fin 6) ubain be sco Patrimoni natural (tenor il criteris 7 fin 10); ma en il fratemps èn già veggids recepids var 30 lieus ch'adempleschan criteris or dad omaduas spartas.

Glista dal Patrimoni mundial

L'UNESCO maina ina glista che cumiglia tut ils lieus dal Patrimoni mundial. Quella cuntegna actualmain bundant 1000 lieus che sa repartan sin radund 170 pajais. Da quai appartegnan bundant 800 lieus al Patrimoni cultural mundial e bundant 200 al Patrimoni natural mundial. Radund 40 da questi lieus han in caracter transnaziunal, vul dir ch'els èn attribuids a dus u dapi stadis.

Il Patrimoni mundial en Svizra

En Svizra sa chattan 12 lieus sin la glista dal Patrimoni mundial da l'UNESCO (situaziun dal 2020). Da quels appartegnan nov al Patrimoni cultural mundial e traiss al Patrimoni natural mundial; quatter da questi lieus han in caracter transnaziunal.

La Svizra aveva già segnà l'onn 1975 la Cunvegna dal Patrimoni mundial. L'onn 1983 èn alura veggids designads ilis emprims traiss lieus dal Patrimoni mundial en Svizra, numnadament la claustra carolingica Son Jon a Müstair, la citad veglia dals Zähringers a Berna e la prinzi-abazia barocca da Son Gagl. Cun questas differentas furmas da construziun e da diever d'edifizis sacrals e profans e resguardond traiss epochas fitg

differentas, èn ins stà da l'avis d'avoir registrà per entant las pli impurtantas contribuziuns da la Svizra al Patrimoni cultural mundial.

Pir la fin dals onns 1990 ha il Cusseg federal preschentà al Comité novas nominaziuns. L'onn 2001 han ins recepì cun la regiun Alps Svizras Jungfrau-Aletsch l'emprima giada in lieu dal Patrimoni natural en Svizra. Sper ils duodesch lieus che fan actualmain part da la glista da l'UNESCO (cf. la preschentaziuns sutvart), ha la Svizra mess il 2017 duas ulteriuras propostas sin la glista tentativa: la punt da la Val Salgina da Robert Maillart ad Aschera ed il vegli guauda da faus en la Val di Lodano (TI) e sin il Bettlachstock (SO).

Organisatoricament pon be ils stadi signataris sezs inoltrar nominaziuns. A nivel internaziunal veggan quellas deliberadas e transmessas tras il Cusseg federal. A nivel nazional èn l'Uffizi federal da cultura e l'Uffizi federal d'ambient responsabets per il Patrimoni mundial en Svizra. La Cumisiun da l'UNESCO en Svizra cuseggia la Confederaziun supplementarmen en sias relaziuns cun l'UNESCO.

Da princip pon persunas singulas, organisaziuns, vischnancas u chantuns proponer ina candidatura. Basa legala per la renconuschienscha dals lieus dal Patrimoni mundial pussaivels furma la Lescha davart la protecziun da la natira e da la patria dal 1966. La basa per la protecziun ed il mantegniment dals lieus dal Patrimoni mundial en Svizra furma la Lescha federala davart la planisaziun dal territori dal 1979. Tant ils chantuns respectivs sco er l'uffizi federal responsabel ston approvar la nominaziun, pir alura decida il Cusseg federal definitivamain davart ina candidatura.

Clastra Son Jon a Müstair (1983)

La claustra deriva dal temp enturn il 800 e vala sco fundaziun da Carl il Grond. Dapi il 12avel tschientaner è la claustra in convent benedictin. L'attraziun speziala furman il frescos carolingics ch'en veggids rescuverts a la fin dal 19avel tschientaner e che representan in ciclus da maletgts da paraid.

Citad veglia da Berna (1983)

La citad veglia da Berna cumiglia edifizis da plirs tschientaners ch'en sa mantegnids per gronda part en lur substansa originala. Malgrà las funcziuns adina pli complexas che Berna ha d'ademplir sco citad federala, ha la citad veglia pudir mantegnair sia structura medievala.

Prinzi-abazia da Son Gagl (1983)

La claustra benedictina da Son Gagl è veggida fundada l'onn 719; fin sia secularisaziun l'onn 1805 ha ella furmà in

La Chaux-de-Fonds/Le Locle (2009)

Las citads schumellinas La Chaux-de-Fonds e Le Locle èn sa sviluppadas en il 18avel tschientaner ad impurtants centers da l'industria d'uras svizra. La strengta collazion tranter lieus da producziun e d'abitar han dà la tempra a las citads; già Karl Marx aveva descrit la citad da La Chaux-de-Fonds sco «ina suletta manufatura d'uras».

Palissadas preistoricas enturn las Alps (2011)

Da quest lieu dal Patrimoni mundial fan part 111 abitadis da palissadas dal temp tranter 5000 e 500 a.C. Radund la mesadad da quels sa chattan en Svizra (en 15 chantuns), ils auters sa repartan sin ils ulterius stadiis ch'hant part da las Alps e da las Prealps (Frantscha, Germania, Austria, Slovenia ed Italia).

Ovra architectonica da Le Corbusier (2016)

Ovra architectonica da Le Corbusier ch'è vegnida recepida en la glista dal Patrimoni mundial cumpiglia en tut 16 edifizis da queste impurtants representant da l'architectura moderna. Cun la Villa Le Lac e la Maison Clarté sa chattan d'edifizis en Svizra, ils ulterius èn repartid sin ulterius stadiis da l'Europa Occidental (Frantscha, Germania, Belgia) resp. en l'America dal Sid ed en l'Asia (Argentina, India, Giapun).

Patrimoni cultural immaterial e Memoria dal mund

Sper la Convenziun dal Patrimoni mundial ha la Svizra ratifitgà ulteriuras convenziuns da l'UNESCO a regard il patrimoni cultural e natural (reservats da biosfera) resp. sa participescha als programs correspondents.

L'onn 2008 ha la Svizra ratifitgà la Convenziun per la preservaziun dal Patrimoni cultural immaterial. Il 2011 ha l'Uffizi federal da cultura preschentà in'emprima glista cun 167 tradiziuns vivas e cumplettà quella tras in inventari online cun ina documentaziun cumplessiva (cf. www.tradiziuns-vivas.ch).

Il program Memoria dal mund (Memory of the World) è vegnida lantschà il 1993, suenter che la biblioteca naziunala a Sarajevo era vegnida destruida intenzionadament il 1992. La finamira dal program è da mantegnair il patrimoni documentar e da render enconuscent ed accessibel quel a moda universal.

La Svizra na sa participescha betg anc a quel cun in comité naziunal, ma tuttina èn già veggids inscrits en quel divers fundus che sa chattan sin territori svizzer: L'Archiv dal post central internaziunal per praschuniers da guerra, 1914–1923, dal Comité internaziunal da la Crusch Cotschna (2007), l'Archiv da la Societad da las naziuns 1919–1946 (2009), las collecziuns da documents da Jean-Jacques Rousseau a Geneva e Neuchâtel (2011), il relasch dal Montreux Jazz Festival (2013), la Biblioteca Bodmeriana 1916–1971 (2015), las Decleraziuns da pievles indigens devant las Naziuns unidas 1982–2015 (2017), l'Archiv da la Biblioteca abaziala da Son Gagl (2017).

Da la Memoria dal mund fa er part la Chanzen dals Nibelungs (recepida il 2009 sin dumonda da la Germania), da la quala in dals exemplars ilis pli cumplets sa chatta en la Biblioteca abaziala da Son Gagl.

La preschentaziun:

Dossier «Patrimoni mundial da l'UNESCO en Svizra».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4566
www.chattà.ch

Svizra franzosa

La situaziun da las cuminanzas linguisticas naziunalas sut la marella

■ En Svizra inditgeschan stgars in quart da la populaziun il franzos sco lingua principala. Il franzos, derasà en la part occidentala dal pajais (Svizra romanda), furma uschia la segund ferma lingua naziunala. Questa preschentaziun dat in sguard ad intginas problematicas e sfidas che sa porschan al franzos en Svizra.

Remartgas preliminaras

In'analisa da la situaziun linguistica da la Svizra romanda sto distinguier tranter ils fatgs sco tals e co che la communitat reçepescha quests fatgs. Areguard il fatgs fan la cronica e las statisticas indicaziuns quierantas en quai che pertutga la vitali-

tad da la lingua franzosa. Pli disipaivel è il maletg per il segund gener d'analisa: ils sentiments envers las au-

tras communitads varieschan tenor las impressiuns che la minoritat principalha da sia posiziun entaifer la Confederaziun e sin plau internaziunal. En general pon ins dr ch'il fatg da pudair sa pusar sin ina communitat culturala d'importanza mundiala – la francofonía – vegg appreziada en maniera positiva.

En quai che surpassa ils medis usitads d'ina defensiun u promozion da la lingua franzosa vegg dentant mess l'accent sin trais mesiras ch'en pli specificas per ils sis chantuns romands, als quals sa colliescha anc il Giura Bernais. Quai èn: ina cooperaziun interchantunala giaderasada; intervenziuns frequentas en las chombras federalas per in tractament adequat da la lingua franzosa e per megliorar la qualitat da las communicaziuns interculturales; e lura anci ina tendenza a l'engaschi en favur da la lingua franzosa e da la cultura franzosa tras l'intermediaziun d'organizaziuns regionalas u da moviments da caracter naziunal.

Problems derivants da la tendenza vers la plurilinguitud

La Svizra romanda n'enconuscha – deplorablamain – betg pli problems che derivan da la concurrenzia tranter il franzos da scrittura ed ils dialects (patois), siond ch'ils dialects veggan utilisads sulet anc da communitats fitg pitschnas u sco med d'expressiun d'ina litteratura micro-regiunala. Las differenzas tranter il franzos scrit ed il franzos discurrì, ch'exista en differentas parts da la regiun, han mo anc ina significaziun culturala. Ils ultims decennis dentant ha la tendenza al regionalismem purtà ina revalorisaziun da tschertsas furmias specificas (accents, locuziuns, vocabulari spezial) ch'han fadia da far frunt a la generalisaziun d'ina lingua standardisada.

En la vita da mintgadi stat quest standard en concurrenzia cun outras linguas da communicaziun, damai cun las outras linguas naziunalas e cun l'englais. La vita professionala e sociala promova

l'enconuschienscha da pliras linguas, almain duas. Questa enconuschienscha sto esser activa per ils posts da responsabladad e passiva per il diever oral. In problem, resentì mintgatant sco ina smanatscha per la participaziun dals Romands a la communitat naziunala, è la determinaziun da la segund lingua; il tudestg e l'englais contestan quest segund plaz cun arguments che ststattan savens en connex cun finamiras rivalas. Il diever d'autras linguas, naziunalas u estras, dependa en Svizra romanda savens da l'ambient da viver e medemain da las pussaviladas personalas.

L'encletra e las enconuschienschas dal franzos leventan consideraziuns magari pessimistas, sch'ins observa la situaziun generala en l'entira Svizra. Quai che dat da pensar en quest regard è d'ina vart la capacitat d'expressiun dals Romands sezs, e da l'autra vart medemain l'importanza dal franzos sin plau internaziunal.

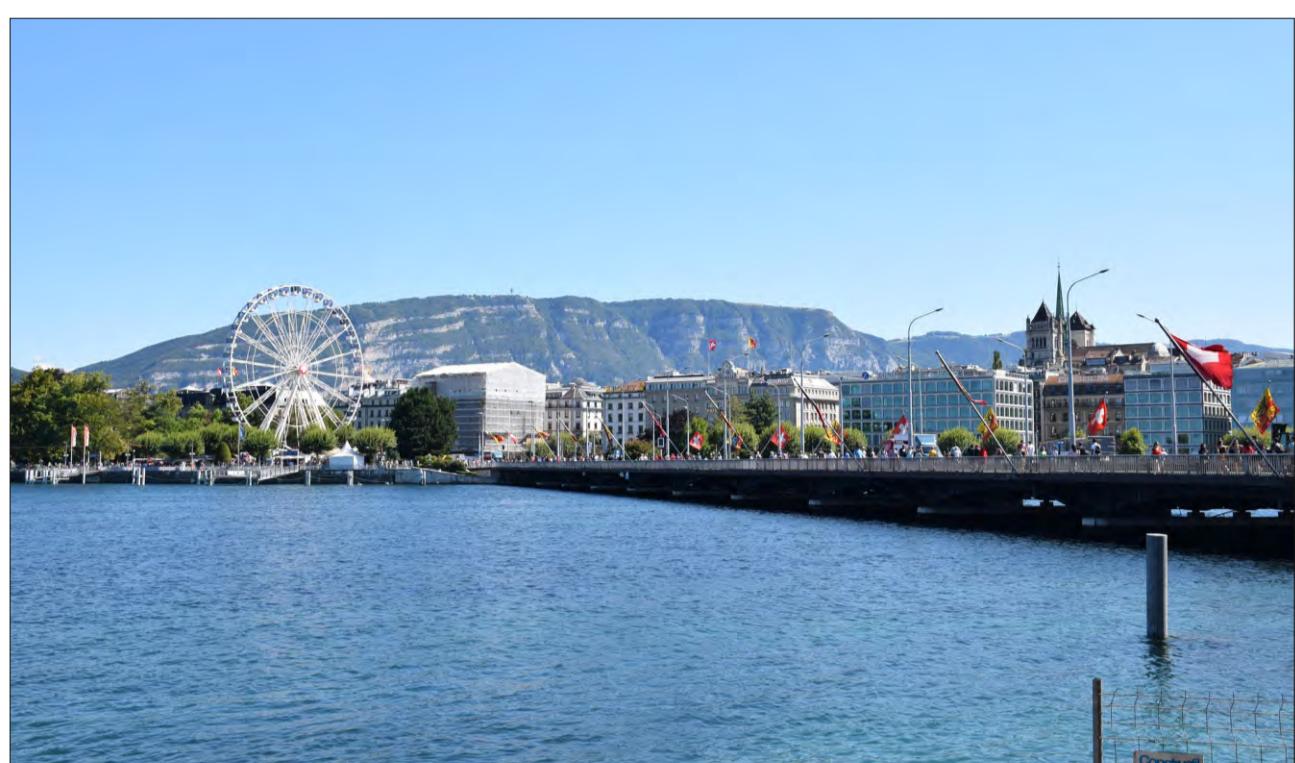
Las relaziuns cun las autres parts dal pajais

Difficultads da communicaziun cun la part alemana dal pajais existan. Tscherdas expressiuns figurativas sco «foss» u «Röstigraben» reflecteschan la facilitat pli gronda dals Svizzers tudestgs d'empreter il franzos che viceversa. Impurtant è il fatg che la part romanda da la Svizra resta ina zona d'immigraziun cun in'attracciun ed in potenziel d'assimilaziun che tschiffa tut ils arrivads, ch'els sajan Svizzers u esters. Per ils Svizzers tudestgs è l'assimilaziun pli leva, grazia a la pratica dals barats temporars («Welschlandjahr»), deplorablamain en regressiun, e tras enconuschienschas primaras dal franzos (ch'han actualmain però er la tendenza da sa sminuir). En cas d'ina dimora durabla sa fa l'assimilaziun per il pli a partir da la seconda generaziun, sco tar ils immigrants d'auter origin cultural. Il dischavantag dals Romands en vista al tudestg tenda a sa diminuir en consequenza da l'instrucziun anticipada da questa lingua. Quella cumenza a partit da la quarta u tschintgavla classa primara e vegg accumpagnada da sforz didactics considerabels.

Las relaziuns directas cun la Svizra taliana e la regiun rumantscha dal pajais èn memia flaivlas e stuessan vegin intensivadas. Per l'emprima vegg anc adina fatg confusiuns cun l'Italia, oravant tut sin plau cultural. La seconda è memoria lunsch davent e resta deplorablamain ina funtauna d'ignoranza, malgrà ils sforz meritaives dals medis da massa e d'intinginas personalitads.

Chantun bilings

Ils traiss chantuns bilings da la Svizra èn Berna, Friburg e Vallais. En quels ha adina ina da las linguas chantunala ina quota da passa 60% (dumbraziun dal pievel dal 2000). Ils traiss chantuns bilings èn mintgamai dividids cleramain en duas differentas regiuns linguisticas. Las excepiuns las pli impurtantas èn

Geneva – la pli gronda citad da la Svizra franzosa.

FOTO: PD

las citads da Bienna (55,4 % tudestg, 28,2 % franzos) e da Friburg (21,2 % tudestg, 63,6 % franzos). Ils chantuns Friburg e Vallais han ina ferma maioritat francofona, il chantun Berna ina minoritat francofona relativamain pit-schuna.

Chantun Berna

En traiss dals 26 districts dal chantun Berna è franzos la lingua uffiziala: Courtelary, Moutier e La Neuveville. Là viva 5,4 % da l'entira populaziun dal chantun Berna. Bienna è uffizialmain biling e cumpiglia las vischnancas da Bienna e dad Evilard/Leubringen. Intiginas vischnancas dals districts Erlach e Nidau han – tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 – ina quota da persunas francofonas da passa 10% (Gals, Gamperlen, Nidau, Port).

En ils traiss districts francofons è franzos la lingua principala d'ina gronda maioritat. Il svilup en questi traiss districts dal Giura dal Sid va en direcciu d'ina segmentaziun linguistica pli ferma: La quota da persunas francofonas s'augmenta, la quota da persunas germanofonas sa reducescha praticamain en la medema dimensiun. Uschia cuntinuescha ina tendenza da blers onns. Las temas d'ina plauna germanisaziun na veggan pia betg confermadas.

Chantun Friburg

En il chantun Friburg èn ils dus districts Sarine e Lac districts bilings: En il district Sarine è mo la citad da Friburg sezza bilingu (63,6 % persunas francofonas e 21,2 % persunas germanofonas). Sin plau districtual han las persunas francofonas qua ina ferma maioritat che surpassa la media chantunala (63,2%). En il district Lac predominescha la maioritat germanofona cun var dus terzs. Qua datti ina separaziun regionala: Las vischnancas da l'ost èn germanofonas, las vischnancas dal vest francofonas. Analogamain al chantun Berna sa lascha constatar er qua ina tendenza d'ina omogenisaziun pli ferma dals territoris linguistics: En omadus territoris s'augmenta la quota da las maioritads dapi l'onn 1990, entant che la quota da las minoritads sa diminue-scha.

Ultra dals districts bilings ha er il chantun Friburg districts per gronda part monolings: Ils quatter districts francofons Broye, Glâne, Gruyère e Veveyse sco er il district germanofon Sense han valurs autas per la lingua locala ed a medem temp valurs bassas per l'autra lingua chantunala. Quai è tipic en territoris rurals. La quota da las linguas betg naziunalas cuntanscha e surpassa schiunt la quota da la segund lingua chantunala.

Cun la communitat francofona internaziunala che sa derasa sur plirs continents, han ils Romands relaziuns diversifitadas ed en general stretgas sin plau associativ; tschertas ambiguitads existan dentant tuttina. Las relaziuns culturalas cun la Frantscha, intensivas sin plau privat, passan en general tras chanals efficazis. Cun ils auters stadiis francofons (Belgia, Canada, Africa fran-

La Sarine a Fribourg vala sco cunfin tranter la Svizra franzosa e tudestga.

FOTO: PD

cofona) restan ils barats sporadics. L'organisaziun dals gremis superieurs culturals che reuniescha representants dals stadiis francofons sin plau mondial (dapi il 1986), ha avert ina debatta en Svizra romanda. La Confederaziun ha respundi a quella cun delegar observators, suenter avair constatà il dretg dals chantuns da sa laschar representar.

Necessitat da barats pli frequents cun stadiis esters e cun la Svizra

Intimads dal dinamissem dals pajais francofons, ch'han rinforzà lur raits da barats culturals, vul la part romanda da la Svizra s'engaschar sumegliantamain: segiurns da persunas, derasaziun d'ovras en lingua originala u en traducziun, barats d'auters products culturals. En ina mesira pli vasta dependan questi sforz dals medis mess a disposiziun da las collectividats localas e da la Confederaziun per las relaziuns culturalas entaifer il pajais sez. Sco exempl d'in effect durabel e concentrà pon ins menziunar l'avertura dal center cultural svizzer a Paris il 1985 tras la fundaziun Pro Helvetia.

La discussiun davart la politica da lingua en la Romandia

En nagin'autra part dal pajais vegg discutà – surtut en ils medis da massa – uschè surprendentamain savens davart temas politics-linguistics. Remartabel è er, cun tge regularitat ch'ils representants romands fan part a bucca ed en scrit a talas discussiuns.

Quant enavant che questas manifestaziuns resplendan in vair malesser resentì d'ina gronda part da la populaziun, sto anc vegin retschertgà pli detagliadament. In tschert interess para senza dubi d'exister, almain per il temas principals che veggan er discutads adina puspè, sco la «Mundartwelle», la germanisaziun, la dominanza economica da la Svizra tudestga e la representaziun dals Romands en posiziuns da cader da l'administraziun federala ed en posts superieurs da l'armada. Pli recentamain pon ins er signalisar in'emprouva interessanta da crear u reanimar ina «solidarité». Quests sforz valan surtut per il chantun Tessin. Cun egl critic vegg dentant observà che las relaziuns vicendaivas na pon strusch valair sco fitg sviluppadas e ch'ils Romands han enconuschienschas plitost modestas dal talian.

La preschentaziun:

Dossier «Svizra franzosa».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=1718
www.chatta.ch

Svizra taliana

La situaziun da las cuminanzas linguisticas naziunalas sut la marella

Tradiziunalmain consista il territori linguistic talian da l'entir chantun Tessin sco er da las quatter valladas grischunas dal sid, l'uschenumnà «**Grigioni italiano»** (Mesolcina, Val Calanca, Val Bregaglia, Val Poschiavino). Ultra dal talian sco linguatg da scrittura vegn fatg diever en questas regiuns er dal dialect tessinalis e dals dialects dal Grischun talian. Ina gronda part da la cuminanza da lingua taliana viva però ordaifer il territori tradiziunal talian e sa cumpona da persunas immigradas. Sco lingua principala inditgeschan radund 8,4 % da la populaziun svizra il talian (situaziun dal 2010).

Eterogenitat geografica e politica

La Svizra taliana n'è pelvaira nagn spazi unitar, ni geograficamain, ni politicanain: Sper ina regiun politica cumpacta – il chantun Tessin – datti quatter valladas talianas en il chantun Grischun, las uschenumnadas Valli u Grigioni italiano. Quellas èn separadas ina da l'autra (cun in' excepcion) e s'orienteschon politicanain ed istoricamain vers il nord. En

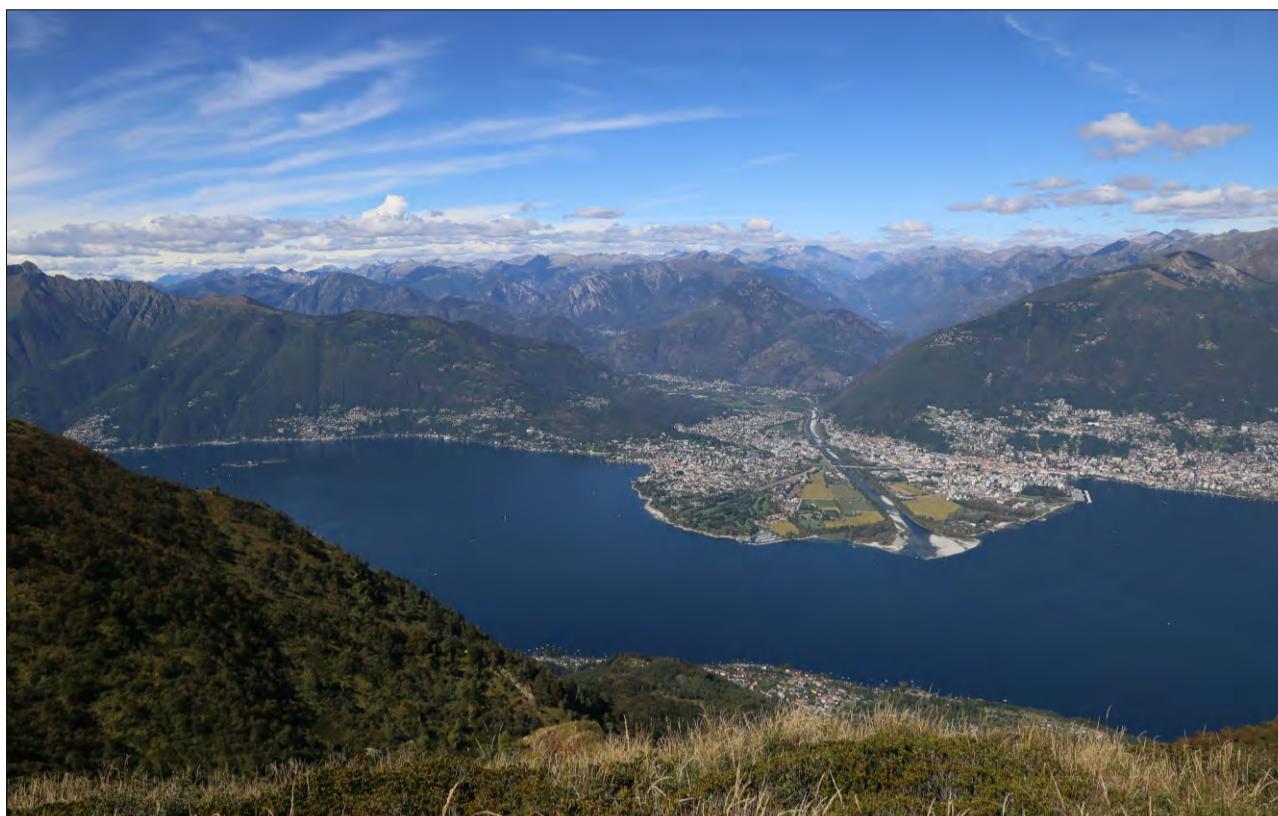
la situaziun geografica domineschan – en il Grigioni italiano exclusivamain, en il chantun Tessin per gronda part – relaziuns alpinas e prealpinas ch'han caracterisà fin a noss dis l'economia e la cultura. Serradas vers il nord da barrieras naturalas ch'en vegnidas avertas pir relativamain tard ad in traffic pli grond, s'orienteschon las regiuns da la Svizra taliana geograficamain vers il sid e cunfineschan direct a l'Italia, il pajais vischin.

En la schientscha da la maioritad da la populaziun svizra è la Svizra taliana probablamain identica cun il chantun Tessin. Quai n'è però betg exnum da donn per il Grigioni italiano. La situaziun dischavantagiusa pertutgant il traffic e l'economia, chaschunada da la posizion periferica, è er da chattar en grondas parts dal chantun Tessin. Quai che manca èn ils agens centers urbans che pudessan dar impuls economics e culturals. Sulei il Mesocco e la Val Calanca s'orienteschon economicamain vers la citad tessinaisa da Bellinzona. Questa mancanza spargna dentant er al Grigioni italiano las discrepanzas ch'ins chatta en il Tessin tranter la citad e la champaña e las difficultads particularas che quai chaschuna.

Dependencia economica e structurala

Durant tschientaners è il Tessin, l'avantporta al sid, stà isolà quasi complettamain da l'ulteriura Svizra. Sia structura economica era da caracter puril (sco oz per gronda part anc en il Grigioni italiano). Pir relativamain tard èn sa sviluppadis ils facturs che domineschan oz: l'industria, ils servetschs ed il turissem. Quest svilup accelerà ha bain purtà dapibainstar material, ma el ha er augmentà las contradiczjuns ed indeblì las forzas da defensiun culturalas.

Las atgnas prestaziuns considerables na pon betg zuppentar il fatg ch'il Tessin è anc oz fitg dependent da la strutura economica da l'ulteriura Svizra, en spezial da la Svizra tudestga. In exempli cler è la mancanza d'ina purschida diversifigada da plazzas da lavur. Blera gieud giuvna tessinaisa è damai sfurzada da tschertgar professiuns interessantas e plazzas pli autas da cader da l'autra vart dal Gottard. Per blers vegn la tschertga anc levgiada, essend ch'els han absolvì lur scolaziun pli auta en la Svizra tudestga u romanda per mancanza d'atgnas instituziuns. Quest fatg chaschuna ina sperdita demografiça sensibla.

Vista panoramica da la regiun dal Lago Maggiore.

betg applitgà consequentamain. Ils stampads da la Confederaziun, edids en tut las linguis uffizials, na cumparan per exempl strusch ina giada a medem temp – la versiun taliana è per ordinari la davosa. Er expertisas federalas veggan edidas be darar en talian.

In fatg ch'ins na dastga er betg sutvalitar entaifer l'administratzion federala, è la mancanza da texts originals talians. Als preschentants da la Svizra taliana manca qua tras in med important per exprimer directamain lur patratgar. En l'administratzion federala veggan ils blers texts originals redigids en tudestg; il franzos po sa far valair en tschertas spartas, en autres medemamain fitg darar. Cunter questa mancanza da preschentscha da la terza lingua uffiziala na gidan er strusch las fadias da las autoritads e dals politichers per augmentar il dumber da funcziunaris da lingua taliana. Tge nizzegia quai a la lingua ed a sia preschentscha, sche l'italianità s'exprima sin il pli en discurs rudimentars durant la pausa en la cafetaria?

Ils motifs per quest diever inegal da la «lingua uffiziala pitschna» èn bain d'ina vart las proporzions numericas, ma da l'autra vart er la posiziun debla dal talian sin plau internazional. Questa constatazjion contrastescha a prima vista cun il fatg che l'«italianità» è ina nozioen enconuschenta sin l'entir mund ed actuala oravant tut en il secur da la moda. Ma quest interess superficial per raubas da l'Italia, u raubas che fan allusioen a la cultura taliana, na signifitga anc per bler betg in'encletga profunda u la prontezza d'encleger meglier la cultura che porta l'italianità. Quai manifesteschan er las enconuschentschas manglusas da la lingua, sch'ellas existan insumma. La concurrenz da scolas d'altreas linguis è strusch in med per meglierar decisivamain questa situaziun.

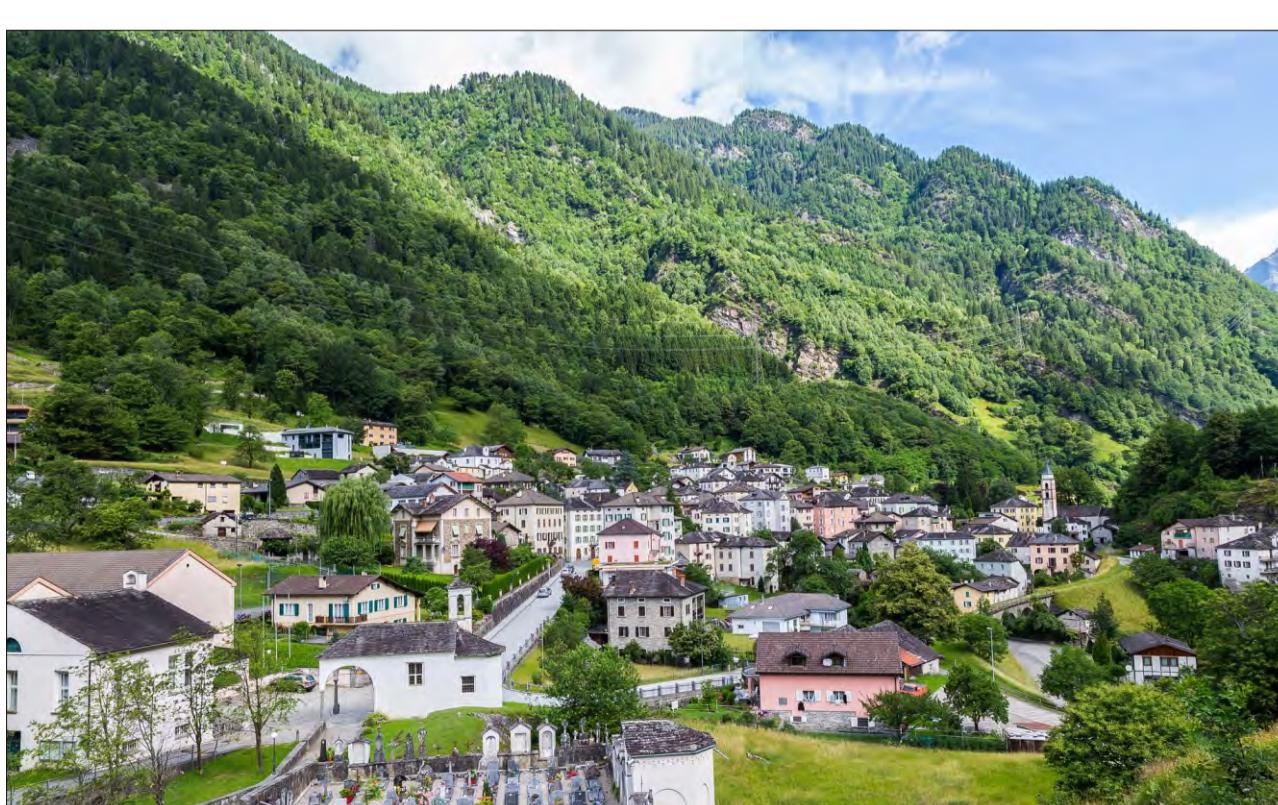
Tge avegnir ha la Svizra taliana?

L'existenza da la lingua taliana en Svizra n'è en mintga cas betg periclitada. Tenor la statistica è il dumber da ses purtaders schizunt creschì ils davos decennis en consequenza dals immigrants da l'Italia. Ma tuttina resta il privel d'ina periclitazion qualitativa da la lingua e cun quai da l'atgnadad culturala.

Ils ultims onns hai dà diversas stentas da sensibilisar per il talian e da rinforzar questa lingua naziunala minoritara en las regiuns betg italofonas. Menziunà saja per exempl l'Intergruppo parlamentare Italianità ch'è vegni fundà il 2011 ubain il Forum per l'italiano in Svizera dal 2012. Questas ed autras instituziuns s'engaschan per ina preschentscha adequata dal talian en l'administratzion federala, en la furmaziun, en las medios e sin il champ cultural.

Ordvart impurtants per l'avegnir da la Svizra taliana èn plinavant ils differeints sforz che veggan fatgs per tegnair sut controllo la preschentscha surdimensiunada da la lingua tudestga. Tar quels tutgan en emprima lingia mesiras che promovan l'assimilazion resp. impedeschan la realisaziun d'ina tala.

Per il Grigioni italiano e per tschertas valladas perifericas dal Tessin è da menziunar supplementamain la muntada centrala d'ina bona situaziun economica en la regiun. Cun l'emigraziun dals abitants, oravant tut dals giuvens, s'vanescha numnadamain a lunga vista er la basa per tgirar la lingua e la cultura da questas valladas muntagnardas.

Da la Svizra taliana fan er part diversas valladas dal Grischun dal Sid (maletg: Soazza).

La preschentaziun:
Dossier «Svizra taliana».

Dapli informaziuns:
chatta.ch/?hiid=1675
www.chattà.ch

Svizra tudestga

La situaziun da las cuminanzas linguisticas naziunalas sut la marella

■ En vista a ses cler surpris numeric n'enconuscha la Svizra tudestga per ordinari betg il status da minorat. Sulettamain en ils chantuns Friburg e Vallais èn ils Svizzers tudestgs confrontads cun problemi d'ina minorat linguistica. La sfida essenziala da la Svizra tudestga è percuter quella da la situaziun da diglossia trantier ils dialects locals e la lingua da standard scritta e per part discurrida. Igl ha pia per l'ina num da viver quella cun la precauzion necessaria; e per l'autra da sa preschentiar envers las ulte-riuras cuminanzas linguisticas da la Svizra cun il respect duì en vista a la coesiun naziunala.

l'autra da sa preschentiar envers las ulte-riuras cuminanzas linguisticas da la Svizra cun il respect duì en vista a la coesiun naziunala.

Applicaziun conscientia da la diglossia

Las sfidas che sa dattan per la Svizra tudestga da la situaziun da diglossia vegnan tractadas a la fin en in chapitel separat («L'unda dialectala»). Da las ponderaziuns che veggan fatgas là sa resultan en curts pleds ils sequents postulats:

a) Ils champs d'applicaziun dal dialect e da la lingua da standard ston esser en accord in cun l'auter.

b) La lingua da standard è da duvrar regularmain e cun precauzion, tant en scrit sco a bucca.

c) Il diever dal dialect ha ses cunfins. Si'utilisaziun pli vasta na dastga betg chaschunar ina sperdita da substanza (privel da nivellaziun en direcziun d'in dialect unifitga).

d) En contact cun personas d'altres linguas entaifer ed ordaifer ils cunfins naziunals duai la lingua naziunala tudestga veggir appligada sulettamain en la furma dal tudestg da scrittura, premess ch'ins na po betg presumar enconuschschas dal dialect.

Il problem da la Svizra tudestga è oz oravant tut la periclitaziun d'ina diglossia equilibrada. En l'interess da la cultura e da la pasch linguistica na duess il diever dals dialects betg crescher sur mesira. Uschè simpla ch'è questa pretensiun, uschè difficult èsi d'influenzar quest svilup natiral ch'exprima la forza vitala d'ina lingua viventa.

En quest connex dastg'ins da l'autra vart er far attent a la quota impurtanta da scripturs e scripturas svizzers tudestgs cun renum en l'entir intschess tudestg. Quai illustrescha danovamain che la Svizra tudestga occupa er ina posiziun ferma en la lingua litterara.

Relaziuns cun las autres parts dal pajais

En consequenza da la mobilitat pli gronda dastg'ins supponer ch'ils Svizzers tudestgs enconuschian oz meglier che pli baud almain il territori da las autres parts linguisticas dal pajais. Ma quai na vul betg dir ch'els hajan er enconuschschas pli profundas da las furmas

d'expressiun culturala da questas regiuns linguisticas. Ins sto plitost supponer che la veglia da duvrar la lingua correspondenta per s'avischinar ad in'altra regiun linguistica saja sin svanir.

In motiv po esser l'instrucziun en scola. En blers chantuns da la Svizra tudestga cumenza l'instrucziun dal franzos relativamain tard ed ils blers scolars e las bleras scolaras n'emprendan consequentiamain betg avunda franzos. Il talian percuter na vegn strusch tgirà en scola. Plinavant è il «Welschlandjahr», pli baud fitg derasà, svanì oz quasi cumplettamain. Quest regress da la competenza linguistica pon ins constatar en tuttas gruppaziuns e sin differents stgallims.

In'autra componenta impurtanta è franc er l'evidenza, cun la quala la maioritad spetga che la minoritad s'adatteschia. In'expressiun da questa tenuta è er stà la dumonda da l'instrucziun anticipada dal franzos ch'è vegnida discutada vehementamain en blers chantuns. Cun excepcziun dals chantuns che cunfineschian cun la Svizra franzosa è en il fratemps sa mess tras en Svizra tudestga l'englais sco emprima lingua estra obbligatorica.

Tudestg sco lingua da minorat en ils chantuns Friburg e Vallais

Ils problems cun ils quals las personas da lingua tudestga veggan confrontadas en ils chantuns Friburg e Vallais èn da considerar sco in spiegel da la situaziun da las trais gruppaz linguisticas latinas visavi la Svizra tudestga. Omadus chantuns emprovan da schliar ils problems da la bilinguitad, e quai cun meds differents e cun success different.

In fatg impurtant per la minoritad tudestga è bain er da savair ch'ella appartegna sin plau naziunala a la maioria. In problem per ils Vallesans da lingua tudestga è plinavant lur situaziun geografica difficulta. En il chantun Friburg chaschuna la parcellaziun dal territori inslas linguisticas confrontadas cun problems speziali.

Associaziuns linguisticas

En Svizra tudestga datti diversas associaziuns che s'occupan da la tgira da la lingua. Quai ch'interessescha en quest connex èn, sper las tradiziuns divergentas, surtut las finamiras. Sper associaziuns che sa deditgeschan exclusivamain a la tgira dals dialects chat'tins er talas che tgiran la lingua da scrittura.

En vista al quità per il mantegniment da la pasch linguistica, è er necessari qua in equiliber trantier la premura per la diversitat dialectala – las ragischs localas – ed il tudestg standard ch'ans collia cun l'ulteriuer territori da lingua tudestga.

Las relaziuns cun l'exterier da lingua tudestga

Las relaziuns da la Svizra tudestga cun ils ulteriurs pajais da lingua tudestga en l'Europa èn en general bunas ed intensivas. Tuttina exista ina tscherta ambivalenza. Quella sa mussa cunzunt en las

Il tudestg svizzer è segnà da numerusas atgnadadas specificas da l'aut aleman ed autischem aleman.

FOTO: PAEBI / CC BY-SA 3.0

relaziuns ed ils contacts cun il vischin al nord, cun la Germania. D'ina vart vegn renconuschida cun respect la prestaziun economica dals Tudestgs, da l'autra vart na chattan quels betg adina simpatia, gist er pervi da lur atgnadadas linguisticas. Quest'ambivalenza sa manifestescha alura savens en ina posa da superiuridad simulada dals Svizzers tudestgs.

Las relaziuns cun ils singuls pajais èn caracterisadas da las cundizions istoricas differentas. Ina schientscha d'appartenenza ad ina communidat linguistica e culturala pli gronda exista tut il pli en gremis culturals ed intellectuals. Ma er qua manca ina conscientia alemana generala che vegg savens pertada en Svizra tudestga da l'exterior vischin. D'evitar è en mintga cas che la Svizra tudestga s'isoleschia da l'ulteriura regiun linguistica tudestga tras tendenzas dialectalas exageradas.

La necessitat d'in barat cultural pli intensiv entaifer ed ordaifer la Svizra

Ils exempels davart las relaziuns cun las ulteriuras parts da la Svizra e cun ils pajais esters da lingua tudestga cumprovan la necessitat d'in barat cultural pli intensiv. Per tschertas spartas existan bain sfigas linguisticas ch'ins po en general però surmuntar cun traduciuns ed auters meds. In problem spezial è la predilecziun per la furma dialectala en tschertas spartas culturalas (literatura, chanzuns e musica da rock en dialect). Principalmain è quai l'incumbensa dals posts da promozion culturala sin plau federal da chattar qua il dretg equiliber.

L'unda dialectala

Mintga confrontaziun cun dumondas da la communidat linguistica e culturala en Svizra vegn actualmain influenzada, sche betg schizunt caracterisada, da l'uschenumnada unda dialectala, sco ch'ella sa manifestescha en la Svizra tudestga. En bleras descripziuns da quest fenomen domineschan ils aspects negativs. L'argument principal è senza dubia la problematica da la communicaziun trantier ils differentis territoris linguistic dal pajais. Qua vegn lura per exempl fatg la rinfatscha d'ina negazion da la solidaritat svizra. Interpretaziuns scientificas ordineschan questa fasa dialectala en Svizra tudestga al fenomen d'in'explosiun dals etnicissem, sco ch'el vegn

constatà en l'entira Europa. A medem temp è questa «unda dals dialects» expressiun d'ina cultura che sa senta periclitada. In diever accentuà dal dialect pon ins er constatar en autras parts da la regiun da lingua tudestga.

En vista a talas discussiuns per il pliemoziunalas, ch'han lieu oravant tut en ils meds da massa, en gremis uffizials e politics, s'impona ina preschentaziun neutrala.

La nozioù «unda da dialects» characterisescha in'apparizion che n'è ni extraordinaria ni unica per noss temp. Qua na sa tracti en princip da nagut außer che da l'expressiun vitala d'ina situaziun linguistica diglossala, nua che las duas furmas da la lingua tschertgan cuntinuadmain lur champs d'applicaziun. Tals svilups èn da considerar sco fenomens normals d'ina cultura linguistica vitala. Il pled «unda» indigescha correctamain ch'igl èn da constatar fasas differentiam intensivas da quest fenomen.

Senza dubi constatesch'ins da preschent ina fasa vaira exprimida da quest svilup. Il dialect svizzer tudestg s'avanza pli e pli en domenias ch'eran reservadas cumplettamain u per gronda part a la lingua da scrittura. Ins discorra oz d'ina tendenza a l'uschenumnada diglossia media.

«Diglossia» vul dir: duvrar in sper l'auter duas furmas da la medema lingua en ina communidat linguistica – ina furma standardizada ed ina «populare». Mintga furma linguistica ha ses agens champs d'applicaziun. La «diglossia media» signifitga che la tscherna dal medium definescha mintgamai la furma linguistica.

En il cas extrem duvrassan ils Svizzers tudestgs damai la lingua da standard mo anc en scrit, per leger e preleger, entant ch'els discursi s'avanzen dialet en tut las autres situaziuns. Quest stadi na vegn ins (per fortuna) bain strusch a cuntanscher, pertie che adina existan grondas forzas che segrieschan che la lingua da standard vegnia discurruda vinavant e ch'il dialect vegnia duvrà er en furma scritta – dal sms fin ad ovras da renum litterar. Ins na dastga dentant betg survesair las invasiuns surfatgas dad omaduas varts: il dialect suprima la lingua da scrittura en adina dipli champs d'applicaziun, e quai tant en l'expressiun scritta sco oral.

Davart ils motifs da quest svilup, per part vaira exprimì, pon ins per part be specular. In'explicaziun positiva dastgass esser che blers umans, a la tschertga da sasez, sa retirar ozendi cun preferenza

sin ambients pli pitschens e survesaibls e s'orienteschian vers furmas famigliaras da l'expressiun culturala. La brama per autenticitat, la tschertga da pussaivaldads d'identificaziun accentueschan quest svilup che s'exprima, sco quai ch'igl è da supponer, er en il return als idioms d'origin.

Er sche quest fenomen n'è en sasez nagut particular e po vegnir valità sco l'expressiun normala d'ina cultura linguistica vitala, na dastg'ins tuttina betg survesair intgins facturs negativs. Il pli serius ston ins bain prender las lamentaziuns dals abitants svizzers betg tudestgs che vesan l'unda dialectala cleramain sco in segn negativ. Els, che sa sentan già uschiglio exposta a la dominanza numerica ed economica dals Svizzers tudestgs, ristg'an da perder la motivaziun d'emprer la lingua naziunala tudestga. Numerus exponents da la vita publica e culturala da la Svizra romanda e da la Svizra da lingua taliana rendan attent en quest connex a la tendenza da sa volver expressivamain a l'englais che vegg savens considerà betg mo sco la lingua estra pli facila, mabain er bler pli impurtanta. Ultra da quai furma il ferm accent sin il dialect en la Svizra tudestga in problem per l'integratzion linguistica da personas da lingua estra – in fatg al qual ins è già sa stentà da dar untrapais cun obligar las scolas ad in diever minimal dal tudestg da standard er sco lingua discurruda.

Recapitulond èsi anc ina giada da suttingiar l'origin en sasez natural ed ils motifs positivs da l'uschenumnada «unda dialectala» sco expressiun tipica da la situaziun da diglossia en la Svizra tudestga. Ins na dastga dentant er betg survesair tschertas consequenzas negativas sin la cultura da la lingua e da la communicaziun che chaschuna in diever bunamain nunlimità dal dialect en adina dipli champs d'applicaziun. En blers domenias vegn en il fratemps sa dà fadia ozendi da reglar il diever dal dialect, per exempl en las scolas da differentis chantuns da la Svizra tudestga, tar la SRG SSR u en l'administraziun federala.

La preschentaziun:
Dossier «Svizra tudestga».

Dipli informaziuns:
chatta.ch/?hiid=3670
www.chattà.ch

FOTO: PD

Sin il bain puril

Avischinar uffants da differentas vegliadetgnas a l'agricultura

Danunder deriva il latg? Tge vul dir «bio? E daco van las vatgas ad alp la stad? Il bain puril porscha ina vasta paletta da tematicas ch'interesse-schan e fascineschan uffants da tuttas vegliadetgnas. A basa da quellas sa laschan er elavurar connexs pli vasts (animals da chasa, alimentazion, mund da lavour, natira ed ambient e.a.). Per confruntar ils uffants cun l'agricultura confurm a lur vegliadetgna, existan er en rumantsch materialias da tut gener (raquints, cudeschs tematicas, materialias d'instrucziun). Chattà preschenta ina schelta da sieus per uffants pli giuvens, reportaschas per il stgalim bass e texts infurmativs per il stgalim mesaun.

Gieus: Mes quartet dal bain puril

Edifizis: En la chasa da purs abiteschan tut las persunas che lavuran sin il bain puril. La stalla protegia ils animals da vent e trid'aura. Qua han els in sutterg. En la bargia po la laina setgar. Durant l'enviern dovrà la pura quella laina per far fieu en pigna. En il silo vegn magasinà il pavel per la biestga.

Vehichels: Il tractor tira cun gronda forza

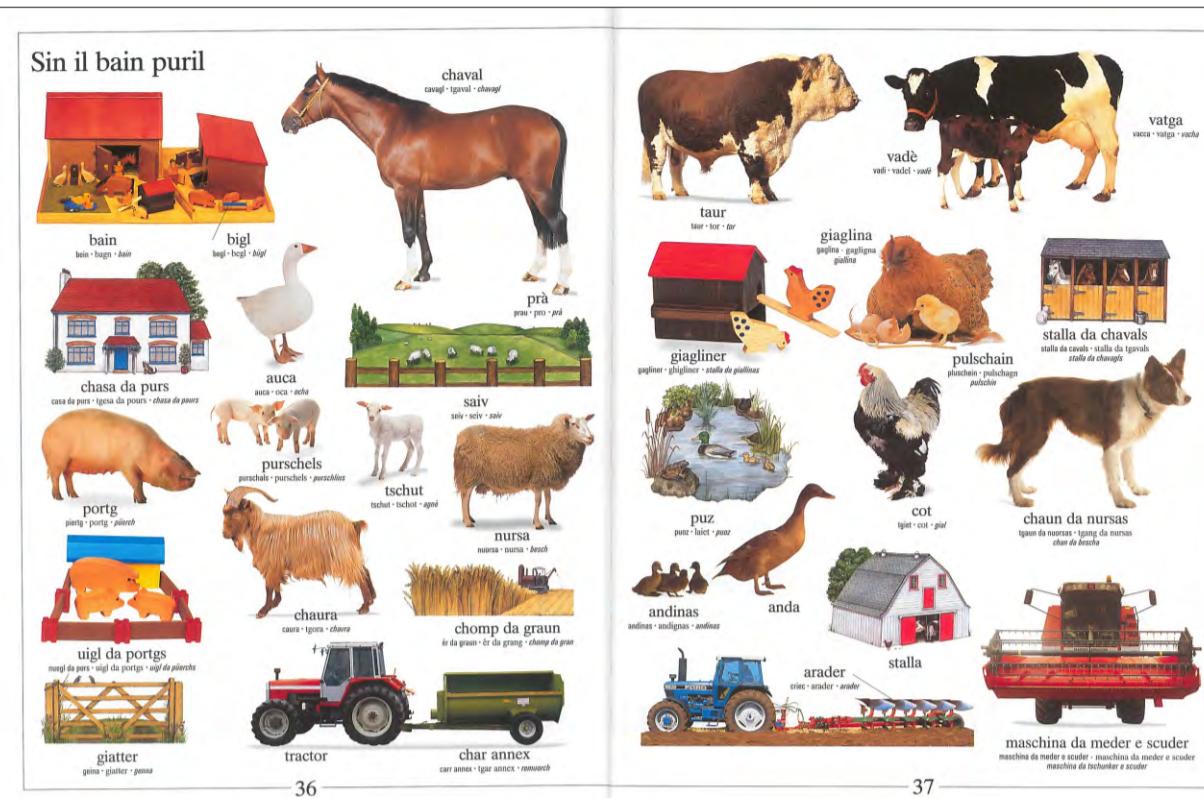
maschinias e chars annexs sin il funs. Il fain setgentà vegn chargià sin il char e manà en clavà. Er las vatgas han said. Perquai metta il pur in bigl sin la pastgira. Cun la manadira da laina transporta il pur las plantas pinadas sin il bain puril.

Umans: Il pur vegn or da stalla. Mintga damaun mulscha el las vatgas. La pura va sin fiera. Là venda ella la verdura frestga gist racoltada. Gianin e Lisa èn ils uffants sin il bain puril. Da bell'aura èn els l'entir di or en il liber. Il famegl Tu-masch gida il pur a far la lavour en stalla, sin il funs ed en il guaud.

Animals: Pli baud gida il chaval il pur sin il funs. El tirava l'arader ed il char. Oz fan ils tractors quai. La vatga dat latg. Cun il latg pon ins far paintg, groma, jogurt e chaschiel. La nurga vegn prest tundida. Cun la launa pon ins far bellas chaussas. Il purschè smarschuna enturn. Tut cument sa zulla el en la merda e grugna.

Plantas: Las carottas èn frestgas e gustu-sas. Ellas han fitg blers vitamins, sch'elles èn crivas. Las tschagulas han in gust fitg penetrant, sch'elles èn crivas. La pura las metta en ils pasts. Ils tartuffels pon ins coier u far cun els gnocs ed autres spaisas. Ils ravanels vegnan racoltads gia la stad. Il pur als mangia il pli gugent sco marena.

Semnar e racoltar: Il pur tira chavas en la terra cun l'arader. Uschia vegn il terren schluccà. Avant ch'i deva tractors sem-nava el a maun. L'entira stad fa il spa-

Pagina dubla or da la publicaziun «Mes emprim cudesch da pleds».

cas dal pur il terren) ed il retgav da quel appartegna ad el.

Movel bovin: Designaziun generala per tut las classas da vegliadetgna da la muaglia. Ils terms per las differentas classas pon variar tenor la regiun: vadè, vadella: arment da fin 1 onn; sterl, sterla: arment da 1 onn; mutrg, mugja: arment da 2 onns; gianitscha: arment da 3 onns; bov: arment masculin chastrà; taur: arment masculin d'allevament; vatga: arment feminin ch'ha fatg vadè e che dat latg.

Pajament direct: Ils purs vendan lur products ed han uschia entradas. Lur lavour è fitg impurtant per la protecziun e la tgira da nossa cuntrada cultivada. Els producecschan er nossas vivondas confurm a la natira ed als animals. Per questas prestaziuns survegnan els ulterius daners, uschia che lur entradas vegnan meglieradas.

Products biologics

Lavuran ils purs biologics propri senza medis auxiliars chemics? Gea, purs biologics renunzian dal tuttafatg a ladims chemics e sintetics u a medis auxiliars per proteger las plantas cunter malsognas e parasits.

Èn vivondas biologicas pli saunas? La maila biologica, per exemplu, ha dapli substanzas nutritivas che quella producida a moda tradiziunala. Products biologics cuntegnan er damain restanzas betg naturalas. Ins po dentant sa nutritir er cun aliments biologics en maniera fausa e malsaua (memia bler grass, memia dultsch, da memia).

Tge avantatgs han ins, sch'ins cumpra products biologics da la regiun? Plassas da lavour restan en la regiun. 70 % da la surfatscha cultivada a moda biologica sa chatta en las regiuns da muntogna da la Svizra.

Reportaschas: Curo

Curo viva sin in bain puril. Igl è primavaira. Sin la prada flureschan ils dents-liun. Curo ha in vadè preferi. El va savens tar ses vadè e charsina el. Uschia senta el il pail lom dal vadè. El sa er quant gruglia che la lieunga dal vadè è.

Curo ha ina sora pli giuvna. Ella ha num Anna. Ella gida sia mamma a pavlar las giaglinas. Anna cloma «Bi bi bi». Tut agitadas curran las giaglinas natiers. Ellas cratschlan e fan disputa per ils grauinins.

Il bab da Curo e dad Anna mulscha las vatgas. El mulscha las vatgas cun la maschina da mulscher. El sesa sin ina legra sutga ch'ha mo ina chomma. Suenter il mulscher sa mettan las vatgas giu sin il strom. Ellas giaschan e remaglian.

Per Anna èn las chauras fitg divertentas. Ellas èn zunt mirvegliusas. Sche Anna arriva, rusignan elllas vi da sia mongia. Ellas portan ina brunsina cun in tun cler.

Mintgatant van Anna e Curo tar il portg. Sch'els vegnan, gizza il portg las ureglas. Il portg dastga durmir sin strom net. Curo sa che portgs n'en betg malnets.

Cur che las nuras vegnan tundidas va Curo tar sia madritscha Georgina. Ella tegna las nuras. Ses um tunda alura las nuras. El sto star attent, uschiglio blessa el las nuras cun la forsch.

Natalia

Jau hai num Natalia ed hai otg onns. Jau viv sin in bain puril cun mes geniturs e mes traiss fragliuns. Sin noss bain puril vivan 16 vatgas en ina stalla libra. Là pon elllas sa mover libramain. Nus possedain er giats e cunigls. Las vatgas maglian l'erva che crescha sin ils prads. Auters prads dovra mes bab per segar il pastg cun la maschina da segar. Quel pastg laschain nus setgar en il sulegl. Alura al raschlain nusensem e faschain panuglias.

Qua stoss jau mintgatant gidar. Cun il chargiafain rimna mes bab tut il fain. El maina il fain sin il ladritsch. Jau vom gugent cun mes bab cun la maschina. Nus segain ils prads duas giadas l'onn. L'enviern pavlain nus il fain a las vatgas.

Manaschi biologic: L'agricultur na dastga betg utilisar medis auxiliars chemics e la-dim artifizial. El tegna e pavla ses animais confurm a la spezia. Pli che la mesadad dals manaschis en il chantun Grischun èn manaschis biologics.

Manaschi PI: PI è la scursanida da «produciun integrada»: las reglas per la tegnida da muvel e la produciun da puma n'en betg uschè severas sco en in manaschi biologic.

Fittanza: Sumegiant al term locaziun. Il fittadin dastga duvrar l'object fittà (en il

Purschidas per scolas sin il bain puril.

FOTO: MAD/PD

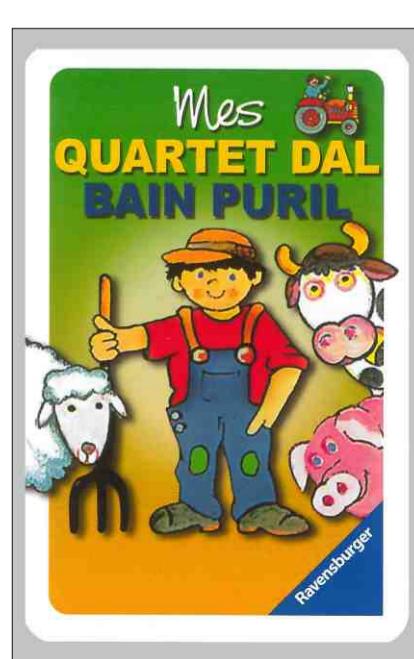
Pertge èn vivondas biologicas pli charas? Las puras ed ils purs biologics respectan la natira. Els pon racoltar damain ch'ils auters purs. Per tegnair lur animals dovran els dapli spazi ed il pavel biologic è pli char. Er l'elavuraziun, fatga cun grond quità, è pli chara. Perquai ston ils purs biologics pudair dumandar dapli per lur products.

Tge signifita tegnair u pavlar animals confurm a lur spezia? Ils animals han plaza avunda en stalla e por ir en il liber. En stalla hai sternim, nua ch'els pon giaschair. Els survegnan pavel biologic adattà.

Tge fa in pur biologic cunter zerclim? Il zerclim vegn allontanà cun la streglia a maun u a moda mecanica.

La preschentaziun: Dossier «Sin il bain puril».

Dapli informazioni:
chatta.ch/?id=1338&chiid=4567
www.chattà.ch

Quartet d'uffants.

Bibliografia retorumantscha (1552–1984)

L'ovra da referencia che cumpiglia tut las ovras stampadas en lingua rumantscha

Tar quest'ovra, ch'è vegnida edida l'onn 1986 da la Lia Rumantscha, sa tracti d'ina bibliografia integrala da tut las scrittiras stampadas dal Grischun retorumantsch ch'en cumpardas tranter il 1552 ed il 1984. La publicaziun furma in instrument indispendabel ed ina funtauna inexauribla per tut quels ch'han interess specifici per il rumantsch e per tgi che s'occupa cun la lingua, l'istoria, l'etnologia, la sociologia e la musica dals Rumantschs. Quest med da l'ovra sa drizza surtut a bibliotecas, instituts universitars, uffizis da redacziun, uffizis da documentaziun, ma er ad auturs, schurnalists ed a sciendiads da varias disciplinas. L'ovra (inclus la Bibliografia da la musica vocala retorumantscha) sa cumpona da var 950 paginas.

Prefaziun

L'onn 1938 ha la Lia Rumantscha edì la «Bibliografia retoromontsch» sco emprima vasta prova da reunir en successivun alfabetica tuttas scrittiras rumantschas stampadas da l'entschatta da la tipografia fin il 1930. L'onn 1956 è la canticuaziun da quest'ovra cumparida sco «Bibliografia retoromontsch II» (1931–1952).

La preschenta «Bibliografia retorumantscha (1552–1984)» e «Bibliografia da la musica vocala retorumantscha 1661–1984» n'è betg simplamain ina canticuaziun da las emprimas duas ediziuns, mabain in'ovra revedida fundamentalmain. La revisiun totala è per l'ina stada necessaria per pudair integrar ils resultats da la perscrutaziun dals ultims 50 onns concernent auturs, translators, funtaunas etc., per l'autra er per eliminar tant sco pussaivel tschertas insuffizienzas formalas da las ediziuns precedentes. Ultra da quai existiva dapi onns il giavisch per ina bibliografia da la musica vocala rumantscha.

Per l'edizion da questa nov'ovra ha la suprastanza da la Lia Rumantscha nomà il 1974 la «Cumissiun Bibliografia retorumantscha», da la quala las suandantas personas han fatg part: Jachen Curdin Arquint (president), Isidor Winzap (vicepresident), Christoph Jörg (directeur da la Biblioteca chantunala, dapi il 1983), Norbert Berther (Biblioteca chantunala), Giusep Pelican (Biblioteca rumantscha da l'uestgieu da Cuira), Rico Vital resp. Ines Gartmann (biblioteca Chesa Planta a Samedan), Gieri Ragaz (representant da la Sut-selva), P. Vigeli Berther (Biblioteca rumantscha da la claustra da Mustér, fin il 1977). Ex officio han mintgamai er ils secretaris da la Lia Rumantscha fatg part da questa cumissiun: Hendri Spescha (1974–1978), Iso Camartin (1979–1980), Bernard Cathomas (1980–1986).

La cumissiun e sias subcumissiuns han elavurà ina concepziun generala, fixà ils criteris per la cataloghisaziun e stipulà las cundiziuns circumscrittas en l'«Entruidament da diever» (cf. sutvart) per recepir, determinar ed elavurar il vast material biografic. L'ovra cumpara da princip sco edizion rumantscha, dentant cun introducziuns ed entruidaments da diever er in las duas ulteriuras linguis uffizialas grischunas: tudestg e talian. En questa furma dues alla esser accessibla al «mund scientific» e montar in manual valid per studis da lingua e cultura rumantscha en in vast senn.

La l'ovra redacziunala è vegnida confidada a Norbert Berther, emploia à la Biblioteca chantunala, ch'ha prestà la gronda l'ovra da rimmada, cataloghisaziun, controlla e correctura cun perseveranza e cumpetenza. Cun lubentscha dal Departament d'educaziun ha Norbert

Berther l'ovra dapi l'entschatta d'avust 1975 parzialmain per la Bibliografia retorumantscha e per la Bibliografia da la musica vocala retorumantscha; per la redacziun finala ha el impundi per incumbensa da la Lia rumantscha in onn da l'ovra entir.

La realisaziun da l'ovra è stata pus-saiva cun vast sustegn e bainvulentscha generala. Sur vicari general Giusep Pelican ha inizià la nova edizion ed ha mess a disposiziun sias retschertgas personals davart cudeschs rumantschs, ha fatg attent a registers da cudeschs che cuntegnan scrittiras nunenconuscentas fin oz, ha cuseggià en differents problemi e curregi l'emprím temp las cataloghisaziuns. Alexi Decurtins, chaureductur dal Dicziunari Rumantsch Grischun, ha cuseggià davart litteratura secundara e funtaunas litteraras. Ines Gartmann ha controlla sistematicamain il material rimnà sin cedlas, ha repassà las artgas da correctura e translatà las annotaziuns e las introducziuns en rumantsch grischun. Gion Tscharner ha repassà diversas bibliotecas publicas e privatas da l'Engiadina e da la Val Müstair, cun excepcziun da la biblioteca rumantscha en la Chesa Planta a Samedan che Norbert Berther ha examinà. En il post da lingua da la Lia Rumantscha sut direcziun da Georges Darmé il register da chavazzins vegni rumantschà cun renviament dals chavazzins tudestgs als equivalents rumantschs. Christoph Jörg, directeur da la Biblioteca chantunala, ha accumpagnà la redacziun finala e repassà l'instrucziun da diever.

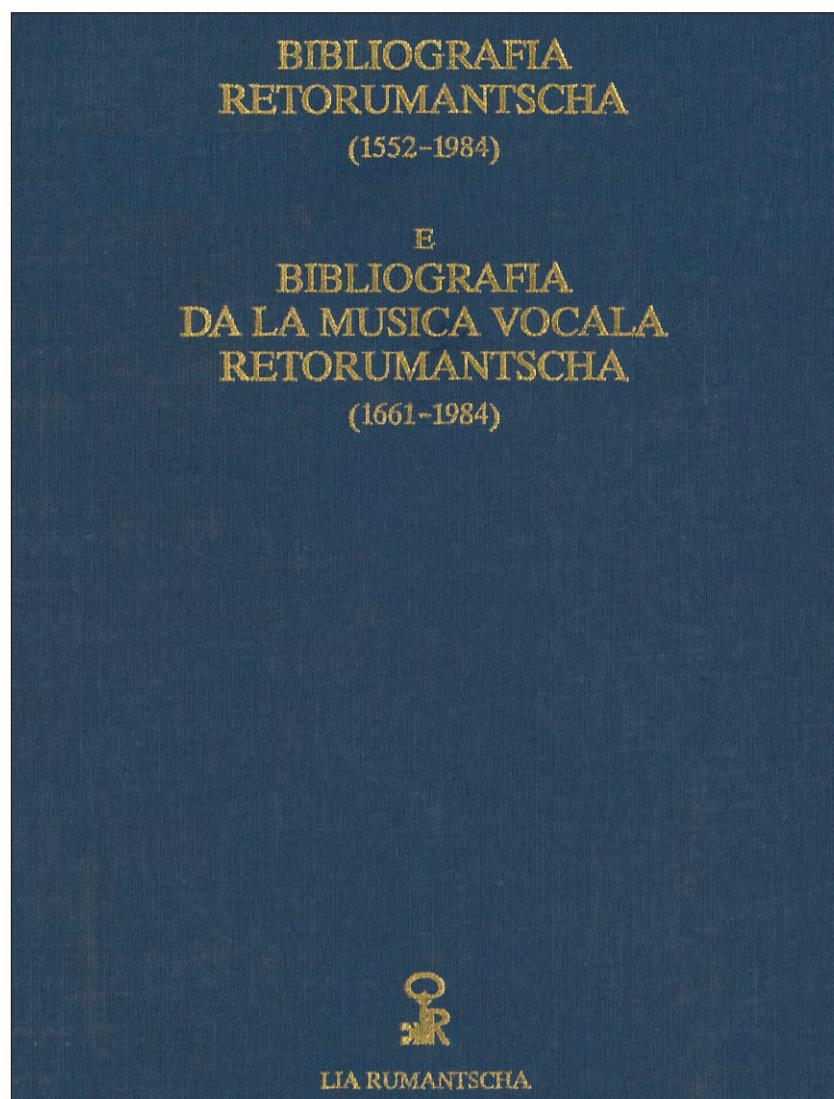
La Bibliografia da la musica vocala retorumantscha (1661–1984) è vegnida preparada da Norbert Berther sco l'ovra da diplom da l'Uniun da bibliotecaris svizzers. Questa bibliografia corrisponduta ad in basegn da la scienza e da la pratica (chors). Ella munta cun ses registers specifici ina part independenta e sco tala coerenta, è dentant vegnida integrada – per motivi pratici e pervi da l'unitat da l'ovra bibliografica – en il tom cumplesiv. Questa bibliografia cumpara dentant er sco separat per esser meglier accessibla ad in public pli vast, surtut er als dirigents da chors rumantschs.

I suondan – en furma levemain scur-sanida – ils pli impurtants puncts or da l'entruidament da diever:

Limitaziun dal material

La Bibliografia retorumantscha cumpiglia tut las ovras stampadas en lingua rumantscha ch'en cumparidas sco publicaziuns independentas dapi l'entschatta da la tipografia fin e cun l'onn 1984. Ella resguarda er multigrafias che garanteschan ina colur duraiva (multigrafias hectografadas na vegnan per regla betg resguardadas) sco er imprimats che n'è betg vegnids eruids tras autopsia, mabain tras funtaunas litteraras u autras. Inclus èn er – senza resguard sin la lingua dal titel – ovras poliglottas, grammaticas (er talas d'autras linguas, sch'il retorumantsch è er tractà), vocabularis, ediziuns da texts retorumantschs, crestomazias e bibliografias. Antologias en pliras linguas vegnan resguardadas sulettamain, sch'il titel mussa cleramain ch'il rumantsch è representà en la lingua originala. Stampats da propaganda politica èn vegnids recepids be sch'els cuntegnan sper las parolas er ina valur infurmativa pli gronda. Propaganda electoralda persona n'è betg vegnida resguardada. Pitschens texts d'uraziuns èn mo vegnids registrads, sch'i vegn numnà in lieu grischun u sch'els han in autur rumantsch. Las ovras retorumantschas da musica vocala vegnan preschentadas separadament en l'agiunta, entant che las ovras da teoria musicala èn vegnidas resguardadas en la part principala.

Programs d'occurenzas, scrittiras da reclama, stampats en furma da formular

Cuverta da la publicaziun.

FOTO: MAD

(p.ex. attestats, carnets da spargn e.u.v.), invitaziuns, scrittiras religius da regurgienti (p.ex. chartas da sontgs, chartas da morts), annunzias da morts ed engraziamenti, chartas da tratgas, placats e.u.v. n'èn betg vegnids resguardads. Excepziuns èn vegnidas fatgas sulettamain per stampats cun ina valur informativa particulara.

Er ils stampats separads ch'en indigads sco tals n'han ins betg recepi. Sch'els fan dentant part d'ina retschata da publicaziuni u sche lur cuntegn u format na corrisponduta betg a quel da l'original, èn els vegnids recepids. Ils rapports annuals – cun excepcziun da quels da la Lia Rumantscha e da la Cumianza rumantscha radio e televisiun – n'èn betg cumpigliads. La registraziun bibliografica exacta da questas numerosas publicaziuns che midan savens il titel avess chaschunà memia blera l'ovra.

Lieu d'archivaziun da las publicaziuns

La pli gronda part da las ovras cumpigliadas en la Bibliografia è archivada ed accessibla en la Biblioteca chantunala grischuna. Ultra da quai èn vegnidas consultadas numerusas bibliotecas publicas e privatas sco er archivs. Tranter auter il Museum d'Engiadina Bassa a Scuol, la Chesa Jaura a Valchava, la Chesa Planta a Samedan, la Biblioteca rumantscha da la Claustra da Mustér, l'Archiv chantunala grischun, la Biblioteca episcopala Cuira, la Lia Rumantscha, il Dicziunari Rumantsch Grischun, la Biblioteca centrala a Turitg, la Biblioteca nazionala svizra a Berna sco er la Deutsche Staatsbibliothek e la Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz a Berlin.

Elavuraziun dal material

La preschenta bibliografia sa divida en duas gruppas alfabeticas: a) ovras singulas e series, b) periodicas.

Ils titels da tuttas duas gruppas èn numerads canticuadament. Per garantir ina bona survista èn ils titels da las series cumpletadas cun il titel dals singuls numeri.

Las reglas per la registraziun dals titels èn vegnidas fixadas l'onn 1975 da la Cumissiun Bibliografia retorumantscha da la Lia Rumantscha. Ellas corrispondan pli u main a l'«Entwurf einer neuen

«Cudisch» èn vegnidas repartidas en trais gruppas: cudeschs da scola; cudeschs religius; ulteriurs cudeschs. Per evitare che terms ordinatur cun medema significaziun, ma different'ortografia vegnian stgarpads dapart en l'alfabet, èn ils sequents pleuds cun lur variantas dialectalas vegnids unids sur ina furma: canzun(s), catechismus, cudisch(s), duciplina(s), mussament(s).

Structuraziun dals singuls titels

Reproduziun da titel: L'ortografia dals titels corrispunda per regla a l'original. Il diever betg unitar dals bustabs u e v en texts vegls, da la scripziun gronda e pitschna e da l'interpuncziun è vegni adattà a l'ortografia moderna.

La remartga da publicaziun (impressum) cumpiglia il lieu, la chasa editura e l'onn da publicaziun. En quels cas che l'editur n'è betg d'eruir, è vegni resguardà il stampadur.

La collaziun cumpiglia indicaziuns davart il dumber da volums, il format, il dumber da paginas, las illustraziuns e la signatura.

Il format vegn indigà tenor l'autezza da la cuverta originala en cm. En cas da formats traversals èn adina indigads l'autezza e la largezza.

Paginaziun: En cifras arabas vegn indigà il dumber da paginas dal text ch'è per ordinari paginà. Tut las paginas sequentias, nunpaginadas a la fin dal cedesch, sco p.ex. il register da cuntegn e l'indicaziun da stampa sco er paginas vidas avant l'indicaziun da stampa vegnan er dumbradas latiers. La prepaginatura che cumpiglia las paginas numeradas u nunnumeradas che precedan la part principala dal cedesch vegnan indigadas en cifras romanas.

Ulteriuras indicaziuns: Suenter il dumber da paginas suordan las indicaziuns davart las illustraziuns, las tavlas e las tabellas.

Signatura: A mintga titel vegn agiuntada la signatura da la Biblioteca chantunala. Sche questa na posseda betg in'ovra, è indigada la sigla scursanida da quella biblioteca nua ch'ins ha cataloghisà l'ovra.

Annotaziuns: En la part da las annotaziuns (en stampa pli pitschna) vegnan fatgas ulteriuras indicaziuns, sco p.ex. ils titels singuls dad ovras en plirs volums e series, ils titels originals en cas da translaziuns, la litteratura secundara etc.

Index

Registers da personas, da lieus e da materia
Las scrittiras bibliografadas vegnan fatgas accessiblas tras in register cumulativ da personas, da lieus e da materia. Sut numbs locals èn da chapir ils numbs da fracciuns, lieus, vischnancas, valladas, regiuns, chantuns, muntnogas, pass, flums e.u.v. ch'en vegnids tractads. Ils pleuds-clav tudestgs renvieschan sin las nozioni scrittas en rumantsch grischun. Las cifras suenter las nozioni d'index indigeschan ils numbs dals titels da la bibliografia.

Register cronologic

Il register cronologic cumpiglia ils numers dals titels en la successiun da lur onn da publicaziun. Periodicas e series na vegnan qua betg resguardadas. Numers en stampa cursiva renvieschan sin titels cun onn da stampa che na sa lascha betg eruir cun segirtad.

La preschentaziun:

Norbert Berther, en collauraziun cun Ines Gartmann: Bibliografia retorumantscha (1552–1984). Lia Rumantscha, Cuira 1986.

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=543
www.chatta.ch

Bibliografia da la musica vocala retorumantscha (1661–1984)

■ Questa bibliografia è vegnida pubblicada il 1986 per incumbensa da la Lia rumantscha. Sin var 300 paginas preschenta l'ovra betg main che 2943 titels che porschan in maletg cumplessiv da la musica rumantscha sacrala e profana da bundant trais tschientaners. Chattà preschenta la prefaziun e l'entruidament da diever da l'ovra e complettatescha questas infurazioni cun ina curta survista istorica dal chant choral rumantscha tenor l'artigel correspondent cunegni en il Lexicon Istorico Retic (LIR).

Prefaziun

La «Bibliografia da la musica vocala retorumantscha (1661–1984)» è vegnida preparada da Norbert Berther sco lavour da diplom da l'Uniu dals bibliotecaris svizzers. Ella è sco tala in'ovra indipendenta. Sin proposta da la Cumission Bi-

bliografia retorumantscha ha la suprastanza da la Lia Rumantscha decidi d'integrar questa lavour en il

tom cumplessiv da la Bibliografia retorumantscha. Per distinguere vesaiylmaian las duas parts è la Bibliografia da la musica vocala retorumantscha vegnida stampada en il tom cumplessiv sin artgas levemain coluradas. Ella è dentant er cumparida sco edizion separada per eser meglier accessibla ad in public pli vast, surtut er als dirigents da chors rumantschs.

La Bibliografia da la musica vocala retorumantscha dat ina survista da la musica vocala en rumantsch ed er – indirectamain – dal sivilup dal chant en rumantsch en il decurs da passa 300 onns. Lelavuraziun dal material tenor divers criteris distinctivs ed ils registers cumplessiv possibiliteschan da chattar e si tuar cumposiziuns e texts a moda differenziada. Sco ovra da referencia e consultaziun duess questa rinnadada far benservetschs a sciencia e pratica.

I suondan – en furma levemain scur-sanaida – ils pli impurts punts or da l'entruidament da diever:

Limitaziun dal material

La Bibliografia da la musica vocala retorumantscha cumpiglia las musicalas vocalas stampadas e multipligadas, cumparidas independentamain en in dals rumantschs dal Grischun dal 1661 (onn da publicaziun da l'emprim cu desch retorumantsch cun notas) fin e cun il 1984. Ella resguarda er collezioni ed ovras dramaticas, sco cudeschs da

chant da baselgia, meds d'instruziun per scolinas, gieus da chant, musicals e sumegliantas, sch'ellas cuntegnan ina part considerabla da musica vocala sper tocs da text da differenta lunghezza. Collecziuns ed ovras dramaticas, en las qualas la musica vocala na dominescha betg cleramain, vegnan inditgadas tant qua sco er en la bibliografia principala. Er las publicaziuns pli veglias fin il 1800 vegnan inditgadas en tuttas duas bibliografias, perquai ch'ellas èn impurtautas per l'istoria da la litteratura rumantscha. La medema regla pertutga las scrittiras da seria.

La gronda part da questas musicalas vocalas, en tut 2692, ch'ha pudì vegnir augmentada considerablamain cun ina circulare a tut ils cumponists e chors retorumantschs, è deponida e vegn rendida accessibla en la Biblioteca chantunala grischuna. Las ulteriuras musicalas vocalas sa chattan en las suandantas collezioni da cudeschs publicas e privatas: Biblioteca episcopala Cuira (204 ovras), Biblioteca romontscha dalla Clastra da Mustér (27), Chesa Planta a Samedan (15), Dicziunari Rumantsch Grischun (5), Gion Tscharner, Zernez (2), Lia rumantscha (1).

Elevuraziun dal material

Urden sistematic

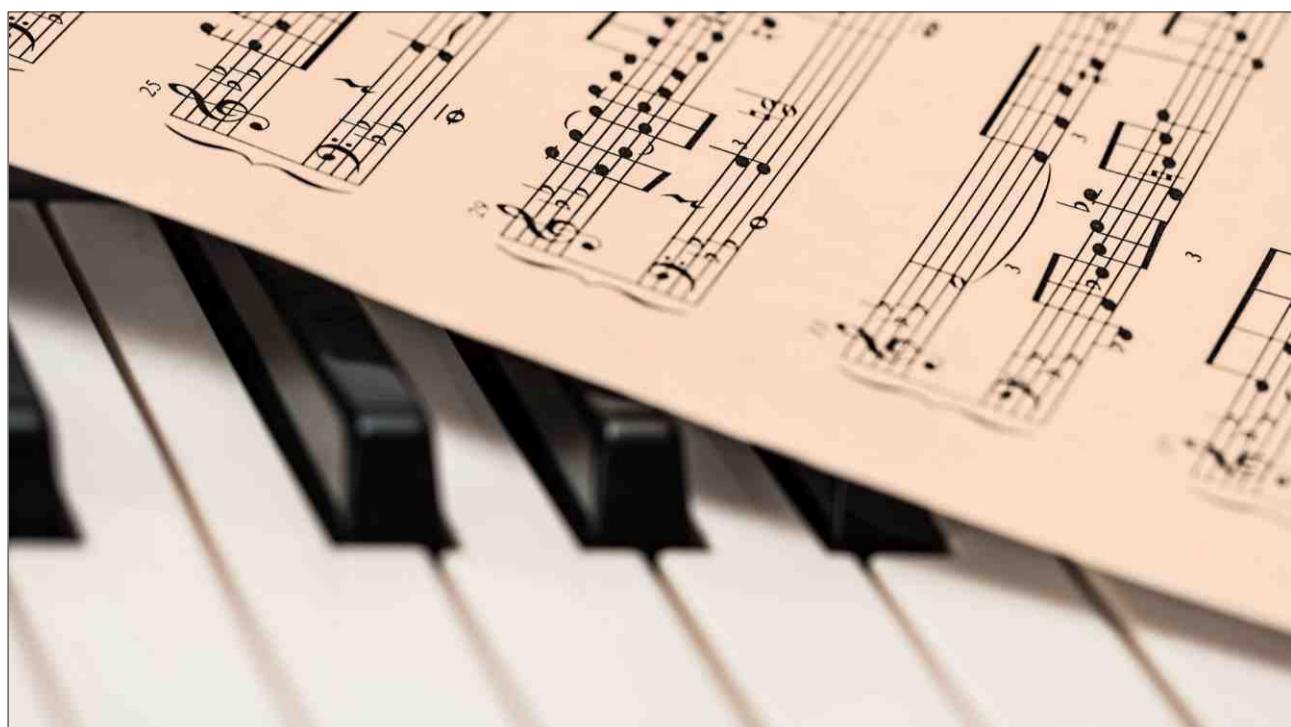
Cuntrari a la bibliografia cumpelta ordinada alfabeticamain, è la musica vocala vegnida ordinada sistematicamain pèri da la survista. Da model ha servì la classificaziun da la musica vocala dal «Schweizer Buch», dentant cun in pèrmidas evidentas.

Lurden sistematic cumpiglia quatter partiziuns: 1. musica sacrala; 2 musica profana, 3. cudeschs da chanzuns e cudeschs da chant, 4. ovras da scena.

Las trais emprimas partiziuns èn sudivididas en chors maschadads, chors virils, chors da dunnas e d'uffants e chants ad ina vusch, ed en solos, duets e terzets. Tar questi ultims sa tracti d'ovras per singulas vuschs cun accumpaginamento instrumental; vuschs suletans un chor èn registradas tar ils chors.

La nozion «musica sacrala» cumpiglia mo chanzuns cun in cuntegn clera-main religius. Fegls da notas cun chanzuns da cuntegn sacral e profan vegnan classifitgads sco musica profana.

La partizion «cudeschs da chanzuns, cudeschs da chant» cumpiglia collezioni da cundegn divers. Qua n'è betg vegnida fatga la surdivisiun musica sacrala e musica profana, perquai ch'il cudeschs da chanzuns e da chant han per il solit in cuntegn maschadà. Collecziuns ch'èn in'unitad en quel re-

La publicaziun porscha ina survista impressiunanta da la musica vocala rumantscha da bundant trais tschientaners.

FOTO: PD

guard, sco p.ex. «14 chanzuns religius per vusch bassa» op. 14 da Gion Antoni Derungs, vegnan registradas en la partizion 1 u 2 da la musica sacrala u profana. Tar las ovras singulas tutgan er fegls da notas cun differentas chanzuns sco er series.

Cataloghisazion

Cunquai che la Bibliografia da la musica vocala retorumantscha è ina part da la Bibliografia retorumantscha, hai parò inditgà da duvrar dapertut las medemas reglas da cataloghisazion. Ellas èn vegnidas fixadas da la cumission da la Lia Rumantscha e corrispondan pli u main a l'«Entwurf einer neuen Katalogisierungsinstruktion für die Schweizerische Landesbibliothek» dal 1956.

Sco term ordinatur vegn duvrà il num dal cumponist en furma standar-disada. Tar chanzuns anonimas, da las qualas il cumponist n'ha betg pudi vegnir erù, u tar collezioni daventa l'emprim pled dal titel term ordinatur; l'artigel definit u indefinit a l'entschatta vegn sursigl. En l'indicaziun da publicaziun è menziunada la chasa editura, uschenavant ch'ella è enconuschenta. Bleras chanzuns èn vegnidas edidas dals chors singuls sezs. Sin basa da l'autopsia n'ha quai dentant betg adina pudi vegnir constatà cun segirezza. Perquai vegn renunzià a l'indicaziun dal chor en l'impressum. Percunter è la provegnien-tscha menziunada en in'annotaziun. Quai succeda er, sche la chasa editura è menziunada en l'impressum. Lonn che vegn surpiglià dal fegl da notas sa refere-scha per il pli a la data da publicaziun. El po dentant er inditgar l'onn da compo-siziun. Cunquai ch'ina distincziun n'era betg adina pussaivla e retschertgas cor-respondentas fissan idas memia lunsch, han ins renunzià a differenziar. Per bleras chanzuns è stada pussaivla mo ina dataziun approximativa.

La lingua dals titels vegn surpigliada directamain da las musicalias vocalas. Las annotaziuns dal redactur èn scrittas en rumantsch grischun.

Sco designaziun dal lieu d'archivazi-un vegn inditgada la signatura da la Bi-blioteca chantunala. Per quellas chanzuns che na sa chattan betg en la Biblioteca chantunala vegn inditgada la scursanida da la biblioteca, nua ch'ellas èn deponidas.

Numerusas chanzuns èn enconus-chantas mo da l'entschatta da lur text. Perquai hai parò necessari da far in register d'incipits. L'incipit vegn inditgà sco annotaziun tar la cataloghisazion, quai che po er esser d'avantag per l'identifi-caziun da la chanzun. Sco cumenza-ment da la chanzun vala l'emprim vers, sch'el è da determinar e betg memia lung. Nua ch'il titel e l'incipit èn identi-cs, vegn renunzià a l'indicaziun da l'in-cipit.

En il register èn dentant resguardadas tut las entschattas dals texts.

Registers

Per pudair render accessibel pli bain il material, cumpiglia l'ovra registers dals cumponists, auturs, titels ed incips. Els renvieschan a la numeraziun successiva da la bibliografia. Il register dals auturs da texts cunegni er translaturs, editurs, redacturs ed illustraturs. Tar ils registers da titel e d'incipit vegn sursiglids ils artigels definiti u indefiniti en il nomi-nativ che statran a l'entschatta, sco en la bibliografia sezza. La scripziun da titel ed incipit sa drizza tenor la versiun ori-ginala, er sche quella na corrisponduta betg a l'ortografia moderna. Sch'ina chanzun ha dentant differentas scripziuns, vegn duvrada l'ortografia che vala oz cun indicaziuns correspondentes. Chanzuns translatadas en auters idioms vegnan tractadas sco texts independents cun agens titels ed incips.

Chant choral rumantsch (tenor LIR)

En il temp medieval tempiv è naschi il chant gregoriano, in chant liturgic ro-man-catolic ad ina vusch e senza accum-pagnamento instrumental. Ils chors a pluris vuschs èn sa furmads generalmain pir a partir dal 14avel tschientaner. Su-enter la refurmaziun è l'accompagnamen-t cantic dal servetsch divin daventà impurtaut: il chant da baselgia dirigi per ina fin quatter vuschs (per il solit senza accompaginamento instrumental). Ina cuntinuitad directa tranter quel ed il moviment da chors profans rumantschs è però strusch da constatar.

Il chant a capella a quatter vuschs è sa fatg valair pir en il 19avel tschientaner, l'emprim en las chanzuns (patrioticas) per chor viril, alura cun grond retard er per chor maschadà. La fundaziun da chors profans ha pretendi ina tscherta professionalitàt da las chantaduras e dals chantadurs. Ella stat en connex cun las fundaziuns d'uniuns liberal-patrioti-cas dal 19avel tschientaner ch'han lur origin en las citads, ma ch'èn daventadas ina part impurtauta er da la cultura ru-rala.

La nova cultura da chant aveva surtut la mira da scolar il pievel (udida per la musica, scolaziun da la vusch, tgira da la cuminanza e.a.), ed ella vegniva undrada sco servetsch a la patria; las festas da chant e da tir èn alura daventadas (o.t. sin plauna federal) evenimenti patriotic. Ils arranschamenti da las chanzuns popu-lares (structura musicala, lunghezza dal text e.a.) mussan che las veglias chanzuns da chor n'èn betg sa sviluppa-das directamain da chanzuns populares chantadas spontanamain, ma èn arriva-das en il repertori dals chors mo sur l'elavuraziun.

Il 1842 è vegnida fundada l'Uniun swiza da chant viril, il 1852 l'Uniun chantunala da chant dal Grischun. La concurrenza tranter chors existiva già adina e vegniva pratigada sin ils diffe-rents stgalims a las festas da chant. Tras l'arranschament per concurrenzas da

chant è la chanzun populara daventada ina chanzun artistica.

En il 19avel tschientaner devi quasi mo chors virils (e mo paucs chors rumantschs), malgrà che quasi mintga vitg, per exempl en l'Engiadina, aveva en ils onns 1860 in chor maschadà. Da quel temp chantavan ils chors rumantschs a festas da chant oravant tut u perfin exclusivamain chanzuns tudes-tgas (p.ex. il 1875 a Samedan); i man-cavan anc ils poets rumantschs ch'han conferi al chant rumantsch possa lit-terara suenter il 1890/1900 (Alfons Tuor, Giacun Hasper Muoth, Sep Mu-dest Nay, Flurin Camathias, Gian Fon-tana, Gion Cadieli, Giatgen Mitgel Uffer, Linard Bier, Gudench Barblan, Andrea Bezzola, Gian Fadri Caderas, Gian Gianet Cloetta, Peider Lansel) e valur musicala (Otto Barblan, Hans Erni, Georgius Schmid von Grüneck, Robert Cantieni, Emil Töndury). Cun agid er da cumponists tudestgs e fran-zos (o.t. Ignaz Heim, Carl Attenhofer, Hans Lavater, Ernst Broechin, Antoine-Elisée Cherbuliez) è la chanzun tu-desiga dal 19avel tschientaner sa transforrnada ed è daventada ina chan-zun rumantscha.

Suenter il 1900 èn sa furmads la pli-part dals gronds chors virils ed ils nu-merus chors da dunnas sco er ils chors maschadads che recepivan immediat las chanzuns rumantschas – e quai solita-main en il stil da la romantica (tardiva). En ils onns 1970 ha inizià ina moderni-saziun precauta cun ina midada dal te-ma e dal tun (Gion Antoni Derungs, Gion Giusep Derungs). Dapi ils onns 1990 è quella d'udir dapertut, e numero-us chors (furmaziuns veglias e novas) tgiran in chant adina pli pretensiuns.

Ils pli vegls chors rumantschs anc existents èn il chor da la Scola claustral Mustér (fundà en il 16avel tschientaner), il Cor masdò Zuoz (17avel tschientaner), il Chor viril Trin (ca. 1838), il Cor maschado Andeer, il Chor viril Alpina Flem ed il Chor mischedau Trin (1848), il Chor viril baselgia Sua-ignign (1849), il Chor viril Lantsch ed il Cor masdà Tschlin (ca. 1850), il Chor mischedau Pitasch (avant il 1852), il Chor viril Ligia Grisch (1852), il Chor viril Domat ed il Cor masdà Scuol (1867), il Cor masdò Samedan (1868), il Chor viril Salouf (1872), il Chor viril Casti (1874) ed il Chor viril Lags (1875).

La preschentaziun:

Norbert Berther, en collauraziun cun Ines Gartmann: Bibliografia da la musica vocala retorumantscha (1661–1984). Cuira 1986.

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=543
www.chatta.ch

Pagina d'exempel or da la part «Cudeschs da chanzuns e cudeschs da chant».

FOTO: MAD

2852	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts cun entiguis melodias choralias ed orazius. Nova ed. rev. (Ida) Gion Cahannes. [14.ed.] - Gion, Moriz Maggi, 1907. - 13 cm. VIII, 528 p. 2 tabl. notas. Inclusuva exemplars hui 573 p. - 13 ed. → nr. 2913 a.
2853	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts cun melodias choralias ed orazius. Nova [15.ed.] rev. (Ida) Gion Cahannes. Gion, Moriz Maggi, 1914. - 13 cm. VIII, 544 p. 1 tabl. notas. AA 582
2853a	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts cun melodias choralias ed orazius. Nova [16.ed.] rev. da Gion Cahannes. Gion, Maggi, 1920. - 14 cm. VII, 534 p. 1 tabl. notas. M
2854	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts cun melodias choralias ed orazius. Nova [17.ed.] rev. da Gion Cahannes. Gion, M. Maggi, 1932. - 15 cm. VIII, 592 p. 1 tabl. notas. AA 531
2855	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts cun melodias choralias ed orazius. Nova [18.ed.] rev. da Gion Cahannes. Gion, Stamp, Moriz Maggi, 1940. - 15 cm. VIII, 530, 86 p. 1 tabl. notas. AA 618
2856	Cudisch d'uffeli contenenti igli uffeli da Nossadunna, viaspas e complet, igli uffeli de morts, cun melodias choralias ed orazius. Nova [19.] ed. rev. (da Gion Cahannes. Part musicala red. da Aluis Simonet.) Gion, Stamp, Moriz Maggi, 1958. - 14 cm. 544, 86 p. notas. AA 544
2857	Dalbert, Anny → Roth-Dalbert, Anny.
2858	Derungs, Gion Antoni. La Consolazion dell'olma devouziosa. Accompagnement per orga, harmonium ni clavizion da G'A'D'. Text elegius da Gieri Cadruvi. [Cuira, Ed. dum cumponist] 1967. - 21 cm. III, 4, 58 fl. notas. fotocopia. Ag 906/74
2858a	Dolf, Tumisch. 25 canzuns per la giuventegna romantscha. Cuira, Stamp. Leuenberger & Grindel, 1930. - 21 cm. 36 p. notas. AA 578/11
2859	Erni, Hjørn. La rosetta. 10 canzunettas a 2 vuschs per la giuventegna romantscha. Cuira, Stamp. Cuira, Renania, 1967. - 21 cm. VI, 73 p. notas. Ag 72/12
2860	Fischer, Carli. Accompaniment d'orga u harmoni tier las canzuns ecclesiasticas della Cesiola. Uetikon a Zihsee, 1917. - 31 cm. 48 p. notas. Ag 805/3
2861	Fasichel, E. Chanzen e chanzenettas d'Engiadina. [1937.] - 20 p.
2861a	Chanzen e chanzenettas d'Engiadina. [1939.] - 24 p.
2861b	Chanzen luditus per oot manda. [1944.] - 31 p.
2862	La Filomena. Publ. da l'Uniu dals Grischs. [Schlarigna.] - 19 cm. 3t. notas.
2863	1. Chanzen e chanzenettas d'Engiadina. [1937.] - 20 p.
2863a	2. Chanzen e chanzenettas d'Engiadina. [1939.] - 24 p.
2863b	3. Chanzen luditus per oot manda. [1944.] - 31 p.
2863c	Fischer, Carli. Accompaniment d'orga u harmoni tier las canzuns ecclesiasticas della Cesiola. Uetikon a Zihsee, 1917. - 31 cm

Charta da migraziun

Libra tscherna dal domicil per tuts: Bainvegni en ina societad solidarica!

Cun ina Charta da migraziun s'engaschan teologs svizzers per il dretg sin domicil liber en l'entir mund. L'Europa ed uschia er la Svizra duain avir cunfins enstagl d'eriger mirs. Quai è la pretensiun da coc da la Charta da migraziun ch'è vegnida preschentada da Tschuncaisma 2015 a Berna. Responsabla per il document è ina gruppera var 120 teologs catolics e reformads. Er involvids èn representants da la baselgia ch'en engaschads en la lavour cun migrants. Il dretg sin il domicil liber saja ina premissa per che la migraziun capitia en dignitat e per che bleras vitas possian vegnir salvadas. Sin la Mar Mediterranea e sin autres rutas da fugia haja lieu ina catastrofa quotidiana, admoneschans teologs. Chatta.ch preschenta il cuntegn dal document ch'è accessible sur www.migrationscharta.ch.

Princips per ina nova politica da migraziun ord perspectiva biblica teologica

Mintga di bandunan millis da dunnas, umens ed uffants or da differents motifs lur intschess tradizional. Blers èn sfurzads da far diever da vias fitg privilu-sas sco il passagi sur la Mar Mediterranea.

Sa domiciliar en in nov lieu signifitga ina gronda sfida per els sezs, ma er per lur famiglias ed amis, per las

societads ch'els bandunan e per quellas en las qualas els sa chattan da nov. Tar quellas societads tutgan er las baselgias en lur pajais d'origin e da destinaziun.

La discussiun publica davart fugia e migraziun capita er en Svizra ils ultims onns pli e pli negligind ils princips etics. Las restricziuns en la legislaziun da migraziun e d'asil surpassan princips giuridics fundamentals. Igl è ura e temp che las baselgias svizras, che prestan già blera lavour sin il champ da la migraziun, coordineschian lur sforz e s'expriman cler e net areguard la politica da migraziun. Ellas sa sentan sfurzads da protestar riguramain e da suttametter atgnas propostas. Da far quai las renda capavlas il fundament biblic al qual ellas sa refere-schan. Soluziuns perfetgas n'hant er elllas betg. Ma en collauraziun cun auters pon elllas manar a midaments.

La gruppera independenta KircheNordSüdUntenLinks formulescha cun questa Charta principi e numna dretgs fundamentals ch'ella propona sco basa per ina nova politica da migraziun da las baselgias. La finamira da quella nova politica da migraziun è da laschar migrar umans en dignitat e da beneventar els en le pajais da destinaziun.

KircheNordSüdUntenLinks è ina rait ecumenica da dunnas ed umens en Svizra. Els èn activis en movimenti socials sco er en las baselgias. Els èn persvas che las tradiziuns biblicas possian anc adina servir sco raquints fundamentals e sco basa per midar las relaziuns. Perquai als è impurtanta la collauraziun cun gruppas ed organisaziuns religiusas e na religiusas en la Svizra multicultura che s'engaschan per miras sumegliantas. KircheNord-SüdUntenLinks envida las baselgias – lur singuls commembers, gruppas ed organisaziuns ecclesiasticas sco er lur uffizis sin tut ils niveis – da gidar a purtar questa Charta da migraziun. D'autra vart sa drizza la Charta cun sias propostas politicas da rinforzar ils dretgs fundamen-talas a l'entir public interessà.

Tras princips per ina nova politica da migraziun

1 Tut ils umans en equals
Stadis ed organisaziuns statalas gradue-schan umans en categorias fitg differen-tas. Sch'i sa tracta da migraziun, giogan categorisaziuns ina rolla decisiva. Utili-

Fugitivs da la Siria e da l'Irac tar lur arrivada en Grezia (2015).

FOTO: GGIA / CC BY-SA 4.0

tad economica, «ischinanza culturala», derivanza, classa, um u dunna, religiun u simplamain rassissem decidan sur da inclusiun u exclusiun. Ord vista biblica teologica na pon ins betg acceptar talas classificaziuns. Il cuntrari, sco basa dal dretg da migraziun e da la convivenza cun migrants èsi da far valair oravant tut il principi da l'egalitat da tut ils umans. Quel ha sias ragischs en la critica biblica envers pussanzas ed en la dignitat che vegn attribuida a mintg'uman. En maniera autocritica èsi da confessar che er las baselgias n'hant beg adina dà l'im-purtanza necessaria a quest principi e ch'ellas èn sa fatgas concultaivas a l'exclusiun e la discriminaziun d'umans.

2 La giustia maina

L'engaschament concret per medems dretgs per tuts ha en mira structuras ed instituziuns segnadas da solidaritat. Perquai fa basegn – surtut sin il champ da l'economia – ina politica ch'applite-scha la mesira da la giustia. Migraziun vegn tranter auter er chaschunà d'ina politica d'economia e da commerzi chapa-listica, d'exports d'armas e d'in stil da viver betg durabel che destruescha las basas da viver empè da las mantegnair. La disputa davart tge che sajá vairamain giustia, è gist er en vista da la migraziun da manar cun auta vusch. Surtut èsi da sbittar la tesa neoliberal, tenor la quala i'n existia insumma nagina giustia. En la tradiziun biblica è giustia in fil cotschen. Perquai che giustia pussibilitescha vita e garantescha l'existenza.

3 La solidaridad decida

Ina politica d'egalitat e da giustia da-venti concreta sch'ella sa basa sin dretg solidaric e sch'ella sviluppa quel vina-vant ed al complettoscha. Dretg solidaric protegia ils pitschens e tegna en frain ils gronds. Il dretg vertent ha la tenden-za cuntraria da proteger ils ritgs dals po-vers. El garantescha pli tgunsch il

possess che la vita.
Solidaritat è la traducziun dal pled biblic «amur» e manegia la responsabili-dad per tuts, l'engaschament per ils dretgs ed ils interess dals auters, surtut dals pli debels. Tgi che s'engascha en la politica da migraziun per questi principi, sa dosta cunter l'instrumentalizazi-un da la tema. La politica focusescha temes sin ils uschedits esters, sco sche quels fissan ils oppressurs. Percunter èsi da prender serius las temes dals umans cun cumbatter mintga ingiustia sco er mintga miseria corporala u spiertala e lur chaschun. Uschia han las baselgias d'encleger lur incumbensa biblica.

Tgi che s'engascha per questi tras principi en la politica da migraziun, accentuescha l'identitat multifara dals umans. Quai che vala sco identidad d'ina persona, d'ina gruppera u d'in pie-vil, sa mida cuntinuadain. Perquai na gidi nagut da fixar umans sin in'iden-titat, sajá quai ina nazionalitat, il status social u lur schlattia ed orientaziun sex-uala. Medemamain èsi fauss da reducir umans sin lur identidad religiosa u d'als attribuir ina tala, sco che quai capita il

mument adina puspe visavi ils muslims.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il dretg sin fundar ina famiglia e partenadi e la protecziun da quels, ed il dretg sin protecziun cun-ter discriminaziun.

Tar els tutgan il dretg sin cundecisi-un, il dretg sin lavur, il dretg sin pro-vediment da la sanadad e prestaziuns socialas, il dretg sin in alloschi adequat, il dretg sin scolaziun, il d

Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna

■ L'onn 1985 è vegnida fundada a Cuiira la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna (SCG) cun la mira da promover la lavour scientifica relativa al Grischun tras la creaziun d'ina instituziun per la perscrutaziun en il chantun Grischun: l'**Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna (ICG)**. La SCG vegn pertada da com-members singuls e collectivs e sostegni-da da la Confederaziun, dal chantun Grischun e da numerusas vischnancas.

La SCG promova, en collavuraziun cun las universitads, lavers da perscrutaziun da l'istorgia e dal temp pre-schent da las differentas culturas grischunas e collavura cun instituziuns cumparegliablas en las regiuns vi-

schinantas ed en l'exterior cunfinant. Per l'accampagnament profes-sional dals projects è re-sponsabel in

Cussegli da perscrutaziun consistent da docents da las universitads svizras. In post exterior da l'Institut, che garante-scha la collazion cun las regiuns perife-ricas rumantschas e talianas, è vegni-fundat il 2005 a Segl.

Ils accents principals da la retschertga e da la promozion furman l'istorgia grischuna ed il plurilinguissem grischun: et-nologia, istorgia da l'art, vita da la musica dal Grischun, edifizis e colonisaziun. Ils resultats vegnan preschentads a la publi-citat en furma d'exposiziuns, preschen-taziuns da cudeschs, referats e discussiuns publicas. Privilegiada vegn la promozion da projects da la generaziun giuvna.

Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna

Profil

La finamira e l'intent da la Societad ch'è vegnida fundada il 1985 è da promover e d'intermediar lavers scientificas davart las culturas grischunas. Commembras èn personas privatas, vischnancas, uniuns, instituziuns e firmas. La Societad ha actualmain var 700 commembras e commembers. Ella è in'instituziun d'utilidad publica ed è politicamain e confessionalmain neutrala.

Quatter onns suenter sia fundaziun ha la Societad avert en la Reichsgasse a Cuiira in biro ed in post da perscrutaziun. Ella è sa sviluppada cintinuanta-main en il decurs dals onns 1990 ed ha survegnì da la Confederaziun il status d'in'instituziun scientifica cun impur-tanza naziunala. L'onn 2000 è provegниda da la Societad in'instituziun cun il num Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura. Malgrà la dischlocaziun del sectur da perscrutaziun èn las collazioni tranter la Societad e l'Institut restadas stregas sin il champ tematic, personal ed organisatoric. Per il 2008 ha la SCG surdà la direcziun da l'ICG a la Fundaziun per la perscrutaziun da la cultura grischuna (FCG).

Finamira (tenor art. 2 dals statuts)

La Societad sostegna e promova la perscrutaziun da la cultura grischuna ed al-pina. Ella intermediescha ils resultats da la perscrutaziun ad ina vasta publicidad.

La sedia da l'ICG sa chatta a Cuiira a l'entrada da la Reichsgasse. FOTO: CAYAMBE / CC BY-SA 4.0

Viver en il spazi al-pin – il tema central da la lavour da re-tschartga da l'Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna.

FOTO: PD

Per quest intent constituescha ella ina Fundaziun tenor art. 80ss. dal CCS ch'ha la finamira da planisar, realisar e promover projects da perscrutaziun scientifica da las Alps sin champ uman, social e cultural. La Fundaziun è la pertadra da l'Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura.

La Societad promova la collavuraziun un interdisciplinara tranter las scienzas umanas, socialas, culturalas e naturalas. La Societad sveglia l'interess e la chapientscha d'ina vasta publicidad per la cultura alpina e la perscrutaziun, documentaziun e tgira da quella.

Cussegli regional
Il Cussegli regional è l'organ consultativ da la suprastanza da la Societad; quel ha remplazzà l'onn 2007 l'anteriura «suprastanza schlargiada». El sa cumpona dals commembers da la suprastanza e d'almain otg ulteriuras personas. Questas personas representan ina regiun dal Grischun, in'instituziun culturala dal Chantun u èn individis versads culturalmain. Il presidi occupa il president da la Societad.

Ils commembers dal Cussegli regional s'inscuntran ina giada l'onn. Il manader da l'Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura infurmeschà els davart las occurrenzas ed ils projects scientifics actuels e planisads. En pli mettan els a disposiziun lur savair regional u professional.

Las incumbensas dal Cussegli regional èn surtut: promover e sostegnair las activitads che servan als intents da la Societad; participar a la realizaziun da projects scientifics en las regiuns; sostegnair la lavour publica da la Societad e da l'Institut; promover las cooperaziuns cun las instituziuns en il Chantun; repre-schentair ils interess da la Societad en las regiuns; identifitgar desiderats scientifics en las regiuns.

Servetschs
La Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna sa dat fadia da metter a disposiziun al public las dumondas ed ils resultats da perscrutaziun actuals en ina

L'Institut vegn pertà da la Fundaziun per la perscrutaziun da la cultura grischuna ch'è vegnida fundada l'onn 2007. Las lavers da project, las occurrenzas e l'infrastructura da l'Institut vegnan finanziadas cun subsidis dal maun public dal Chantun e da la Confederaziun, cun contribuziuns da terzas perso-nas e cun meds da la fundaziun pertadra.

La sedia principala da l'Institut sa chatta a Cuiira. A Segl en l'Engiadina ha l'Institut in post exterior (cf. sutvart).

Concept directiv

La politica e la pratica da perscrutaziun da l'Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna sa basan sin ils suan-dants princips:

1. L'Institut considerescha il Grischun sco zona da contact e regiun da tagl che cumpiglia diversas culturas alpinas. La diversitat istorica, linguistica e culturala

da quest spazi furma ina dimensiun cen-trala da si' aktivitat.

2. Cun sias perscrutaziuns davart la cultura en il Grischun vul l'Institut pre-schentarResultats che sveglia la attenziun er en in context surregional, nazional ed internaziunal. Il barat da las enconuschienschas scientificas succeda cun publicaziuns, dietas, colloquis e discurs tranter experts.

3. L'Institut collavura cun tut las instituziuns e personas che realisescan projects ed occurrenzas scientificas en connex cun il Grischun. Surtut vegn tschertgada la cooperaziun cun las scolas autas sin plau naziunal ed internaziunal.

4. La lavour da perscrutaziun duai corre-spunder als standards scientifics da la perscrutaziun universitara internaziunal. Il Cussegli da perscrutaziun che giudigescha ils projects vegn complettà tut tenor basegn cun experts svizzers e da l'exterior.

5. L'Institut promova sistematicamain la collavuraziun pluridisciplinara e s'en-gascha per modas d'access interdisciplinaras.

6. Scienziadas e scienziadas giuvens cun projects innovatifs duai l'Institut pro-mover cun preferenza; sche la pussaiva-dad sa porscha, er en connex cun lavurs da qualificaziun.

7. L'Institut definescha perspectivas, orizonts e prioritads da sias activitads a lunga vista senza tralaschar projects realisables a media ed a curta vista.

8. Ils custs d'administraziun da l'Institut duain sa restranscher al minimum ne-cessari per organizar e manischar la per-scrutaziun. Sin basa da cunvegas veg-nan nizzegiads entaifer il Chantun ils servetschs da l'Archiv chantunal grischun, da la Biblioteca chantunala e d'autras instituziuns publicas e privatas.

9. Ultra dal barat d'enconuschienschas tranter ils scienziadas sostegna l'Institut la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna en sias stentas da render ac-cessibels ils resultats da las lavurs scientificas ad in public interessà pli vast. En quest senn considerescha l'Institut las sias activitads sco incumbensa publica.

Post exterior Sils/Segl

L'Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura maina dapi l'onn 2005 a Segl en l'Engiadina/Ota in post exterior. Dus collavuratur scientifics stabels realisescan regularmain occurrenzas cun referats, aperitivs scientifics (discussiuns da podium cun spezialists resguardond er il public) e dietas. La plipart da las occurrenzas ha lieu directamain là, ubain en il pavigliun da la Chesa Fonio ubain en l'Hotel Waldhaus. Daspera sviluppe-schan e realisescan els projects scientifics e publicaziuns scientificas (mono-grafias d'artists, volums da dietas e.a.), tranter auter er davart l'istorgia culturala da la regiun.

Ina da las finamiras prioritaras dal post exterior è d'intensivar ils contacts sur ils cunfins da la vallada ed ils cunfins linguistics. Il post exterior vala (er) sco punct da collazion tranter l'Engiadina tudestga e rumantscha, tranter l'Engiadina e las vals dal sid vischinias talianas – la Bergiaglia ed il Puschlav – e la fin fina-la tranter ils territoris da cunfin dal Grischun e la Vuclina, resp. la Lombardia. Ina collavuraziun stretga e per part insti-tuziunalisada exista cun la Fondazione Garbold a Castasegna, cun il Forum Engadin e cun numerus auters organisaturs da cultura en tut l'Engiadina.

Publicaziuns

L'Institut edescha ina vasta paletta dad atgnas publicaziuns (t.a. la retscha «cultura alpina») u da collavuraziuns cun autres instituziuns e chassas edituras. Daspera è accessibla sur la pagina d'internet da l'Institut (www.kulturforschung.ch) ina banca da datas cun ulteriurs documents ed infurmaziuns davart lavers da per-scrutaziun actualas u terminadas. Plina-vant segna l'Institut sco coeditur dal Bündner Monatsblatt (cf. sutvart) e da la retscha Bündner Monatsblatt Beihefte.

Bündner Montasblatt: Il Bündner Mo-natsblatt (BM) è vegnì fondà il 1850 ed è cumpari ils onns 1850–71, 1881, 1896–1904 ed a partir dal 1914. Editurs: fin il 1987 la redacziun dal Bündner Monatsblatt, dapi il 1988 la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna (dapi il 2003 ensen-cun la Lia grischuna per la protecziun da la patria); il 2010 ha la Societad surdà sia coedizion a l'Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna.

Ils suttils da la publicaziun trade-schan ses stretg connex cun las pretensiuns e predilezioni dal temp: Eine Zeitschrift für Erziehungs-, Armenwesen und Volks-wirtschaft (1850–70); Zeitschrift für bündnerische Geschichte, Landes- (dapi il 1954 Heimat-) und Volkskunde (1914–87); Zeitschrift für bündnerische Ge-schichte und Landeskunde (1988–2002); Zeitschrift für Bündner Geschichte, Lan-deskunde und Baukultur (dapi il 2003).

Mint'annada cumpiglia 4–12 fasci-chels e var 300 paginas. Ultra da las contribuziuns scientificas e da temprä scientific-populara offra il Bündner Monatsblatt ina cronica, las annadas fin il 1950 ina tavla dals defunts e quellas dapi il 1988 in carnet cun la bibliografia grischuna da l'onn respectiv.

La preschentaziun:

Dossier «Institut per la perscruta-ziuun da la cultura grischuna».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=3918
www.chatta.ch

Nivels, plievgia ed urizis

Co che l'aua accumulescha energia termica en l'atmosfera

■ Co arriva l'aua en l'atmosfera?
Pertge èn nivels alvs? Tge furmas da precipitaziun datti? E tge forzas procuran ch'i tuna e chamegia? Questa preschentaziun dat in sguard a la funzioni multifaras che prevegnan a l'aua entaifer l'aura ed il clima ed approfundersha en spezial la furmaziun dals nivels e las precipitaziuns en furma da plievgia ed urizis. Il term «aura»

signifita las cundiziuns da l'atmosfera en lieu determinà durant in temp determinà. L'aua po midar pliras giadas mintga di. Sche las cundiziuns atmosfericas vegnan obsevadas sur plirs dis u pliras emnas, discurrant ins dal «svilup da l'aura». Sco «clima» vegnan definidas las cundiziuns medias da l'aura sur in decenni u ina periooda anc pli lunga.

Il sulegl, l'aria e l'aua determineschan l'aua sin l'entir planet. Per propi è il sulegl il motor: cun ses radis trametta el enormas quantitads d'energia vers noss planet, mettend uschia en movement l'aria e l'aua.

L'aria che circumdescha noss planet sco in'enveloppa, numnada atmosfera, è responsabla per l'aura. A partir da 500 km autenza s'unescha l'atmosfera cun il spazi da l'univers. Per l'aura gioga dentant ina rolla be la stresa da l'atmosfera la pli vischinanta a la terra, la troposfera. Ella s'estenda sin ils pols fin ad 8, e sin l'equator fin a 18 km autenza. L'aria è cumponida da gas, sco nitrogen ed oxigen, ed er da vapur d'aua, da dioxid da carbon, da gas nobels e da pitschnas partcials da pulvra.

Sin ses percurss tras l'atmosfera tutga la glisch dal sulegl pitschnas partcials d'aria e vegn uschia dividida. Mo perquai pu-dain nus vesair il tschiel – senza questa divisiun fiss el nair sco l'univers. La glisch blaua – cun undas curtas – fa la pli gronda sviazion e perquai para il tschiel blau. Cur ch'il sulegl stat pauc pli aut che l'orizont – la damaun e la saira – sto la glisch dal sulegl percurrer ina distanza pli gronda per arrivar sin la terra. En quel cas vegn la glisch blaua sparpagliada talmain ferm che prest nagut n'arriva sin la terra. Quai na vala dentant betg per la glisch ad undas lungas: ella è dominanta e cuntanscha la surfatscha terrestre durant la levada dal sulegl e durant il tramunt, quai ch'explitga il fenomen fascinant da la colur cotschna dal tschiel.

L'aua cuvra la gronda part da la surfatscha terrestre ed accumulescha ina part da l'energia solara en furma da chalira. Ils currents marins transportan quell'energia sur millis da kilometers – quai ch'è impurtant per equilibrar las temperaturas sin la terra. Sche l'aua evaporescha, porta il vent questa vapur vers la terra franca, nua ch'i pon sa furmar precipitaziuns.

Nivels e precipitaziuns

La vapur d'aua è ina cumponenta impurtanta da l'aria. En l'aria fraida chattain nus pauca vapur d'aua, entant che

signifita las cundiziuns da l'atmosfera en lieu determinà durant in temp determinà. L'aua

En cas da plievgias intensivas ed urizis servan ils nivels da privel ad adattar a temp il comportament.

FOTO: PD

l'aua chauda po cuntegnair blera. Sche l'aua sa refrestgenta e s'avischina a 100% umiditat relativa, sa transfurmescha la vapur en daguts da condensaziun

– tar temperaturas particularmain bas-sas pon er sa furmar pitschens cristals da glatsch. Tar la condensaziun e la furmaziun da glatsch sa traci da process che generesch an energia. Perquai pon ils nivels muntar fitg ad aut en l'atmosfera; ma quest'energia po er chaschunar fermes moviments d'aria en ils nivels e manar uschia a temporals intensivs.

In nivel sa lascha pia definir sco accumaziun da fins daguts d'aua u da cristals da glatsch en l'atmosfera. È il nivel en contact cun la terra, discrur'ins da tschajera u brentina. Visibels èn ils nivels perquai ch'els sparpaglijan equalmain ils divers tips da glisch (las differantas lunghezzas da las undas) – nivels pitschens paron perquai alvs. Pli grond ch'in nivel è e dapli daguts d'aua ch'el cuntegna e dapli bregia che la glisch ha d'al traversar – il nivel para pli grischi. Ils nivels nairs èn talmain plains da daguts ch'els na laschan insumma betg pli passar la glisch. Els annuzian ferma plievgia.

Tenor lur cunfin bass sudtividia la World Meteorological Organization ils nivels en quatter famiglias: nivels auts (cirro, en la zona temprada en in'autenza da 5 fin 13 km), mez auts (alto, 2 fin 7 km), bass (strato 0 fin 2 km) e nivels verticals che s'extenden sur pliras auzadas (nimbo, 0 fin 3 km). Questas quatter famiglias cumpligian diesch geners che sa laschan da lui vart divider en 14 (resp. cun cumbinaziuns) 27 spezias e diversas sutspezias/furmazias spezialas. In singul nivel po cumpligiar las caracteristicas d'ina spezia e da pliras sutspezias.

Plievgia

La plievgia è la furma da precipitaziuns liquidas or da nivels la pli frequenta. Guttins en suspensiun en ils nivels cre-schan e daventan guts pli gronds e crodan alura pervi da la gravitaziun giu sin terra.

Nivels da privel da plievgia

Nivel da privel 2 (privel moderà): Nord

da las Alps ed Alps: 30–50 mm / 24 h. Sch'il funs ed il terren èn già saziads, èsi pussaivel ch'els auals creschan localmain u ch'i dat inundaziuns localas.

Nivel da privel 3 (privel considerabel): Nord da las Alps ed Alps: 50–80 mm / 24 h, 80–110 mm / 48 h, 100–130 mm / 72 h. Auals e cascadas creschan, foss ch'èn normalmain sitgs mainan aua, sistems da cuvels expondis vegnan inundaziuns. Il traffic sin via vegn impedidi en lieus exponidis.

Nivel da privel 4 (grond privel): Nord da las Alps ed Alps: 80–120 mm / 24h, 110–150 mm / 48h, 130–170 mm / 72 h. Pussaivlas èn inundaziuns da zonas umidas per lung dals flums e da zonas che vegnan inundadas tar auas grondas sco er da zonas da riva dals lais. Auals e cascadas creschan ferm, foss ch'èn normalmain sitgs mainan blera aua, sistems da cuvels vegnan inundaziuns. Localmain poi dar bovas sin spundas fitg stippas. Ils sistems da l'allontanamento da l'aua e las chanalisaziuns na funcziun betg pli. Sutpassadis, garaschas sutterranas e tschalers vegnan inundaziuns. Il traffic sin via vegn impedidi en il traffic da viafier vegnan imprevidi.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): Nord da las Alps ed Alps: >120 mm / 24 h, >150 mm / 48 h, >170 mm / 72 h. Territoris ch'èn darar inundadas vegnan er inundaziuns. Auals e cascadas creschan extremamain ferm, foss ch'èn normalmain sitgs mainan extremamain blera aua, er en regiuns ch'èn normalmain pauc periclitadas. Ils sistems da l'allontanamento da l'aua e las chanalisaziuns na funcziun betg pli ed ils stabiliments da protecziun cunter aua gronda n'adempleschan betg pli lur intent. Sutpassadis, garaschas sutterranas e tschalers vegnan inundaziuns. Il traffic sin via ed il traffic da viafier vegnan imprevidi.

Nivel da privel 6 (fitg grond privel): Nord da las Alps ed Alps: >120 mm / 24 h, >150 mm / 48 h, >170 mm / 72 h. Territoris ch'èn darar inundadas vegnan er inundaziuns. Auals e cascadas creschan extremamain ferm, foss ch'èn normalmain sitgs mainan extremamain blera aua, er en regiuns ch'èn normalmain pauc periclitadas. Ils sistems da l'allontanamento da l'aua e las chanalisaziuns na funcziun betg pli ed ils stabiliments da protecziun cunter aua gronda n'adempleschan betg pli lur intent. Sutpassadis, garaschas sutterranas e tschalers vegnan inundaziuns. Il traffic sin via ed il traffic da viafier vegnan imprevidi.

Recumandaziuns da comportament en cas da plievgias fermas

Per regla pon ils meteorologs prognosticari da l'aua. Perquai ch'els nivels da privel 2 (privel moderà) da Nord da las Alps ed Alps: 30–50 mm / 24 h. Sch'il funs ed il terren èn già saziads, èsi pussaivel ch'els auals creschan localmain u ch'i dat inundaziuns localas.

Localisar ad ura ils urizis

Il pur raschla il fain già la damaun ed al metta en il clavà, sche la prevision da l'aua annunzia in urizi per la saira, l'organisatur d'in open air sposta l'eveniment sin in'autra saira e l'alarm da stemprads infurmescha ils navigaturs a vela ed ils chapitanis da bastiments. Tut questas personas dovràn previsiuns uschè precisas sco pussaivel.

Cunquai ch'els urizis sa sviluppan ra-

pidamain, èsi bain difficil da prevesair els; cun agid da la rait da radars meteorologics èsi però pussaivel d'identifitar lur posizion e la direcziun en la quala els sa movan. Ils radars svizzers furneschan mintga 2–3 minutgas in maletg actualisà cun ina resoluzion spaziala d'in kilometer. Il radar percorscha er daguts fins sin ina distanza da 200 kilometers. La rait da radar pussibilitescha uschia da far previsiuns per urizis a curta vista fin in'ura ordavant.

Nivels da privel d'urizis

Nivel da privel 2 (privel moderà): Urizis usitads per la stagiu (perquai na vegnan publitgads sin www.privels-natira.ch, il portal d'avvertiment da la Confederaziun, nagins avvertiments speziali).

Nivel da privel 3 (privel considerabel): Urizis fermi (90–120 km/h, 2–4 cm granella, 30–50 mm/h). I po dar andergamain undadas en auals. Plantas cupitgan. Localmain poi dar bovas sin spundas fitg stippas, donnas da granella e culps da chametg. Ils sistems da l'allontanamento da l'aua e las chanalisaziuns na funcziun betg pli. Sutpassadis, garaschas sutterranas e tschalers vegnan inundaziuns. Il traffic sin via, il traffic da viafier ed il traffic aviatic vegnan imprevidi. Il traffic da nav sin lais è periclità tra bufs fitg fermi ed imprevis.

Nivel da privel 4 (grond privel): Urizis fitg fermi (> 120 km/h, > 4 cm granella, > 50 mm/h). Las consequenzas èn las medemas sco tar il nivel 3, ma cun probabilitad augmentada.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): I vegnan mo emess avvertiments d'urizis dal nivel 3 e 4. Malgrà medis auxiliars e metodas modernas n'esi ozendi betg pussaivel da predir precisamain pliras uras ordavant la fermezza, las uras ed il lieu d'urizis fitg fermi e d'avvertir davart tals urizis. Trais nivels da differenziazion n'èn perquai pauc raschunaivels.

Recumandaziuns da comportament

Perquai ch'els urizis sa furman savens spontanamente, andergamain e svelt e cunquai ch'igl è difficil da predir la via ch'els prendan, resta eventualmain mo pauc temp per far preparativas. Perquai èsi da far quind cun precipitaziuns andergas e fermas (plievgia u granella) sco er cun bufs e cun chametgs. Avant in urizi: desister da turas en muntonga u da spassegiadas en il guaud u en il terren avert; fixar e proteger plantas da vaschs, parasols, storas da sulegl, sutgas levas da plastic e.u.v. ch'èn al liber (donnas da granella e da vent); sche pussaivel metter l'auto en ina garasca (donnas da granella); distatgar apparats electrics (p.ex. televisiun, computer) da la rait electrica.

Sch'i chamegia e tuna, è l'urizi savens datiers avunda per periclitar personas al liber. Pli pauc temp che passa tranter il chametg ed il tun, e pli datiers che l'urizi è. Regla generala: Il dumber da secundas tranter il chametg ed il tun dividì cun 3 dat la distanza tar l'urizi. Durant in urizi: tegnair distanza da crestas exponids a chametgs, da plantas exponidas, da gruppas da plantas, da pitgas u da turs; tschertgar protecziun: en in edifizi / en l'auto (chabgia da Faraday); sch'ins na chatta nagn'autra protecziun: ir en la posizion a granugl; tegnair distanza d'objects metallics u da surfatschas d'aua; sche l'urizi arriva nunspetgadament durant far bogn: sortir immediatament da l'aua; betg charrar u charrar pli plaun sin traejets inundaziuns; tegnair distanza da letgs d'aulas e da zonas fitg spundivas.

La preschentaziun:

Dossier «Nivels, plievgia ed urizis».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=4569
www.chattà.ch

Las singulas stresas e furmas da nivels:

- Ci – cirrus
- Cs – cirrostratus
- Cc – cirrocumulus
- As – altostratus
- Ac – altocumulus
- Ns – nimbostratus
- Cb – cumulonimbus
- Cu – cumulus
- Sc – stratocumulus
- St – stratus

GRAFICA: PD

Nua via? Visiuns per il Grischun l'onn 2050

Il svilup dapi la fundaziun dal Chan tun l'onn 1804 mussa ch'il Grischun furma in terren ordvart favuraivel per ideas visiunares. Or da visiuns èn sa sviluppads il turissem alpin cun cum plex d'hotels temeraris, la Viafier re tica, ovras electricas, gieus olimpics ed il Parc naziunal. Da formular visiuns è da muntada centrala per encon scher ed avisar perspectivas a lunga vista.

Pertge che «planisaziuns strategicas na valan nagut, sch'ins n'ha betg l'emprin ina giada ina visiun strate gica» (John Naisbitt, *1929). En quest senn ha cusseglier guvernatur Christian Rathgeb envidà l'onn 2016 – sco pres ident da la regenza dal Grischun – d'in oltrar perspectivas per il futur dal Chantun.

Da quai è resultà il cedesch volumi nus «Visionen Graubünden 2050», en il qual radund 150 personas e 15 classas da scola preschentan lur perspectivas per il futur dal Grischun. Sper personalitads prominentas or da l'economia sco Alois Vinzens e Claudia Züllig, or da la cultura sco Thomas Hirschhorn u or dal sport sco Nino Schurter vegnan a pled l'ante riura cussegliera federala Eveline Wid mer-Schlumpf, ma er burgaisas e bur gais engaschads. En il pled introductiv descriva il visiunari da renom mundial Bertrand Piccard sia via da la visiun a la realisaziun da quella.

Las singulas visiuns sa preschentan bain a moda fitg differenta – ma tuttas èn segnadas da l'optimissem, da la passi un e dal plaschair da far resortir l'im mens potenzial dal chantun Grischun per concepir ses futur. Il cedesch da 430 paginas è scrit per tudestg, cun pitschens inserts en rumantsch, talian ed englais. En la prefaziun, cuntegnida en tut las quatter lingus numnadas, tracta Christian Rathgeb l'intent da sia rinnada d'ideas e visiuns; chattà.ch preschenta quella a moda integrala.

Visiuns strategicas – la necessitat da far ponderaziuns davart il futur dal Chantun

Visiuns stantan al cumentament da mintga perspectiva a lunga vista, suan dadas d'ina planisaziun strategica; pir lura naschan projects, concepts e plans da realisaziun. En quest senn ha er il scriptur Victur Hugo (1802–1885) ex primì la necessitat da far ponderaziuns strategicas. Per el è «in siemi indispensabel, sch'ins vul concepir il futur». E sco cumpliettaziun adequata sa cunfa in citat da l'anteriura first lady americana Ele nor Roosevelt (1884–1962): «Il futur tutga a quels che crain en la bellezza da lu siemis».

Enconschentamain na dependa il futur betg mo da quai che nus faschain, mabain er da quai che nus tralaschain. Da resguardar quai è tant pli impurtant, perquai ch'il mund vegn – per exemplu tenor il futurist Gerd Leonhard (*1961)

– a sa midar pli fitg ils proxims 20 onns ch'ils ultims 300 onns. A chaschun dal Forum economic mondial (WEF) 2016 a Tavau – quel WEF che dueva fumar l'inspirazion per quest project – ha ses fundatur Klaus Schwab manegià che las midadas socialas actualas sajan uschè profundas ch'i n'haja «anc mai dà schanzas pli grondas, ma er anc mai pri vels potenzials pli gravants en l'istoria humana». Tant pli impurtantas èn ozendi visiuns che servan sco maletgs directivs per concepir il futur da noss Chantun.

Il spazi d'agir social respectivamain il rom statal per prender decisius en noss Chantun sto vegnir nizzeggi. Las contribuziuni cuntegnidas en il cedesch duain mussar ch'igl èn avant maun bleras visiuns per concepir il futur e ch'i vegn er localisa bler potenzial. En spezial vegni perquai er ad esser decisiv da stgaffir in clima, nua che visiuns pon vegnir realisadas (er en il futur).

Tenor l'opiniun dals visiunaris vegn quai a reüssir – grazia a la mentalitàd grischuna ch'è caracterizada dal passà. Spiert da piunier, innovaziun e perseveranza èn stads durant tschientaners qualitads indispensables per survivere en il criv territori da muntogna ed èn restauradas fin oz virtids grischunas. La convivenza da las trois culturas linguisticaas ha promovi il spiert conciliant envers las minoritads. Sco pajais da pass e da turis sem apprezzain e beneventain nus plinavant il sguard che vischins ed er giasts (savens investiders) dattan da dadora sin noss Chantun e che ans mussa adina puspè la via. Quest sguard era ed è adina puspè in'inspirazion.

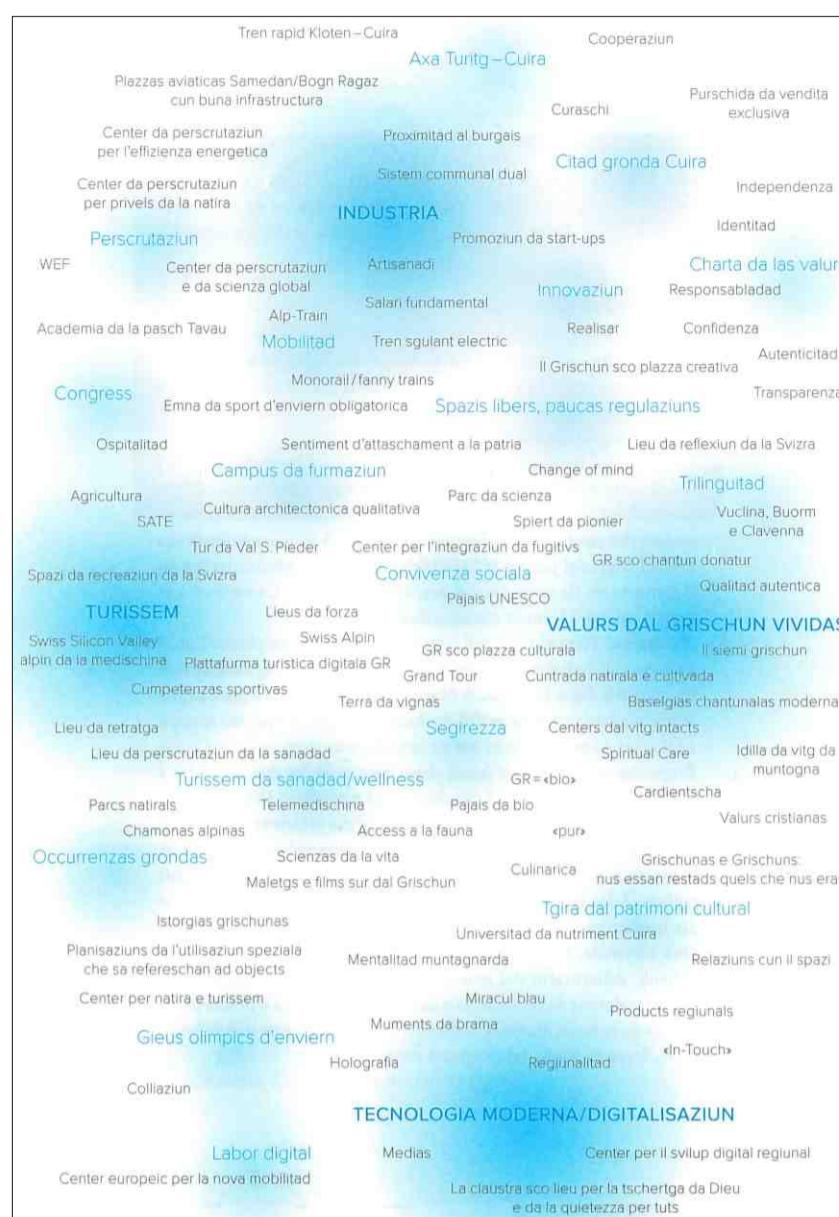
Il cedesch na duai betg esser in'istrucziun per stgaffir novs instruments politics u ina basa per pretensiuns politicas actualas. «Visionen Graubünden 2050» duai esser ina contribuziun positiva en il lavoratori (da reflexiuns) avert per optimar las visiuns strategicas dal Grischun. Ella mussa che personas indigenas e giasts han la prontezza ed er ble ra passiun da collaurar activamain vi dal futur dal Grischun. Nus tutts essan dumandads da prestar nossa contribuziun en quest dialog. En quest regard duai il cedesch purtar moviment per il Grischun.

Betg in cedesch da lectura, mabain in cedesch da laver

Las personas che vegnan a pled en il cedesch èn vegnidias tschernidas subjectivamain e fin ad in tschert grad er casualmain. La seleczion è logicamain incompleta – ed ella n'è er betg representativa, saja quai areguard la politica, las regiuns, las schlattainas, la vegliadetgna, las branschas u saja quai en auters regards. A pled vegnan visiunaris che jau hai scuntrò durant mes onn d'uffizi e cun ils quals la concepziun dal futur è stada in tema, personas che jau hai dumandà u ch'en suandadas in da mes appels publics da cooperar al project «Visionen Graubünden 2050». Politichers n'hai jau sapientivamain betg dumandà, en spezial perquai ch'in equilibri na ma pareva betg pussaivel. Intgins magistrats politics vegnan dentant a pled perti da lur autres funczions.

Las contribuziuns inoltradas sin fundament da mes appels publics han tuttas pudi vegnir resguardadas. Intgins personas dumandadas n'han betg pudi s'imaginar da cooperar activamain en scrit a questa debatta. In zunt grond plaschair hai jau percuter gi che 15 classas da scola èn suandadas l'appel ed han preschentà lur visiuns en reliefs u mal letgs – a lur lavurs è deditgà in chapitel spezial en il cedesch.

Mes appels da formular ina visiun per il futur era restreschiò mo areguard la dimensiun e l'orizont da temp 2050, uschia ch'i èn resultadas las pli differentas avischinaziuns en la formulaziun. Blers visiunaris han chapò l'incarica sco sfida, han integrà lur conturns famigliars u professiunals ed han gi

Gion Duno Simeon (1906–2000)

Chantadur, dirigent, organist e cumponist surmiran

Gion Duno Simeon è naschi ils 30 d'avust 1906 a Casti en Val d'Alvra ed è mort ils 26 da novembar 2000 a Churwalden. La musica, la pedagogia e la lingua rumantscha han giugà ina rolla centrala en la vita da l'antier magister ed inspectur da scola. Gion Duno Simeon ha dirigi il Chor rumantsch da la Scola chantunala a Cuira ed ils chorus virils da Lantsch, Casti, Alvra e Surses. A partir dal 1933 ha el cumenzà a cumponer chanzuns per la scola e per «ses» chorus. Si'ovra cumpiglia passa 150 chanzuns, scrittas per la gronda part per chor viril, ma er per chor maschadà e da dunnas. Ultra da quai ha el cumponer ovras per solist vocal e clavazin/orgla.

Las chanzuns da Gion Duno Simeon mussan ch'el n'ha mai snegà sias profundas raigischs en la tonalitat da la romantica tardiva. «Lesprit» da sia musica è sper la lingua melodica clera-filigrana surtut la chantabilitat. L'ovra musicala da Gion Duno Simeon ha influenzà sensibilamain il repertori musical dals Rumantschs.

Vita ed ovra

Gion Duno Simeon è stà cumponist, dirigent da chor, organist, scolast primar, inspectur da scola, schurnalist e comember da l'Uniun Rumantscha da Surmeir (URS). La musica, la pedagogia e la lingua rumantscha han giugà ina rolla centrala en la vita da Simeon ch'è s'engaschà ferventamain per quests trois champs, e quai sper si'incumbensa s'bab da nov uffants. L'onn 1995 è Simeon vegni undrà cun il premi da rencognuschienscha dal chantun Grischun per ses engaschi en favur da la musica e da la lingua rumantscha.

Simeon ha pudi absorver il seminari da scolasts, quai che na sa chapiva betg da sasez da quel temp sco figl d'in empliò da la Posta e da la Vifacier retica. L'atun 1922 è Simeon entrà en la partizun rumantscha ed ha terminà la scolazun il 1926 cun la patenta da scolast grischuna. L'atun dal medem onn ha el surpiglià a Lantsch, en sia vischnanca burgaisa, ina plazza sco scolast. A quella è el restà fidaivel fin si'eleciun sco inspectur da scola per il Grischun Central l'onn 1953.

Simeon è stà activ en l'Uniun grischuna da scolasts e scolasts, la quala el ha er presidià durant dus onns (1958–1960). Sper l'accopagnament da 170 scolasts e scolasts en il district d'inspezione dal Grischun Central, è Simeon stà fatschentà durant ses temp d'uffizi cun tems sco la mancanza da scolasts e l'introduziun da scolas realas en il Grischun. El è restà inspectur da scola fin ses pensiunament l'onn 1971.

L'engaschi da Simeon per la lingua rumantscha, oravant tut per il surmiran, è exemplaric. Sper sias contribuziuns per

mantegnair la lingua cun agid d'usits e da festas a Lantsch, ch'el ha pudi colliar fitg bain cun sia professiun sco scolast, sco er la cumposizion da numerus chanzuns surmiranas, èn surtut da menziun sias activitads schurnalisticas. Simeon è stà in dals iniziants principals da la gassetta «La Pagina da Surmeir» ch'è vegnida publitgada a partir dal 1946 sco agiunta da la «Gassetta Romontsch» e ch'è cumparida il 1949 sco gassetta independenta (l'emprim mintga mais, pli tard mintg'emma).

Sco redactur (1950–1952) e pli tard collavuratur liber ha el contribui fin intgins onns avant sia mort almain in artigel per ediziun. Ultra da quai ha el publitgà artigels en l'annuari da l'Uniun Rumantscha da Surmeir, «Igl noss Sulom», sco er en il «Calender Surmiran». Gia baud è Simeon daventà comember da l'Uniun rumantscha da Surmeir, la quala el ha presidià durant trais onns (1949–1952). Pli tard è el vegni elegi sco president d'onur da l'uniun. In dals gronds projects realisads da l'Uniun rumantscha da Surmeir durant quest temp è stà l'elavuraziun dal «Vocabulari da Surmeir» (1970).

La musica è già adina stada fitg a cor a Simeon ed uschia ha el profità sco seminarist da las vastas pussiavladads da furmaziun musicalas. Cun surpigliar la direcziun dal chor rumantsch da la Scola chantunala (1925–1926) ha el pudi far las emprimas experientschas sco dirigent. Il medem temp sco quai ch'el è daventà scolast, è el er vegni tschernì sco organist da la vischnanca da Lantsch. A quest uffizi è el restà fidaivel fin ch'el ha bandunà la vischnanca. Sco dirigent da differents chorus ha Simeon pudi festivar bels success, tranter auter a la Festa federala da chant a Son Gagl (1954) cun il Chor viril baselgia Lantsch ch'el ha dirigi dal 1929 fin il 1955. Sco dirigent dal pli grond chor da Surmeir, il Chor viril Alvra (1932–1948), ha el partcipà a numerus festas da chant districtualas e chantunala, sco er a la Festa federala da chant a Berna (1948). Quest chor ha er representà il Surmeir a l'Expoziun naziunala a Turitg (1939) ed ha dastgà chantar per il Radio Beromünster il 1939 ed il 1942. Simeon ha er dirigi il chor viril da Casti e tschintg onns il chor viril Surses (1962–1967).

Il dirigent ha constatà gia baud ch'i na deva betg bleras chanzuns surmiranas per chorus, ed uschia ha el, sco commember d'ina cumissiun da la Lia Rumantscha, dumandà differents poets surmirans da metter a disposizion l'ur poesias per cumposiziuns. A l'entschatta han ils Rumantschs Duri Sialm e Robert Cantieni cumponi las melodias per las poesias rumantschas dad Otto Spinas, Andreia Steier e pader Alexander Lozza. Pli tard è questa collavuraziun vegnida extendida er sin cumponists da lingua tudestga, sco Ernst Broechin, Josef Gallus Scheel ed Otto Kreis.

A partir dal 1933 ha er Simeon cu-

Cuverta dal disc cumpact.

FOTO: MAD

menzà a cumponer. Si'ovra cumpiglia passa 150 chanzuns, scrittas per gronda part per chor viril. Ultra da quai ha el cumponì var tschintg ovras per solist vocal cun accopagnament da clavazin/orgla. En sia lavour tardiva (a partir dal 1981) è el sa deditgà a chanzuns religiusas ed ha cumponi la musica per 20 texts tudestgs da pader Maximilian Breig. Bleras da sias cumposiziuns fan anc oz part dal repertori dals chorus rumantschs.

Il disc cumpact

L'onn 2011 ha Radiotelevisiun Rumantscha realisà en rom da la retscha «Top Chors» il disc cumpact «Clera notg. Gion Duno Simeon 1906–2000». Quel porscha in tagl representativ da l'ovra musicala dal cumponist. Sper infurmaziuns davart vita ed ovra da Gion Duno Simeon cuntegna il carnet accopagnant dal disc cumpact tut il texts da las chanzuns, inclusiv la translaziun tudestga.

Las 27 registraziuns (durada totala 64 minutas) èn vegnidas fatgas tranter il 1973 ed il 2010. Sper la chanzun introductory 1. «Clera notg» (text: Peder Cadotsch, preschentaziun: Chor da giuvenils grischun) èn las chanzuns strutturadas en quatter parts:

Patria

2. Immi a Surmeir (text: Gion Peder Thöni, preschentaziun: Chor viril Surses);
3. Alvra – Gelgia (text: Gion Not Spegnas, preschentaziun: Chor viril Salouf);
4. Misteil (text Gion Not Spegnas, preschentaziun: Chor viril Surses);
5. La tgaplotta (text: Alexander Lozza, preschentaziun: Christian Cantieni/Clau Scherrer);
6. Pumer rumantsch (text: Roc Poltera, preschentaziun: Chor viril Alvra).

Taimps

7. Mies cor stò oz cantar (text: Giatgen Uffer, preschentaziun: Cantus firmus Surselva);
8. Taimps da matg (text: Peder Cadotsch, preschentaziun: Chor viril Vaz);
9. Vanteira da matg (text: Gion Peder Thöni, preschentaziun: Las Vouschs dalla Gelgia Savognin);
10. Maletgs dalla pizza (text: Albert Camèn, preschentaziun: Chor viril Surses);
11. Tschiel stelia (text: Giatgen Uffer, preschentaziun: Chor viril Alvra);
12. Seira (text: Bonifaci Platz, preschentaziun: Chor viril baselgia Savognin);
13. Oura nocturna (text: Gion Peder Thöni, preschentaziun: Chor da donnas Vaz).

Amour/Veta umana

14. Neglas (text: Gion Deplazes, pre-

24. Igl lungat dalla mamma (text: Andreia Steier, preschentaziun: Christian Cantieni/Clau Scherrer);

25. Dumengia (text: Peder Cadotsch, preschentaziun: Chor Davos Fallung Savognin);

26. La tgaplotta (text: Alexander Lozza, preschentaziun: Chor viril Surses);

27. Clera notg (text: Peder Cadotsch, preschentaziun: Cantus firmus Surselva).

Ediziun da «Las canzungs»

«Las canzungs» – sut quest titel è cumparida il 2011 ina mappa e cd-rom che cumpiglia ils texts e las notas da tut las 154 chanzuns da Gion Duno Simeon ch'èn vegnidas a la glisch. Edi questa collezioni ha Urs Simeon, il figl da Gion Duno, il qual è sez stà activ fin sia pensiun sco magister da musica a la Scola media evangelica ad Aschera.

Gion Duno Simeon aveva la disa da reparter sias notas là, nua che quellas vegnivan gist duvradas. Pir pli tard ha el fatg in register da sias cumposizioni, ma quel cuntegnea be ina pitschna part da si'ovra. Cun agid da dirigents e poets e grazia a veglias registraziuns da Radio Rumantsch èsi reüssì da collezioni successivamain il relasch sparpaglià dal cumponist. Per part èn uschia vegnidas a la glisch chanzuns che n'eran strusch enconuschantas.

Urs Simeon ha fatg las lavurs da correctura e d'ediziun ed er transponi singulares chanzuns, per che quellas possian

Chor viril Alvra, Chor viril Casti, Chor viril Lantsch,
Chor viril Vaz, Chor da donnas Vaz, Chor masdo Alvra
Christian Cantieni ed Urs Simeon, solists

Concert commemorativ a Lantsch
Sonda, ils 2 d'avrigl 2011 a las 20:00
en sala polivalenta a Lantsch

RTR preschenta il disc cumpact TOP CHORS vol. 3
Gion Duno Simeon «Clera notg»

Entrada libra. Ustaria.
Cordialmain envidan Chor viril Lantsch
e Radiotelevisiun Svizra Rumantscha

RTR Radiotelevisiun Svizra Rumantscha

Festa commemorativa dal 2011.

FOTO: MAD

vegnir chantadas dals chorus a pliras vuschs. Grazia a la lavour d'ediziun e da digitalisaziun èsi garanti ch'il repertori da Gion Duno Simeon, uschè apprezzia da chantaduras e chantadurs, stettia er vinavant a disposiziun a personas e furmaziuns interessadas e cintuneschia ad embellir la musica chorala indigena.

La preschentaziun:
Dossier «Gion Duno Simeon».

Dapli informaziuns:
chatta.ch/?hiid=4571
www.chattà.ch

Gion Duno Simeon.

FOTO: MAD

Da la Battaglia da Morgarten enfin la Republica helvetica

Las bandieras en il Museum dal Patg federal a Sviz

■ Sper ils patgs istorics èn exponidas en il Museum dal Patg federal a Sviz numerusas bandieras. Tant ils patgs sco er las bandieras derivan da la colleziun da l'Archiv chantunal da Sviz; i sa tracta pia da perditgas «chantinalas», las qualas han però in caracer representativ per il svilup istoric da la Sviza dal 14avel fin l'entschatta dal 19avel tschientaner. Per determinar l'origin da las bandieras exponidas han las etichettas ina grond'impurtanza. Quellas dateschan dal 16avel e 17avel tschientaner. I restan però in pèr intschertezzas concernent lur attribuzion, perquai che las etichettas èn idas a perder durant la restituiziun da las bandieras pertadas a Berna il 1798 da las trupps d'invasiun franzosas. En quell'occasiun ston er ils quaders d'angul esser vegnids eliminads.

Las re schertgas modernas da la istoria da textilias permettan da determinar per gronda part l'origin da differents exemplars. L'entira collezioni da bandieras è vegnida restaurada il 1979/80 dal Museum naziunal en occasiun da la renovaziun da la sala dals patgs federales.

14avel tschientaner

La bandiera da Morgarten: Bandiera chantunala. Rectangulara, verticala. Autezza 143 cm, largezza 98 cm. Bandiera da saida, oriundamain cotschna, oz fermamain scolurada. La bandiera sa cumpona da duas tailas orizontalas da medema structura e da maniera da taisser identica. Ormadas tailas èn smuttadas da tut las varts. In quader da chantun cun la representaziun dal crucifitgà na para betg d'avair existi. Tenor la tradiziun e las retschertgas modernas sin il champ da l'istoria da textilias, datecha la bandiera da l'emprim quart dal 14avel tschientaner. Ella dat perditga en moda excellenta da la Battaglia da Morgarten dal 1315. Text da l'etichetta: «Ao.mcccxxv. den xvij. wintermonat, halfen die von Schwyz mit hilf deren von Ury unndt Underwalden under mir hertzog Lüpolt von Österrich obsigen am Morengarten.»

La bandiera da Laupen: Bandiera chantunala da l'emprima mesadad dal 14avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 157 cm, largezza 111 cm. Bandiera cotschna, bain mantegnida, en in unic toc cusì sin in taftà da saida cotschen, ma fermamain scolurada. Taja cotschna da 6 cm largezza (rundella en la quala passa l'asta da la bandiera). La bandiera possedeva en l'angul sur a dretta in quader. Sut questa bandiera han ils da Sviz giidà ils Bernais a Laupen en la battaglia cunter la noblezza savoiarda. Text da l'etichetta: «Ao. mccccxxx. (!) ist dis banner zuo Loupen gsin, alda die herrschafft den sig verlorn, wider die von Bern. Half Ury, Schwyz, Underwalden, Hasle, Sibenthal unnd Solo-thurn.»

La bandiera da Sempach: Bandiera chantunala da la seconda mesadad dal 14avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 168 cm, largezza 87 cm. La bandiera, fatga d'in unic toc da taftà da saida cotschen, è bain mantegnida, ma fermamain scolurada. En la largezza manca ina buna part da la taja, quai che pudess expligtar la mancanza d'in quader da chantun. Tenor la tradiziun è la bandiera vegnida pertada il 1386 en la battaglia decisiva dals Confederads cunter ils Austriacs a Sempach. Text da l'etichetta: «Ao. mcccxxxvj den 9. heumonat, geschach unnder mir der sig zuo Sempach wider hertzog Lüpold von Österrich, hertzog Lüpolt ist selb bli-ben.»

15avel tschientaner

La banderola da la Leventina: Autezza 72 cm, largezza 68 cm. Taila da launa cotschna cun crusch alva da 8 cm largezza e cun taja da launa da 5 cm largezza. L'istoria da la banderola n'è betg enconuschenta. Il text da l'etichetta da la pli veglia bandiera da Sviz sa cloma: «Diss fenly hatten die fryheit gesellen ze lisen / do man lisen in nam.» La furma linguistica e la scrittura permettan da datar l'etichetta en il 15avel tschientaner. La pli veglia tradiziun locala rapporta ch'in tschert dumbe da cumbattants da Sviz haja prendi part il 1403 a la liberaziun da la Leventina tras ils chantuns dad Uri e Sursilvania. I pudess pia sa tractar da la banderola da quests voluntaris da Sviz. Ma ins po er pensar ad ina bandiera dal moviment da libertad da la Leventina da quel temp, passada a Sviz per rascuns nunenconuschentas. Er l'illustrazuni da l'expediziun en la Val d'Osso il 1410 en la cronica lucernaisa da Diebold Schilling na permetta betg da responder a questa dumonda. La bandiera da Sviz n'era betg preschenta a l'expediziun e la banderola cotschna illustrada cun ina crusch alva pudess appartegnair tant al contingent dals Leventinais sco als voluntaris da Sviz.

La bandiera da l'Emprima Guerra da Turitg: Bandiera chantunala da la mesadad dal 15avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 138 cm, largezza 122 cm, cumprais la taja da 7 cm largezza. La bandiera da taftà da saida cotschen è detg scolurida e fermamain donnegiada; ella è perquai vegnida surtratga d'ina nova taila da saida da medema colur. La furma da questa bandiera da Sviz corrispunda a quella da la pli veglia bandiera da Turitg, datada dal 1437. Ella porta ils fastizs d'in quader da chantun spari. Il text da l'etichetta «Etzel, alt-Zürichkrieg» regorda als cumbats tranter Turitg e Sviz per l'ierta dals conts dal Toggenburg, e la guerra veheimenta che suonda en tut il sidvest da l'imperi transer Turitg, l'Austria e la noblezza alliada d'ina vart ed ils Confederads da l'autra.

La bandiera da la Guerra da Burgogna: Bandiera chantunala da la mesadad dal 15avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 159 cm, largezza 111–112 cm, cumprais la taja. Bandiera bain mantegnida, cumponida da duas tailas verticalas da taftà cotschen. Ils quaders da chantun picturads – Nossadunna cun l'uffant d'ina vart, il patron son Martin a chaval ed il murdieu da l'autra – dateschan dal 17avel tschientaner. La bandiera è liada stretgament a la legenda fantastica da la bandiera da Sviz che raquinta da differentas expediziuns da quels da Sviz a Roma e cunter ils pajaus, e che, en el temp medieval tardiv, constituiva in ele-

Bandieras dals Confederadas a la Battaglia da Nancy (1477).

FOTO: PD

bandiera avant la seconda mesadad dal 15avel tschientaner, ma la part exter-ura parallel a l'asta pudess esser vegnida eliminada. Tenor opiniuns pli veglias pon ins datar il quader da chantun en l'emprim terz dal 15avel tschientaner, tenor novs criteris già en il 14avel tschientaner. La bandiera chantunala regorda al temp da las Guerras da Burgogna e lur battaglias terriblas cunter il duca Carl il Temerari.

16avel tschientaner

La bandiera da Roma: Bandiera chantunala dal 15avel/16avel tschientaner; rectangulara, verticala. Autezza 163 cm, largezza 134 cm, cumprais la taja da 6 cm largezza. Bandiera bain mantegnida, cumponida da duas tailas verticalas da taftà cotschen. Ils quaders da chantun picturads – Nossadunna cun l'uffant d'ina vart, il patron son Martin a chaval ed il murdieu da l'autra – dateschan dal 17avel tschientaner. La bandiera è liada stretgament a la legenda fantastica da la bandiera da Sviz che raquinta da differentas expediziuns da quels da Sviz a Roma e cunter ils pajaus, e che, en el temp medieval tardiv, constituiva in ele-

ment essenzial da la conscienza da sasez dals da Sviz.

La bandiera da papa Julius II: Rectangulara, verticala. Autezza 196 cm, largezza 183 cm. Bandiera ordwart bain mantegnida da damast da saida, cumponida da trois tailas. Il quader da chantun en aur sin fund nair mussa Cristus a la crusch, ils utensils da la Passiun, il sudari da la sontga Veronica en el quadrat survart e, davosvart, las clavas apostolicas. En il center da la part sura da la bandiera sa chatta ina representaziun en aur da Nossadunna cun l'uffant, en pe sin ina mesaglina en la mandorla splenduranta. Circumdata da trois varts da roms stat en lingua latina la suandanta inscrizziun: «La beatissima mamma da Dieu, il sontg sudari e las clavas als èn vegnids regalads perquai ch'els han defendì la sontga mamma baselgia. L'onn da l'incarnaziun 1512, sut il reginavel da Julius II.»

Questas bandieras èn vegnidas regaladas da papa Julius II, l'onn 1512, a l'entira Confederaziun, als singuls chantuns, als territoris alliads e perfin a divers subdis per als engraziat d'avair deliberà la Lombardia da l'occupaziun franzosa. La bandiera, fatga a Milaun, sa basa sin il privilegi (charta da libertad) conferi ils 24 da fanadur 1512 dal cardinal Schiner al chantun da Sviz. Las figuris ed ils ornamenti da la bandiera da Sviz, regalada da papa Julius, èn disegnadas, las autres bandieras da Julius II per gronda part retgamadas. Il disegn ed il rom fan pensar ad in pictur dal nord da las Alps. Per «meglierar» la bandiera da Sviz han ins agiuntà en il quader da chantun, sper l'«Arma Christi», il sontg sudari, las clavas papalas e la figura da Nossadunna.

La banderola dals tiradurs turitgais: Entschatta dal 16avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 137 cm, largezza 119 cm. Taftà da saida fin e luc, en las colurs dal chantun da Turitg alv e blau, divididas en la diagonal. Decora d'in balester e d'in'arcabusa (flinta) a la megl. «Cua» cotschna da 239 cm lunghezza e 18 cm largezza cun ina crusch alva. La colur cotschna è sblatgida. Tenor la tradiziun sa tracta qua d'ina part dal butin da Sviz da l'Emprima Guerra da Turitg, ma la furma da la bandiera e las duas armas la situeschan en il 15avel/16avel tschientaner. I sa tracta probablamente da la bandiera dals tira-

durs turitgais conquistada dals da Sviz il 1531 a Kappel.

La «banderola da campagna» turitgaisa: Emprima mesadad dal 16avel tschientaner. Autezza 177,5 cm, largezza sura 199 cm. Il piz da la bandiera oriundamain triangulare manca. Taftà da saida da buna qualitat, en las colurs dal chantun da Turitg alv e blau, divididas en la diagonal. En l'angul da la tala blaua sa chatta ina crusch cun bratschs irregulares. Butin da Sviz da la Battaglia da Kappel.

17avel tschientaner

La bandiera da la guerra dals Svedais: Bandiera chantunala dal 16avel/17avel tschientaner. Rectangulara, verticala. Autezza 190 cm, largezza 157 cm. Probabilmente tagliada en la ladezza. Taftà da saida cotschen cun ina crusch alva. Ils quaders da chantun dal 17avel tschientaner represchentan Nossadunna cun l'uffant e la sontga Catrina d'ina vart ed il song Martin a chaval da l'autra. La bandiera è vegnida pertada durant la Guerra da Trent onns (1618–1648).

La bandiera da la Guerra dals purs 1653: Bandiera chantunala dal 17avel tschientaner. Autezza 127 cm, largezza 132 cm, cumprais la taja. Bandiera da saida relativamain bain mantegnida, senza quader da chantun. Tenor la tradiziun da Sviz pertada durant la Guerra dals purs e durant l'Emprima Guerra da Villmergen l'onn 1656.

18avel/entschatta dal

19avel tschientaner

Bandiera da la Republica helvetica: 1798–1803. Autezza 150 cm, largezza 148,5 cm, cumprais la taja. La bandiera da saida è ina copia da la tricolora franzosa, en las colurs verd, cotschen e mellen. Il champ cotschen cuntegna d'ina vart l'inscrizziun «Helvetische Republik», da l'autra vart «République Helvétique». Questa bandiera en colurs ordwart bain mantegnidas è – sco la suandanta bandiera – ina part dal butin dals Confederads ch'han revoltà cunter la truppa helvetica a Faoug il 1802, en l'uschenumnà «Stecklikrieg».

Bandiera da la Republica helvetica: 1798–1803. Autezza 169 cm, largezza 165 cm. Il champ cotschen cuntegna l'inscrizziun «Helvetische République», il revers l'inscrizziun «République Helvétique». Da la vart devant stat scrit en pli: «Under der Leitung des Vatterlands Freunde Landamman Aloys Reding president der Eydgnoischen Tagsatzung im Feldzug des 1802. Jahrs durch den schweizerischen Demokratischen Division d'Auf der Maur gemachte Eroberung.»

La bandiera da pichet («Pikettfahne»): 1802. Autezza 167 cm, largezza 188 cm. L'uschenumnada «Pikettfahne», fermamain scolurada, cun la crusch alva sin fund cotschen, corrispunda al tip da bandieras da quartier (regiment) dal 18avel tschientaner. Ella è vegnida duvrada il 1802 en il «Stecklikrieg» e porta l'inscrizziun «In hoc signo vinces» («Sut quest'ensaina vegns ti a gudagnar»).

La bandiera dal battagliun Hettlinger: 1802. Autezza 174 cm, largezza 174 cm. Bandiera cotschnata da saida bain mantegnida cun ina crusch alva. Tschupè da feglia da ruver ed inscrizziun: «Division d'Auf der Maur. Battalion Hettlinger. Sieg. Im und. Vorwärts. Pfauenholz.» Da la Battaglia da Faoug l'uschenumnà «Stecklikrieg».

La preschentaziun:

Dossier «Museum dal Patg federal».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=538
www.chatta.ch

Bandiera da la Republica helvetica.

FOTO: PD

Museums ed archivs culturals en las regiuns Il Plaun e Landquart

■ Questa preschentaziun dat invista en ils museums ed archivs culturals situads en la Val dal Rain tranter Flem e Maiavilla. (Per ils museums cun sedia a Cuira cf. la preschentaziun separada en «La Quotidiana» dals 30 da matg 2014). Dapli infurmaziuns davart ils singuls museums porscha il portal www.museums-grischuns.ch che stat a disposiziun en tut las trais linguis chantunalas ed en englais.

Museum d'hotel Belle Epoque a Flem

Il museum da l'hotel Waldhaus a Flem mussa truvaglias e souvenirs da l'istoria da la chasa da cura. Quella è vegnida averta l'onn 1877, è vegnida cumpletta da fin enturn l'onn 1900 cun villas e cun stabiliments da cura

a verta l'onn 1877, è vegnida cumpletta da fin enturn l'onn 1900 cun villas e cun stabiliments da cura

ed è per exempl stada en il 20avel tschientaner l'emprim hotel cun in agen implant da tennis en Svizra.

En l'exposiziun raquintan ils pli dif- ferencts objects istorias or da la cultura d'hotel da passa 135 onns. La collecziun tanscha da malets fin a tocs bagascha. Il museum dal Waldhaus cumpiglia plin- vant in museum cun objects da la collec- ziun da cultura populara da l'architect da Flem Rudolf Olgati (1910–1995), sco er in museum da cristals chattads dal chavacristals da Cuira Paul Membrini (1928–2003). En sias localitads mussa l'hotel er 24 ovras da l'artist Alois Cari- giet (1902–1985) ed il tripticon «Pan- orama da Flem» da l'onn 1904, ina lavur d'incumbensa da Giovanni Giacometti (1868–1933) per il pavigliun da l'hotel (da quel temp il casino).

Colliada cun Flem e la hotellaria è la vita e l'ovra dal cineast Daniel Schmid (1941–2006). Il reschissur è creschi si en l'hotel Schweizerhof a Flem. Las regur- danzas d'uffanza e las atgnadads da l'hotellaria è sa manifestadas en ses film «Zwischenaison» (1992). Il Schweizer- hof mussa ina giada l'emma e sin du- monda films da Daniel Schmid en la «Salle de Lecture».

La Chasa melna a Flem

La Chasa melna a Flem realisescha ex- posiziuns davart temas sco design, arti- sanat ed architectura en las Alps. Las exposiziuns vegnan per regla concepidas aposta per la chasa e mussan discurs cul- turals dal passà pli giuven e dal pre- schent. La Chasa melna a Flem n'ha betg in'atgna collezioni. Las exposiziuns davart temas dal territori alpin – sco archi- tectura, correctura dals curs d'aua u

Museum d'hotel Belle Epoque a Flem, Museum regional Trimmis (sisum a dretga), Vitg da Heidi – «The Original» Maiavilla (giudim a sanestra), Museum militar Luzisteig Maiavilla.

FOTO: MUSEUMSGRISCHUNS.CH

stallas che na vegnan betg pli duvradas – vegnan per regla concepidas aposte per la chasa. Responsabla per il manaschi e per las exposiziuns è l'uniun «La Chasa melna».

Oriundamain era il cubus alv dad oz ina chasa purila da colur melna. Cur che l'architect Rudolf Olgati ha surdà ina part da sia collecziun da bains culturals a la vischnanca da Flem, ha el fatg la cundi- ziun che la chasa vegnia transformada tenor ses gust, cunzunt ch'i vegnia «dà si colur alva a la chasa da sisum fin giu- dim». La transformazion radicala, ch'è vegnida premiada pli tard pliras giadas, è vegnida realisada fin l'onn 1999 da Valerio Olgati, il figl da Rudolf Olgati.

La lavur da l'architect Rudolf Olgati (1910–1995) unescha aspects da las tradizioni da construcziun grischunas, da l'antica e da la moderna classica en il stil da Le Corbusier. Exempels da sia lavur a Flem èn la chasa Las Caglias (1960) e la Casa Radulff daspera (1972). A Cuira ha Rudolf Olgati fatg la transformaziun da la chasa istorica Zschaler (1977). Ina construcziun nova en la chapitala è la chasa da l'orticatura commercziala Urech (1973).

Museum da fortezza Fortezia Trin

En il Crap Sogn Parcazi, in grugn cun ina ruina da chastè tranter Trin e Trin Mulin, sa chatta ina fortezza militara

ch'è vegnida construida durant la Se- gunda Guerra mundiala. Oz po vegnir visitada l'ovra equipada cun mitraglias e chanuns antitancs, la quala è vegnida tegnida secreta durant plirs decennis.

La bloccada è registrada en l'inventar da construcziuns da cumbat e da cu- mond sco «bloccada d'importanza na- zionala».

La fortezza serviva sco bloccada da l'entrada a la Surselva ed a l'uschenum- nà reduit, la zona da resistenza principala da l'armada svizra ch'era segirada da tuttas varts per cas ch'i detta in'attatga. L'ovra en il Crap Sogn Parcazi cun ses refugis zuppentads sco grip, ovra idrau- lica e susta è collida suu terra via 300 stgalims cun ina segunda fortezza en il grip da Crap Pign. Omadas parts da la fortezza possedan mitraglias per serrar l'entrada a la Surselva e mintgamai ina mitraglia leva per segirar ina l'autra. Tar las ovras da bloccada tutgan ultra da quai differents refugis ed ina cuschina dal corp da guardiafortezza che veg- nizzegiada oz per l'alimentaziun durant las visitas.

Il Crap Sogn Parcazi serviva già il temp medieval ad intents militars. Sin el sa chatta la ruina da chastè Crap Sogn Parcazi. La fortezza medievala era ina giada il center dal domini Crap Sogn Pargazi. In fieu ha destrui il chastè il 1470, il sez dal domini è vegnì dischlocà al chastè Canaschal sper Trin u a La Punt. Il domini ha bainprest cumpiglià mo pli Tumein e La Punt, nua che sa uneschan il Rain Anterior ed il Rain Posterior.

Archiv cultural Panaduz

L'Archiv cultural Panaduz documente- scha l'istoria da Panaduz cun agid da malets, da tuns, da texts e d'objects. L'accent vegn mess sin documents isto- rics sco manuscrits, genealogias, biogra- fias e fotografias. Tematicamain cum- piglia l'archiv secturs sco la cultura, l'economia, la politica, la naziunalitat ed il turissem. Cun totalmain 10 000 documents cuvra l'Archiv cultural Pa- naduz la perioda dal 1700 fin oz. En l'archiv èn er avant maun las ovras dal teolog Peter Niederstein (1933–2014) ch'enconuscheva fitg bain las activitads dal medi Albert Schweizer (1875–1965).

Sia sedia ha l'archiv da cultura en il center da la pravenda catolica che l'in- schigner per construcziuns da lain Wal- ter Bieler da Panaduz ha realisà l'onn 2007, mantegnend la structura istorica

al scenari, ha scrit suenter a basa da la materia il roman criminal «Das Ver- sprechen». Il tancadi ch'ins vesa en il film stat anc oz a Trimmis sper il stra- dun. I sa tracta però d'in bain puril – per las lavurs da filmar ha in scrinari «en- grondi» quel cun il tancadi.

Vitg da Heidi – The Original» Maiavilla

Il Vitg da Heidi sper Maiavilla è in mund d'aventuras en connex cun ils ro- mans renomads da «Heidi» da Johanna Spyri (1827–1901). Il Vitg da Heidi cumpiglia la chasa da Heidi, nua ch'i vegnan preschentadas las figuris dal ro- man sco il «Geissenpeter» e l'«Alpöhi», in museum davart l'autura Johanna Spyri, ina butia cun souvenirs, in parc zoologic sco er ina posta cun il bul postal spezial dal Vitg da Heidi. Il Vitg da Heidi vegn amplifitgà tras ina senda in- structiva che maina sur dudesch staziuns a l'alp da Heidi. L'entira purschida è concepida per uffants ed er tenor criteris turisticis.

Il cudesch d'uffants «Heidi's Lehr- und Wanderjahre» da Johanna Spyri ch'è cumparì l'onn 1880 ed il cudesch successor «Heidi kann brauchen, was es gelernt hat» da l'onn 1881 èn vegnids translatads en passa 50 linguis. Igl exi- stan er bleras versiuns cinematograficas dals cudeschs. La Heidi fictiva è daven- tada in simbol per ina Svizra idealisada e naturala er sur il roman ora.

Museum militar Luzisteig Maiavilla

Il Museum militar St. Luzisteig temati- sescha l'importanza dal pass tranter Maiavilla ed il vitg da Balzers en il Liechtenstein dal punt da vista da la istoria militara e da l'istoria dal traffic, sco er l'istoria architectonica da la fortezza ch'è vegnida influenzada considerablamain tras las lavurs da construcziun sut Johann Ardüser (1585–1665), Casper Werdmüller (1663–1744) e Richard La Nicca (1794–1883).

Il Museum militar St. Luzisteig ha bain sia sedia en in anteriu arsenal, la collecziun correspunda dentant betg ad in arsenal, mabain cumpiglia mo objects singuls ch'èn impurtants per l'istoria militara dal Grischun e da la Svizra. Per- quai ch'il Luzisteig è stà ils onns 1966 fin 2004 il lieu da scolaziun per las truppas da transport da l'armada svizra (train), mussa l'exposiziun en l'anteriu arsenal er l'importanza dal chaval en l'armada da pli baud. L'istoria dal Lu- zisteig e dal train vegn preschentada en in film documentar ed a maun d'objects originals. A medem temp serva il muse- um sco punct da partenza per spassegia- das marcadas en l'istoria militara.

In lieu impurtant or dal punct da vista istoric-militar en la Val dal Rain da Cuira è l'uschenumnada Fortezza da Rohan construida tranter il 1631 ed il 1635 tenor plans da Johannes Ardüser. Il chastè-fortezza en furma da staila ha servì durant la Guerra da trent'onns al duca franzos da Rohan sco bastiun cunter las truppas habsburgaisas. Sut il ma- nader dals protestants Gieri Genatsch han ils Grischuns però vuli il dies a l'anteriu allia. Il 1637 ha Rohan stuì capitolar. Las restanzas da la fortezza sa chattan al nord da Landquart sper la via a Maiavilla.

La preschentaziun:

Dossier «Museums ed archivs culturals en las regiuns Il Plaun e Land- quart».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2853
www.chattà.ch

Chasa melna a Flem.

FOTO: ADRIAN MICHAEL / CC BY-SA 3.0

Construcziuns federalas – l'architectura da la Svizra uffiziala

Invistas en l'istorgia ed en las sfidas actualas da l'Uffizi federal per edifizis e logistica

■ La Direcziun da las construcziuns federalas, fundada il 1888, è vegnida renumnada l'onn 1980 en Uffizi da construcziuns federalas (UCF). E dapi il 1999 procura l'Uffizi federal per edifizis e logistica (UFEL) per in bun funczjument dal manaschi da l'admnistratzion federala. El metta a disposiziun ils edifizis, ha quità da lur mantegniment ed equipescha l'admnistratzion cun mobigiar e meds da laver sco informatica, tecnica e material da biro. L'UFEL fa er servetschs per la publicitat: el stampa e veda texts da lescha ed ordinaziuns e producecsa il passaport per tut las Svizras e tut ils Svizzers.

Dapi ch'è vegnida construenda il 1857 cun la chasa dal Cussegli federal a Berna l'emprim edifizi dal stadi federal – quella giada finanzià da la vischnanca politica da Berna – è l'inventari s'augmentà sin 2600 immobiglias en Svizra ed a

l'exterior. Latiers tutgan chasas da brios nunspectacularas per l'admnistratzion, però er ils edifizis represchentativs da la Confederaziun enturn la Chasa federala sco er ambassadas che represchentan la Svizra en tut il mund.

L'UFEL mantegna questa substansa architectonica, l'adatta als basegns modifitgads e l'engrondescha sche necessari. Ch'ils meds che ststatt a disposiziun per quel intent vegnan impundids a moda economica, ecologica e cun responsabladad sociala è ina da las sfidas permanentas. Ma er l'auta qualität creativa è ina finamira impurtanta; las genezaziuns futuras vegnan a mesirar nossas prestaziuns a maun da nossas construcziuns. L'UFEL ha damai er in'incumbenza culturala ed ina responsabladad istorica. Numerusas construcziuns da la Confederaziun en monumets architectonicos prezios ch'ins vul mantegnair e tgirar per la posteritat, uschia ch'els satifian sco testimonis da ses temp als basegns dal temp odiern.

A l'entschatta na construiva la Confederaziun betg sezza

L'emprim edifizi che vegn erigì per la Confederaziun è la chasa dal Cussegli federal a Berna (oz Chasa federala vest). L'edifizi construì a fin il 1857 n'allochescha betg mo il Cussegli federal, mabain er las duas chombras dal parlament e l'entira admnistratzion. Già avant che Berna vegn tschernida sco chapitala federala è la vischnanca politica da Berna s'obligada d'eriger ils edifizis sin agen quont.

Durant ils emprims decennis da la Confederaziun moderna han ils chantruns la responsabladad d'alloschar las instituzions federalas sin lur territori. Tuttina exista già il 1848 in departa-

ment da posta e da construcziun (l'antecessur dal DATEC odiern). Il 1860 vegn il sectur da construcziun separà da quel ed integrà en il DFI, qui restà uschia fin il 1999.

Cun la revisiun totala da la Constituzion federala survegn la Confederaziun il 1874 l'incumbensa da construir e d'administrar sezza ses edifizis. Per quest intent divida la Confederaziun il 1888 la partizun da construcziun en trois parts: la Direcziun da las construcziuns federalas, l'inspecturat superior responsabel per la construcziun da vias e flums e la Chanzlia da construcziun. La Direcziun da las construcziuns federalas è damai stada l'origin da l'UFEL dad oz. Quella giada era la direcziun responsabla per tut las construcziuns federalas, damai er per las stazioni ed ils edifizis da posta.

In inschigner sco emprim directur

A la testa da la Direcziun da las construcziuns federalas na designescha il Cussegli federal betg in architect, mabain l'inschigner Arnold Flükiger da Huttwil. Il 1891 daventa l'anterior architect da la citad da Winterthur e maister constructur da Son Gagl Theodor Gohl adjunct dal directur. Sco schefarchitect è el 18 onns responsabel per ils projects. El construescha a Berna l'Archiv federal e la Munaidaria federala e numerus edifizis da posta en tut il pajais, per exemplu a Glaruna, Herisau, Zug, Frauenfeld, Cuira e Lugano. Qua tras dat el a la Confederaziun ina fatscha architectonica er ordaifer la chapitala federala e caracterisescha la nozio «architectura federala».

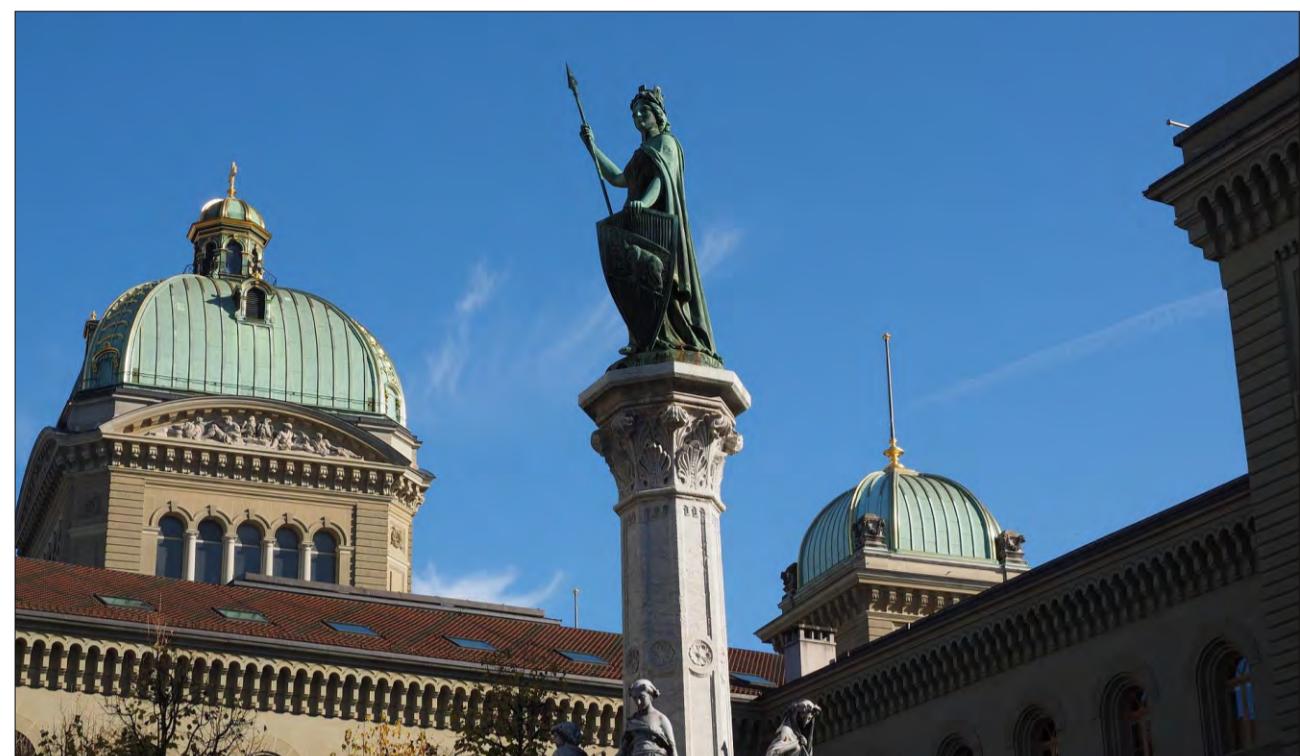
Arnold Flükiger è passa 30 onns directur. Ses successors a partir dal 1921 è tutti architects: l'emprim Oskar Weber che lavura già dapi il 1893 sco architect en la direcziun e che s'avanza fin al schefarchitect. Ses successor il 1925 è Léon Jungo, fin là architect chantur da Friburg. I suondan quatter ulteriurs architects a la testa da la direcziun: Jakob Ott, Max von Tobel, Jean-Werner Huber e Niki Piazzoli.

Ils onns 1980/90: projects ambizius en la critica

Il 1980, durant il temp d'uffizi da Jean-Werner Huber, mida la Direcziun da las construcziuns federalas ses num en Uffizi da construcziuns federalas (UCF). Quel è dividi en tschintg circuls da construcziun e vinavant suttamess al DFI. La midada succeda en il rom d'ina refurma d'admnistratzion ch'ha per consequenza numerusas midadas da num da departaments, uffizis, partiziuns e direcziuns. Quai signifitgescha er per l'UCF blera laver: novas inscripziuns sin tut ils edifizis da la Confederaziun – e quai senza credits supplementars, sco quai che Huber, il directur da l'uffizi, deplorescha.

Medemamain ils onns 1980, cur ch'ils parlamentaris sa lamentan da cundiziuns da laver manglusas en l'edifizi dal parlament, incumbensescha ina cumissiu dal Cussegli naziunal quatter architects d'elavurar in studi da project. Il project da Mario Botta cun in fundament che tanscha da la terrassa federala lunschi viador en la spunda da l'Aara ha in grond resun en la cumissiu – e chaschuna gronda agitaziun en la publicitat. La tgira da monuments sa dosta cunter l'intervenziun massiva en in lieu talmain sensibl dal Patrimoni mundial da l'UNESCO ed ils architects accentueschan ch'in project uschè grond e prestigius na possia betg vegnir surdà cun in mandat direct. Il sboz da Botta vegn damai spert mess en il truclet dals projects betg realisads. Ina disditg totala!

Er uschiglio è l'uffizi adina puspe stà confruntà da quel temp cun dumondas criticas, oravant tut pervi dals auts custs

Il mantegniment dals edifizis represchentativs da la Confederaziun a Berna furma ina sfida tut aparti.

FOTO: PD

da construcziun. L'edifizi d'admnistratzion «Titanic II» a la Monbijoustrasse a Berna (1997) è il bajetg cun ils pli chars plazs da laver che la Confederaziun ha erigì. E da l'edifizi da la SPF a la Clausiusstrasse a Turitg (1994/98) vegn ditg ch'in unic element per la protecziun cunter il solegl da la fatschada haja custà tant sco in VW Golf.

Da l'UCF a l'UFEL

En il rom d'ina refurma da l'admnistratzion il 1999 divida la Confederaziun l'UCF en trois parts ed externalischa duas da quellas: la responsabladad per ils edifizis, stabiliments e terrens da l'arma da surpiglia l'Armasuisse en il Departament federal da defensiu, protecziun da la populaziun e sport (DDPS); las immobiglias da las duas Scolas politecnicas federalas e da lur instituts da perscrutaziun stattan dapi lura en la cumpetenza dal Cussegli da las scolas politecnicas federalas. Il davos terz da l'anterior UCF cumpiglia las construcziuns federalas civilas en Svizra ed a l'exterior. Quest sectur da construcziun vegn reunì cun la Centrala federala per stampats e material (CFSM) e differents posts da stab da la Confederaziun en il nov Uffizi federal per edifizis e logistica (UFEL). Il nov uffizi vegn dischlocà dal Departament federal da l'intern (DFI) en il Departament federal da finanzas (DFF). Quai è bain stà ina mesira prudenta, uschia era numnadama inil diever sparagus dals meds integrà en l'ADN da l'uffizi.

Sco emprim directur dal nov uffizi elegia il Cussegli federal Gustave Ernest Marchand, in inschigner da construcziun ch'ha studegià a la SPF a Turitg e doctorà a l'EPFL a Losanna. Surtut ils architects èn fitg sceptics: in inschigner per la fatscha architectonica da la Svizra uffiziala? Il directur uffizial na projecte-scha dentant betg sez, mabain procura-ensembe cun ses collauraturi – che spezialists externs surpigliant questa laver e realisescian ils projects a moda cumpetenta. El n'ha betg in'incumbenza architectonica, mabain organisatorica.

Gronda incumbensa en il center

Las relaziuns da construcziun en il center dal manaschi politic ed administrativ da la Chasa federala han occupà vinavant l'UFEL. Suent ch'il project Botta ha fatg naufragi, n'hau ins crè gnanc in meter quadrat dapli surfatscha. Ils parlamentaris ston star da streg sco avant ed ils schurnalists èn alloschads en l'edifizi dal parlament en chabgias senza fanestras – en il «cave» betg pli admissibel tenor il dretg da laver. Las installaziuns sanitarias ed electricas ed ils stgaudaments da las immobiglias èn per part passa tschient onns vegli. Il «Bernerhof»

n'è betg mo memia streng, en cas d'incendi fiss el er ina ristga da segirezza. E sin la Plaza federala parcheschan anc adina in auto sper l'auter – ina situaziun unica en tut il mund ed ina ristga da segirezza.

Cur che Marchand entra en uffizi è ina da sias finamiras da sanar las chasas federalas e l'edifizi dal parlament. Quai tuna raschunaivel ed è necessari, ma la sceptica è gronda: «La sanaziun da l'edifizi dal parlament? Ina missiun suicidala per il directur da l'uffizi!», din tschertas personas en l'uffizi. Auters na dattan nagna schanza a la realisaziun da la Plaza federala concepida da nov e libra d'autos. Per ils schurnalists èsi ina dumonda d'existenza, sch'els dastgan restar en l'edifizi dal parlament, per ils collauraturi dals departaments percuter ina dumonda da prestige da restar en il center: «Jau stoss adina pudair cunctanscher immediat il schef dal departament!»

Cuntanschi la finamira!

Ils pli gronds obstachels ch'il directur cun ses collauraturi en l'UFEL ston surventscher n'è betg adina da natura architectonica u finanziala, mabain umana. Ins na renunzia betg gugent a sias disas. I dovrà buns arguments, gronda laver da persvader e perseveranza. In decenni e mez suenter avair stgaffi il nov Uffizi federal per edifizis e logistica po la Confederaziun constatar cun contententscha: la finamira è cuntanschida! L'edifizi dal parlament, la Plaza federala ed ils edifizis federals en ses contorn respandien en nova glischur ed èn daven-tads in attirsguard en la chapitala federala.

L'UFEL na sa fatschenta dentant betg mo cun talas perlas architectonicas, mabain oravant tut cun ils nun-dumbaives plazs da laver da l'admnistratzion federala fitg sparpagliads. Anc ils onns 1980 è la decentralisaziun da l'admnistratzion in grond tema. Qua tras vulan ins integrar pli fitg la Svizra franzosa en l'admnistratzion. Suenter blers onns da discussiun transferesch'ins traiss uffizis da Berna a Neuchâtel, Bienna e Grenchen. Ma il concept ha cunfins. Per blers unitads d'admnistratzion èsi indispensabel d'esser en la vischinanza dal schef u da la scheffa dal departament.

En la strategia d'immobiglias «Concept d'alloschament CA 2006» che l'UCF da lezza giada ha deliberà il 1997, n'è betg pli la decentralisaziun la finamira, mabain la reducziun da la gronda cumpart da locaziun. Cun questa strategia stat la Confederaziun en untradicziun cun bleras interpresas privatas che vendan lur immobiglias per liar uschè pauc chapital sco pussaivel. La Confederaziun percuter vul reducir ils custs

currents e preferescha perquai la proprietad. Da 14 700 plazs da laver da la Confederaziun en la regiun da Berna èn da quel temp mo 60 pertschent alloschads en atgnas immobiglias. Plinavant vul il CA 2006 reducir ils lieus da laver da 200 sin 100.

Dar in bun exempl

La cifra finala da plazs da laver prognostigada cunctansch'ins già il 1998. Il 2004 vegn damai deliberà – uss già sut l'egida da l'UFEL – in nov concept d'alloschament: il concept d'alloschament 2012 (CA 2012). Quel definescha sis lieus ordaifer il center da la citad, nua che l'admnistratzion federala duai vegnir extendida: en la citad da Berna èn quai la Fellerstrasse ed il Guisanplatz, en l'aglomeraziun a Liebefeld, Wabern, Ittigen e Zollikofen.

Per realisar questa strategia – la pli nova versiun, CA 2024, datescha dal 2011 – vul ins gruppars uffizis federais tenor departaments, u crear connexs tematics che cumpigliant plirs departaments. Ils novs edifizis vegnan per il solit erigids per in utilisader specific, èn dentant concepids uschia ch'els sa laschans nizzegiar a moda polivalenta. Perquai vul l'UFEL construir edifizis uschè gronds sco pussaivel, ils quals el affitta alura inclusiv il mobigiar a las unitads d'admnistratzion. Uschia pon ins midar localitads senza problems. Ultra da quai permettan novs edifizis da realizar concepts da biro actuals, damai structuras avertas che spargnan plaza empè dals biros singuls usitads.

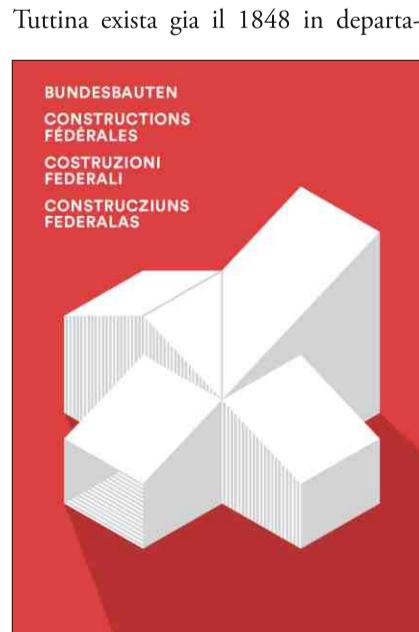
La dischlocaziun dals plazs da laver or dal center en la periferia ha er la mira da distgargar ils edifizis en il contourn da la Chasa federala per pudair alloschar là a moda adequata las funczioni liadas al lieu. Igl è chapibel ch'il collauraturi pertutgads n'hau betg grond plaschairs da questas midadas. Ma i na dat betg tantas desdigas sco quai ch'els responsabls per il personal avevan tema ch'i dettia. Er l'UFEL banduna il 2010 il center da la citad da Berna e prenda alloschi en il quartier da Bümpliz. L'Uffizi federal per edifizis e logistica dat damai in bun exempl: el prenda alloschi en la periferia e banduna ils biros singuls. Strategias funcziuneschan il meglier, sche lur creaders las applitgeschan sezs.

La preschentaziun:

Dossier «Uffizi federal per edifizis e logistica».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4572
www.chatta.ch

En ina publicaziun cumplessiva ha l'UFEL documentà il 2016 l'istorgia da las construcziuns federalas.